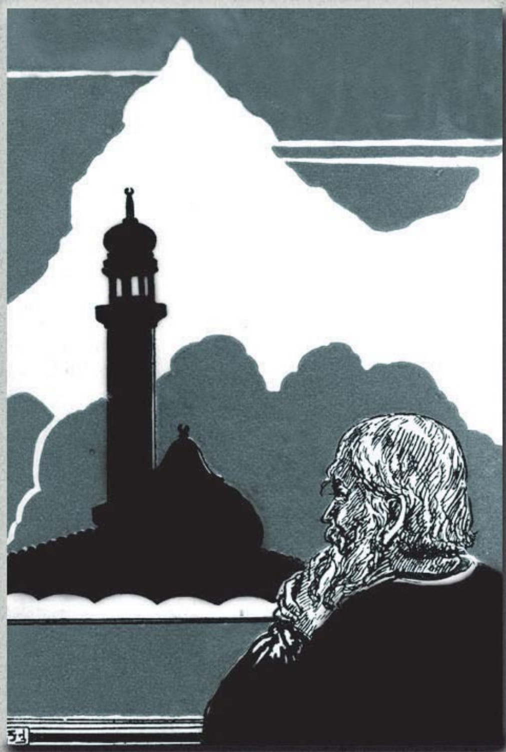
Ra Gangajliyo (Gujarati Edition)

Meghani, Jhaverchand

VISIT...

LANZAROTE Caliente.COM

રા' ગંગાજળિયો

ઝવેરચંદ મેઘાણી

BOOKS
HOUSE1
HTTPS://T.ME/BOOKSHOUSE1

Table of Contents

ra gangajliyo a novel By JHAVERCHAND MEGHANIPublished by Gurjar Granthratna Karyalay, Ahmedabad-1Gandhi Road, Ahmedabad 380 001

ISBN :

Price :

પ્રકાશક ઃ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય અમરભાઈ ઠાકોરલાલ શાહ ઃ રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-380001ફોન : 079-22144663, 09227044777

e-mail : goorjar@yahoo.com Website : www.gurjar.biz

ટાઇપસેટિંગ ઃ શારદા મુદ્રણાલય 201, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-380006.

ફોન ઃ 26564279 email : bhagwatioffset@yahoo.com

અર્પણ

`ફૂલછાબ'ના મારા વડીલ કાર્યસાથી
શ્રી નાથાભાઈને

એક કલાસર્જક લેખે મેઘાણીની નવલકથાઓ પાછળ તેમની ચોક્કસ સમાજનિષ્ઠ અને ઊંડી નિસબત રહેલી છે. વ્યક્તિ અને સમાજજીવનના જે કોઈ પ્રશ્નો અને જે કોઈ પરિસ્થિતિઓ તેમણે આલેખ્યાં તેમાં તેમની અમુક સામાજિક, સાંસ્કૃતિક સંપ્રજ્ઞતા છતી થાય છે. જૂનીનવી પેઢીનાં માનવીઓના માનસભેદ અને તેમના મૂલ્યબોધનો સીધો વિનિયોગ તેમની પાત્રસૃષ્ટિમાં જોવા મળે છે. પરંપરાગત ગૃહજીવનની સંસ્કારિતાનું જે રીતે તેઓ મૂલ્ય સ્થાપવા ઝંખે છે તે ઘટનાનું આપણા સાહિત્યિક, સાંસ્કૃતિક જીવનમાં આગવું મહત્ત્વ છે. ગોવર્ધનરામની જેમ જ પણ સીમિત ફલક પર કુટુંબસંસ્થા અને તેનાં ધારકપોષક બળોની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવા તેઓ મથી રહ્યા છે અને સામાજિક, આર્થિક વિષમતાનો જ્યાં સુધી પ્રસ્ન છે, દલિત-પીડિતોનાં શોષણ, અન્યાય અને જુલ્મનો પ્રશ્ન છે, મેઘાણીની નવલકથાઓ આપણા સંસ્કારજીવનમાં નોંધપાત્ર દસ્તાવેજ સમી બની રહેશે. ગરીબો, દલિતો અને પીડિતો પ્રત્યેની ઊંડી અનુકંપા અને કરુણાદૃષ્ટિ જે રીતે તેમણે એ કથાઓમાં પ્રગટ કરી તેનુંય મોટું મૂલ્ય છે. તળ ધરતીનાં માનવીઓનાં આંતરવહેણો આલેખવામાં મેઘાણી અનન્ય કોઠાસૂઝ દાખવે છે. સોરઠની ધરતી અને સોરઠના લોકજીવનની ધબક ઝીલવામાં તેમની પ્રતિભાનો વિશેષ રહ્યો છે અને એમાં જ તેમની ચિરંતન પ્રભાવકતા રહી છે.

પ્રમોદકુમાર પટેલ

નિવેદન

[પહેલી આવૃત્તિ]

ઐ તિહાસિક નવલકથા આલેખવાની પહેલી હિંમત ગયા વર્ષે 'સમરાંગણ'થી કરી. વાચકોએ અને સાહિત્યિકોએ એનો જે સત્કાર કર્યો, તે મારા પગને આ નવી ભૂમિ પર સ્થિર કરનાર નીવડ્યો.

દોઢ દાયકા સુધી સ્મૃતિના ગોખલામાં સચવાઈ રહેલી એક લોકકથાની કણિકાએ મને ગયા વર્ષે 'સમરાંગણ' સર્જવાની દિશા સૂચવી. આ વખતે આઈ નાગબાઈના પૂર્વસંસારની ને વીજલ વાજાના રક્તકોઢની જે ઘટનાઓ પર મેં આખી કથાની માંડણી કરી છે, તે બેચાર ઘટનાઓ પણ લોકકથાઓની કણિકાઓરૂપે જ યાદદાસ્તના એકાદ ગોખલામાં સંઘરાઈ રહેલી. લોકસાહિત્યની ચીંથરીઓએ આવો ઉજ્જ્વળ અવસર દેખાડ્યો છે. લોકસાહિત્યનું ઋણ મારે શિરે ઘટવાને બદલે વધે છે. લોકસાહિત્યનું સંશોધન ને પરિશીલન સીધી રીતે સંજોગવશાત્ છૂટી ગયું છે. છતાં આ નવી રસાયણ-ક્રિયારૂપે એ મારી નસોમાં સજીવન છે. ચીંથરીમાં સચવાઈ રહેલી આ સોનાકણીઓએ ઐતિહાસિક કથાનું આદિધન પૂરું પાડીને ઇતિહાસ તરફ અભિમુખ કર્યો છે. સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ જેટલો કંઈ શોધાયો છે તેની અંદર લાંબી વાર્તાને રમવાનું મેદાન મેં જોયું છે. ભલેને આ મેદાન પર બીજી કેટલીક કલમો રમી ગઈ, તેથી મેદાન કંઈ ખૂટી ગયું નથી. નવી દૃષ્ટિ લઈને ઝુકાવનારી નવીન કલમો માટે આંહીં બહોળી લીલાભૂમિ પડી છે.

એકલા સોરઠી ઇતિહાસનું જ ક્ષેત્ર જો ઘૂમ્યા કરીએ તો તો 'પર્સ્પેક્ટિવ'ની દૃષ્ટિ પ્રમાણ હારી બેસે, નવીનતા લુપ્ત થાય. પણ મારે સુભાગ્યે પેલી તેજ-કણીઓએ મને ગુજરાતની તવારીખ તરફ પ્રકાશ દેખાડ્યો. ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રની ઇતિહાસ-નદીઓનાં સંગમસ્થાનો નજરે પડ્યાં. મેદાન વિસ્તરી ગયું. સીમાડા પહોળા થયા. બેઉ તવારીખોમાં રમતાં પાત્રોનો પણ જંગી સમૂહ જોયો. બેઉના ગુણદોષો, સંકુચિત અને ઉદાર મનોદશાઓ, ખામીઓ અને ખૂબીઓ વગેરેની તુલનાત્મક દૃષ્ટિ એ બેઉ નદીઓનાં સંગમ તેમ જ સંઘર્ષણનાં બિંદુઓ નિહાળવાનો ઉઘાડ પામી. ગુજરાતના ઇતિહાસની પાર્શ્વભૂમિ પર સોરઠી ઇતિહાસની લીલા નીરખવાનો નવીન આહ્લાદ મળ્યો.

જૂનાગઢના રા' માંડળિક છેલ્લાનો ઈ. સ. 1433થી 1473નો લીલાકાળ, એ ગુજરાતી નવી સુલતાનિયતના બે-ત્રણ સુલતાનોનો સમકાલ હતો. આ નવી ગુજરાતી સુલતાનિયત જે જે ચડતીપડતીઓ અનુભવી રહી હતી, તેનો ખ્યાલ મેં 'મિરાતે સિકંદરી' અને 'મિરાતે એહમદી' જેવી પ્રમાણમાં વિશ્વસનીય મુસ્લિમ તવારીખો પરથી મેળવીને વાર્તામાં ગૂંથેલ

છે. મુસ્લિમ રાજરંગોની રંગભૂમિ ઉપર માંડળિકનું વ્યક્તિત્વ મેં ઊભું કરેલ છે. એની વિભૂતિનો આખરી અફળાટ યુવાન સુલતાન મહમદ બેગડાની સમશેર સાથે થયો ત્યાર પહેલાંની પ્રારબ્ધતૈયારી તો લાંબા કાળથી ચાલતી હતી. ગુજરાતની ઇસ્લામી રાજવટનો ભાગ્યપ્રવાહ મેં એટલા માટે જ જોડાજોડ બતાવ્યો છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસ-રંગોમાં આસમાની (‘રોમાન્સ’) નથી, એવી એક નિરાધાર માન્યતા ચાલી રહી છે. ઇસ્લામી સમયનું ગુજરાત પણ રોમાંચક ઘટનાઓથી અંકિત હતું. ને એ રોમાંચક કિસ્સા તો મેં ‘મિરાતે સિકંદરી’ના આધારે, બેશક વધુ કલ્પનારંગો પૂર્યા વગર જ, આંહીં આલેખેલા છે. એ કિસ્સા, અને ‘સમરાંગણ’માં મૂકેલ યુવાન મુઝફ્ષફર નહનૂના પ્રસંગો, કોઈપણ ગુજરાતી યુવાનને ગુજરાતના ઇતિહાસના અધ્યયનની લગની લગાડે તેવા છે. ગુજરાતની સંસ્કાર-ચૂંદડી પર સુલતાનિયતની તવારીખે એક ન ઉવેખી શકાય તેવી ભાત્ય પાડી છે.

માંડળિક છેલ્લો ગંગાજળિયો કહેવાતો, એ પૂર્વાવસ્થામાં બધી વિદ્યાઓમાં પ્રવીણ અને વીર હતો, એના પિતાએ એને ઉચ્ચ તાલીમ આપી હતી, વગેરે ઉલ્લેખ ઇતિહાસમાં છે. (જુઓ રા. બ. ભગવાનદાસકૃત ‘સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ’, દીવાન અમરજીકૃત ‘સોરઠી તવારીખ’ અને વિલ્બરફોર્સ બેલનું પુસ્તક ‘હિસ્ટરી ઑફ કાઠિયાવાડ’, પ્રકરણ સાતમું.) માંડળિકનાં લડાયક પરાક્રમો ઇતિહાસ-પાને ઉજ્જ્વળ છે અને પાછળથી માંડળિકનું નૈતિક અધ :પતન થયું તેનો વીશળ પ્રધાનની પત્ની બાબતનો કિસ્સો ‘મિરાતે સિકંદરી’, ‘સોરઠી તવારીખ’, ભગવાનલાલ સંપતરામના ‘સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ’ વગરેનાં પાનાં પર ટાંકેલ છે. (‘મિરાતે સિકંદરી’માં પ્રધાનનું નામ વીશળ નહીં પણ તનહલ છે.) આમ માંડળિકનો નાશ તે એક સદાત્માનો અધ :પાત હોઈ મને એમાંથી ‘ટ્રેજડી’ – કરુણરસાન્તક કથાનાં આવશ્યક તત્ત્વો મળી ગયાં. એટલે જ મેં કથાની માંડણી કરી. જો માંડળિક પહેલેથી જ દુરાત્મા હોત તો હું એને આવી કથાને પાત્ર નાયક ન બનાવત. શરૂથી આખર સુધી એકધારો દુષ્ટ અથવા ખલ વાર્તાનાયક કદાપિ ‘ટ્રેજડી’ના આલેખનને લાયક નથી ; કેમ કે તેના પ્રત્યે કરુણા નિષ્પન્ન થઈ શકે નહીં. તેના મનોવ્યાપારોનાં અધોગામી પરિવર્તનો આલેખવામાં કલમ અનુકંપાનાં અશ્રુઓ ટપકાવી શકે નહીં.

માંડળિક બે હીઓને પરણેલો, તે પણ ઐતિહાસિક માહિતી છે. કુંતાદે હાથીલા (અરઠીલા)ની રાજકુમારી ખરી, પણ સોરઠી ઇતિહાસોમાંથી દોહન કરી સર્વ વાતો લખનાર કૅપ્ટન બેલ એને ભીમજી ગોહિલની દીકરી કહી ઓળખાવે છે અને એનો ઉછેર એના કાકા દુદાજી ગોહિલના ઘરમાં દેખાડે છે. વસ્તુત : ભીમજી ગોહિલના તો હમીરજી, દુદાજી ને અરજણજી ત્રણે દીકરા હતા. કુંતાદે કોની દીકરી, તે વિશેની મારી માહિતીને વહીવંચાના

ચોપડાનો આધાર છે કે કેમ તે મેં જોયું નથી ; પણ દુદાજી જો કુંતાનો કાકો થતો હોય તો એ અરજણની દીકરી હોઈ શકે, તેવો તોડ ઉતારીને મેં હમીરજીને એનો કાકો બતાવેલ છે. કુંતાદેએ રા' માંડળિકના જીવનમાં ભજવેલ આખોય ભાગ તો મારી કલ્પનાનું જ આલેખન છે.

રા'ના ગંગોદક-સ્નાનના પ્રભાવે ઊનાના વીજા વાજાનો કોઢ ટળ્યો એટલી વાત ભગવાનલાલના ઇતિહાસમાંથી મળે છે. સોમનાથના મંદિરમાં માંડળિકને પડેલો પ્રસંગ મારો કલ્પેલ છે. નાગબાઈના પૌત્ર નાગાજણ ચારણ સાથે રા'ની દોસ્તી, દોસ્તીનું તૂટવું, તૂટવાનાં કારણો વગેરેને લોકકથાઓનો આધાર છે. માંડળિકને અમદાવાદ જઈ મુસલમાન બનવું પડ્યું, ત્યાં એ પોક મૂકીને એકાંતે રડતો હતો, એનું મુસ્લિમ નામ ને એની કબર – વગેરે વાતોને 'મિરાતે સિકંદરી'નો આધાર છે. માંડળિક વટલ્યો હતો તે તો સર્વસ્વીકૃત છે.

ખરો ખુલાસો ભીલકુમારના પાત્ર સંબંધે કરવો રહે છે. હમીરજી ગોહિલની કથા ઇતિહાસમાન્ય છે. ઇતિહાસમાં એક નાનકડું વાક્ય આ છે :

"હમીર તેની (ભીલકન્યાની) ભેળો એક રાત રહ્યો તેથી તે બાઈને ઓધાન રહ્યું. વાઘેરમાં દીવ પરગણે જે કોળીઓ છે તે પોતાને આ મિશ્ર ઓલાદમાંથી ગણાવે છે." ('સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ' : ભગવાનલાલ.)

મારે માટે આ એક જ ફકરો બસ થઈ પડ્યો. હમીરજીનો પુત્ર હમીરજીની પાછળ જન્મ્યો હોવો જોઈએ ને એના વંશવારસો રાજકુળમાંથી કે રાજભાગમાંથી વંચિત રહી શૂદ્રપણાને જ પામ્યા હોવા જોઈએ. સોમનાથને ખાતર એકલવાયા મરનાર રાજકુમારનું ભીલબાળ જો આખરે શૂદ્રનો જ વંશવેલો વહાવનાર રહ્યું હોય, ને ઇતિહાસને ચોપડે નામકરણ પણ ન પામ્યું હોય, તો તેને આ કરુણકથાનું ઉજ્જ્વલ પાત્ર બનવાનો હક છે.

નાગબાઈનો પૌત્ર નાગાજણ મહમદ બેગડાના જૂનાગઢના રાજદરબારમાં ઊંચું પદ પામ્યો હતો, ને ત્યાં એણે પોતાના શુદ્ધ હિંદુત્વ પાળનાર સાથી રાજદે ચારણ પર તરકટકરી રાજદેને પેટમાં કટાર પહેર્યે પહેર્યે બાંગ દેવાની સ્થિતિમાં પણ મૂકેલ હતો, એ કથા ચારણો જ કહે છે. એ કથામાંથી નાગાજણના પાત્રની છેલ્લી શોચનીય અવસ્થાનું સૂચન મળે છે.

નરસૈં મહેતાનું પાત્ર તો સર્વમાન્ય છે. એના નામે ચાલતી આવેલી ઘટનાઓના ચિત્રણનો ઉપયોગ મેં એ પાત્રની કરુણતાના રંગો માંડળિક પર પાડવા પૂરતો જ કરેલો છે. શરૂમાં દેખાતો એક ચારણ, વીજલ વાજો, ભાટડી વગેરે જે કેટલાંક નાનાં પાત્રો આવી આવીને અદૃશ્ય થઈ જાય છે તેમનો ઉપયોગ ફક્ત માંડળિકના ચારિત્ર્યના ઘડતર પૂરતો જ કર્યોછે.

ચારણીની ચૂંદડી, વીજાનો કોઢ, ભૂંથા રેઢને મળેલી સુંદરી, ભૂંથાના શરીર પરથી કપડાંનું બળી જવું વગેરે ઘટનાઓમાં જે ચમત્કારનું તત્ત્વ ચમકે છે તેનો ખુલાસો બિનજરૂરી છે. એ તો છે, લોકકથાઓની સામગ્રી. એનો સીધો સંબંધ મન પર પડતી અસરો સાથે છે. એમાં

ઊંડા ઊતરવા મને અધિકાર નથી.

નરસૈં મહેતાના જીવનમાં તો હું પરચા જોતો જ નથી. એને મળેલી સહાયો પ્રભુસહાયો જ હતી, અને તે પ્રભુપરાયણ માણસો દ્વારા પહોંચી હોવી જોઈએ, એવું ઘટાવવામાં કશી જ નડતર મને લાગતી નથી. ફક્ત રતનબાઈનો પ્રસંગ મેં સહેજ બદલી વધુ વિજ્ઞાનગમ્ય બનાવ્યો છે. રતનબાઈને બદલે પ્રભુ નહીં, પણ મૂએલી રતનબાઈનો વાસનાદેહ જ પાણી પાવા આવે તે વધુ વાસ્તવિક ગણાશે.

રાણપુર : 20-4-'39 ઝવેરચંદ મેઘાણી

[બીજી આવૃત્તિ]

'ફૂલછાબ' સાપ્તાહિકનું તંત્રીપદ અને 'જન્મભૂમિ' દૈનિકનું સાહિત્ય-પાનું 'કલમ-કિતાબ', બન્ને કામો સંભાળતાં સંભાળતાં 'ફૂલછાબ'ની '39ની સાલની વર્ષ-ભેટ માટે આલેખેલી આ કથા છે. એની નવી આવૃત્તિ કરવા બેસતાં પુષ્કળ નવસંસ્કરણ આવશ્યક લાગ્યું. છે તેટલાં પાત્રો અને પ્રસંગોમાંથી પણ વિસ્તીર્ણ પટભૂમિ ખડી કરવાની શક્યતા જણાઈ. પરંતુ એક વાર કરેલ આલેખનના ઘાટઘૂટ બદલવા બેસતાં, લાલચ વધતી વધતી સમૂળું પાયામાંથી જ ચણતર પાડી નાખવા ને નવેસર ચણવા સુધી પહોંચી જાય છે. પરિણામે મૂળ કૃતિને એનું જે કંઈ વ્યક્તિત્વ હોય તે પણ નષ્ટ થાય. એટલે એ માર્ગ લીધો નથી.

છતાં મૂળનું જેમ છે તેમ રહેવા દઈ, એની અંદર પૂર્વાપરની બંધબેસતી સંકલના આણવા માટે પ્રકરણોનો ક્રમ ફેરવ્યો છે. ઊઘડતું પ્રકરણ 'માંડળિકનું મનોરાજ્ય' મૂકીને સમાપ્તિના પ્રકરણ સાથે તેની સમતુલા સાચવી છે. 'તીર્થનાં બ્રાહ્મણો'વાળું પ્રકરણ સમૂળગું રદ કરી એ ઘટના આ વાર્તાના પૂર્વકાળમાં બન્યાનું સૂચિત રાખ્યું છે. 'છેલ્લું ગાન'વાળા પ્રકરણની અંદર ફેરફાર કરી 'હારમાળા'ની પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતા-સાહિત્યમાં ચાલતી આવેલી ઘટના વાપરી છે, અને તેમાં શ્રી કેશવરામ શાહીએ સંશોધેલી, 'ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક'ના અંકોમાં પ્રગટ થયેલી, 'હાર સમેનાં પદો' નામક સામગ્રીનો એમના સૌજન્યથી ઉપયોગ કર્યો છે.

બોટાદ : 1946 ઝ.મે.

અનુક્રમ

1

માંડળિકનું મનોરાજ્ય

ગિ રનારની આસપાસ રાસમંડળ રમતી હોય એવી ડુંગરમાળામાંથી, આજે જેને દાતારનો ડુંગર કહેવામાં આવે છે તેની તળેટીમાં એક જુવાન પુરુષ એક બુઢ્ઢા આદમીથી જુદો પડતો હતો. અજવાળી સાતમનો ચંદ્રમા એ વૃદ્ધની રૂપેરી લાંબી દાઢીને પોતાના તેજમાં ઝબકોળતો હતો, અને આ જુવાનના કમર સુધીના અધખુલ્લા દેહની છાતી ઉપર ઝળહળતાં રત્નો સાથે કટારના ખેલ પણ કરતો હતો.

"કાંઈ અંદેશો તો નથીને, રા'?" બુઢ્ઢાએ દાઢી પર પંજો પસારીને હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

"નહીં, સાંઈમૌલા," જુવાને જવાબ દીધો, "મારામાં સત હશે ત્યાં સુધી હું અંદેશો શા સારુ રાખું? બાકી તો જમાનાનાં પૂર હું કેમ કરીને ખાળી શકીશ? તમે તમારે સુખેથી રહેઠાણ કરો. તમે તમારો ધર્મ પાળો, હું મારો પાળીશ."

"ધરમ એક જ છે, રા'! ઇન્સાનિયત – ઇન્સાનની ચાકરી!"

"બસ, બસ, અમારા બ્રાહ્મણો ને સાધુઓ એ જ ધરમને ચૂક્યા છે. આજ સુધી આ કોઢિયાં અને પતિયાં સડેલાં શ્વાનોની માફક વાઘવરુને અને દરિયાનાં મગરમાછલાંને મોંએ ફેંકાઈ જતાં. તમે તેમની ખિદમત આદરી છે. તમારી પાસેથી ભલે અમારા હિંદુઓ એટલી માણસાઈ શીખતા."

"આંહીં આવતા-જતા રહેશો ને?"

"આવીશ. મને તમારી ધર્મચર્ચા કરવાની સુલેહભરી રીત ગમે છે, દાતાર જમિયલશા!"

"ખમા, પધારજો!"

જુવાનના પગની મોજડી એ રાતની ખાડાટેકરાળી ધરતી પરથી ઠરેલાં પગલાં ભરતી ગઈ. એની ગરદન ઉપરથી ખભાની બેઉ બાજુ ઝૂલતા દુપટ્ટાના બેઉ છેડા એના ગોઠણનાં વારણાં લેતા ગયા. એની મોખરે મોટે કાકડે બળતી હેમની મશાલ ચોખ્ખા દિવેલ તેલની સોડમ ફેલાવતી હતી. એની પાછળ પાછળ હથિયારધારી લોકોનું એક ટોળું ચાલતું હતું. બુઢ્ઢા સાંઈની ઝૂંપડી ફરતા ફૂલબાગને જોતો જોતો એ પુરુષ બાગની બહાર આવીને ઘોડા પર છલાંગી બેઠો. એની બાજુમાં બીજો ઘોડેસવાર હતો. એની ઉંમર પિસ્તાળીસેકની હોવી જોઈએ. એનો લેબાસ બાલાબંધી લાંબા અંગરખાનો હતો, ને એના શિર ઉપર મધરાસી મોળિયું હતું.

જુવાને એ આધેડ સાથીને પૂછ્યું : "સાંઈ લાગે છે તો સુજાણ."

"હોય જ ને, બાપુ. લાંબે પંથેથી આવેલ છે. પારકો પરદેશ ખેડવો એટલે સુજાણ તો થવું જ પડે ના!"

"ક્યાંથી આવે છે?"

"સિંધના નગરઠઠ્ઠાથી."

"કેવો રગતપીતિયાંની ચાકરી કરી રહ્યો છે! આપણા હજારો જોગંદરો ગિરનારમાં પડ્યાપાથર્યા છે, પણ એ કોઈને કેમ આ પરદેશી સાંઈની જેમ કોઢપિત્તની ઔષધી ગોતવાનું ન સૂઝ્યું? આપણા બ્રાહ્મણોને દામા કુંડની દક્ષિણા ઉઘરાવતાં જ આવડ્યું કે બીજું કાંઈ?"

"પારકા પરદેશમાં પેસવાની વિદ્યા આવડવી જ જોઈએ, બાપુ!"

"એમ કેમ મર્મમાં બોલો છો, વીશળ કામદાર?"

“ના, સવળું જ બોલું છું, મહારાજ! આ ફકીર તો ઘેર ઘેર ઘોડિયાં બંધાવવામાંય પાવરધો છે.”

“આપણા જોગીજતિઓએ ને બ્રાહ્મણોએ જ લોકોને એ ચાળે ચડાવ્યા છે ને? મેં તો સાંભળ્યું છે કે તમારે ત્યાંથીય શેર માટીની ખોટ પુરાવવા સાંઈને મલીદો પહોંચ્યો હતો ચાર જ મહિના પર.”

વીશળ કામદાર તરીકે સંબોધાયેલો સાથી ચૂપ રહ્યો.

“કેમ, સાચુંને કામદાર?” એમ બોલતા યુવાન રાજવી થોડું હસ્યા.

“ઠીક છે, મહારાજ! એ બધી વાત તો જાવા દઈએ ; બાકી આપણે પરદેશીઓથી સંભાળવું.”

“સંભાળવાનું કોને કહેશું? નથી બ્રાહ્મણોને કહેવાય તેવું, કે નથી ક્ષત્રિયો શબ્દ પણ સાંભળે તેવા રહ્યા. ઊના-દેલવાડાના રાજા હતા બ્રાહ્મણો, પણ રાજસત્તા ન જીરવી શકાઈ. વીજાજી વાજાનાં રાણી સૂરજમંદિરે જાત્રાએ આવ્યાં, તો દીઠી એની એબ. રથનો પરદો ઊંચો કરીને રાણીનાં રૂપ જોયાં બ્રાહ્મણોએ. હલકટ હાંસી કરી. વોળાવિયા આડા પડ્યા તો એને ધુત્કાર્યા. વાજા હવે કાંઈ બેઠા થોડા રહેશે?”

માંડળિક એ વાત કહે તેટલામાં જ એક ખેપિયો ઘોડેસવાર મારતે ઘોડે આવી ઊભો ને એણે ખબર આપ્યા : “ઊના-દેલવાડાનો રાજપલટો થયો. વીજાજી વાજાએ ગઢ કબજે કર્યો.”

“હેં!”

“હા અન્નદાતા! બરાબર પરમને દા’ડે. બળેવની જનોઈઓ બદલતા’તા બ્રાહ્મણ રાજા. તમામ બ્રાહ્મણો ભેગા હતા, હથિયારવિહોણા હતા. વાજાઓ તલવારો લઈને તૂટી પડ્યા, જનોઈને બદલે ઝાટકા પહેરીને બ્રાહ્મણો સૂતા. વીજાજીએ આપને મંડળેશ્વરને જુવાર કહેવરાવ્યા છે.”

“શો સ્વાદ છે એ જુવારમાં,” બોલીને રા’એ માથું નીચે ઢાળ્યું, વીશળ કામદારને કહ્યું, “લ્યો જુઓ, સુલતાનને તો જોતું’તું એ જ બહાનું જડી ગયું. પણ જોજો કામદાર, સુલતાન હમણાં કાંઈ નહીં બોલે. એ તો સમજી લેશે કે લોઢું લોઢાને કાપે છે! હૈયાવરાળ ફક્ત એક આપણે જ રહી. સોરઠને ને સુલતાનને બેઉને એક આપણે જ પંપાળી પટાવી વેગળા રાખવાના. હું કાંઈ અમથો આ સાંઈ-ફકીરોની બરદાસ્ત કરું છું? હું કરું શું બીજું? જરાક તણખો મૂકું તો ભડકો કરે તેવા છે.”

વાતો કરતાં કરતાં રાજદુર્ગ ઉપરકોટ આવી ગયો. વીશળ કામદારે વિદાય લેતાં લેતાં કહ્યું : “કાલ આપે ચાકર પર એક કૃપા કરવાની છે.”

“બોલો.”

“ઘેરે પગલાં કરવા જોશે.”

“શું, છે કાંઈ?”

“લગન છે.”

“કોનાં?”

“ચાકરનાં.” કહેતું કામદારનું મોં મલકી પડ્યું.

“શું વાત કરો છો? શેઠાણી તો બાર દિવસ પર જ મર્યાં ; ફરીને વેશવાળ કરી ક્યારે નાખ્યું?”

“થઈ ગયું આપના પ્રતાપે.”

“પણ આ પચાસ વરસની ઉંમરે?”

“જીવ અભાગિયો છે ને, મહારાજ!”

"જીવ! અરે જીવ! ઠીક. બીજું શું? આવશું."

કામદારની પીઠ તરફ રા' ઝાઝી વાર સુધી તાકી રહ્યા. ખભાના હાડકાં બહાર નીકળ્યાં હતાં.

"સળેકડા જેવો આ વણિક! કોને માટે ફરી પરણતો હશે?" એટલું મનમાં બબડીને રા' અંદર ચાલ્યા ગયા.

દામા કુંડમાંથી આણેલા પાણીનું માથાબોળ સ્નાન કરીને આ જુવાન જ્યારે રાણીવાસની અટારી ઉપર ચડવા લાગ્યો, ત્યારે નગારે દાંડી પડી, શંખ ફૂંકાયા, અને છડીદારે છડી પોકારી : "ઘણી ખમ્મા સોરઠના ધણી ગંગાજળિયા રા' માંડળિકને!"

ઓરડા પછી ઓરડા ઓળંગતો એ ત્રિપુંડધારી જુવાન અંત :પુરમાં દાખલ થતો હતો ત્યારે એની બેય બાજુએ ઊભેલી વડારણોની હારમાંથી એને માથે ફૂલોના, ગુલાબજળના, અક્ષત અને ચંદનનાં છાંટણાંના મેહુલા વરસી રહ્યા. ઓવારણાં લઈ લઈને એ રમણીઓ નીચે ઊતરી ગઈ ; ને રા' માંડળિકને કાને રાણીવાસના છેલ્લા ખંડમાંથી ધીરી ધીરી તાળીઓના તાલે જડાયેલા શબ્દમય સૂર સંભળાયા :

તમસું લાલા! તમસું લાલા! તમસું લાગી તાળી રે!
નંદના કુંવર કાન મુંને તમસું લાગી તાળી રે!

ગાતી ગાતી, તાળીઓ પાડતી ને ગોળ કૂંડાળે એકલી રાસ ખેલતી, ઘેરદાર ઘાઘરાની દરિયા-લે'રે હીંચતી એ જુવાન રાજપૂતાણી પગરવ સાંભળીને રા' તરફ ફરી.

રા'એ પૂછ્યું : "કોણસું લાગી તાળી રે?"

"તમસું લાગી, તમસું લાગી – હાથ ધરો – તમસું લાગી –" એમ ગાતે ગાતે એણે રા'ના ખુલ્લા પંજામાં સામી તાળીઓ દીધી. ને રા'ની કમરે જમણો હાથ કમરબંધની માફક લપેટી લીધો. પછી રા'ને પોતાની સાથે ફૂદડી ફેરવતી ફેરવતી ગાતી રહી :

કંકાવટીમાં કેસર ઘોળ્યાં, વીસરી ગઈ થાળી રે ;
ખીચડીમાં તો ખાંડ નાખી, ને સેવ કીધી ખારી રે!
તમસું લાલા! તમસું લાલા! તમસું લાગી તાળી રે!
નંદના કુંવર કાન મુંને તમસું લાગી તાળી રે!

રા'એ એને તેડી લઈને અધ્ધર ઊંચકી પૂછ્યું : "ભાન ભૂલી ગયાં છો, કુંતાદે?"

"તમસું લાગી –" રાણી કુતંલદે ગાતી રહી.

"આવું ભાનભુલાવણ ગીત કોણ શીખવી ગયું?"

"ભાન વિનાનું અમારું સ્ત્રીપણું જ શીખવી ગયું."

"ના, ના, કહો તો? આ તો ભારી મસ્ત ગીત છે."

"તમારા માનીતા રાવણના શિવ-તાંડવના કરતાંય? શું ઓલ્યું બોલો છોને રોજ? 'લટા, કટા, જટા, ફટા, ધગદ્ ધગદ્ ધગદ્ ધગદ્ વિલોલ વીચિ વલ્લરી!' એના કરતાંય વધુ ભાનભુલાવણ?"

"એમ ન કહો, રુદ્રની એ સ્તુતિ સાથે તો કોઈ ગીતને ન સરખાવો."

"તમારું એ રુદ્રનું, તો આ મારા મુરલીધરનું."

"મુરલીધર પણ મારો તો વડવો છે ને?"

"બસ ત્યારે, આ ગીત પણ તમારા જ કંઠમાં આરોપું છું ને!" ફરી ગાતી ગાતી જાણે એ ગીતની ફૂલમાળા રા'ના ગળામાં આરોપતી ગઈ –

ચોળી પે’રી ચણિયો પે’ર્યો, ભૂલી ગઈ સાડી રે!
નાક કેરી નથડી મેં તો આંગળીએ વળગાડી રે!
તમસું લાલા! તમસું કાના! તમસું લાગી તાળી રે!

“પણ આ બતાવ્યું કોણે?”

ઉપરકોટની ઊંચી અટારી પરથી એણે નીચે ફળિયેફળિયું દેખાતા શહેર પર આંગળી ચીંધી –

“આજ અત્યાર લગી વાટ જોતી બેઠી હતી. તેવામાં, જો ત્યાં દૂર એક ખડકી દેખાય છે ને, ત્યાંથી આ સૂર આવ્યા. ગળું તો પુરુષનું લાગ્યું, પણ કોઈક ગાંડોતૂર થઈને ગાતો હતો. મશાલ બળતી હતી. તેને અજવાળે અમે બાઈઓ લઈએ તેવો રાસ પુરુષો લેતા હતા. ને એ કૂંડાળાની અંદર કડતાલ બજાવતો બજાવતો એક ત્રીસેક વર્ષનો જુવાન ગાતો હતો.”

રા’નું મુખ મલક્યું.

“ઓહો! નાગરનો છોકરો નરસૈંયો કે? એ છોકરો ગામ ગાંડું કરતો કરતો તમારા સુધી પણ આવી પહોંચ્યો ને શું? મારે તમારા પર ચોકી બેસારવી પડશે!”

બીજા ઓરડામાં ભોજનની થાળી લેવા જતી કુંતાદે ‘તમસું લાગી’ના તાન મારતી જતી હતી. થાળી લઈને પાછાં આવતાં પણ એનો દેહ એ તાલમાં થનગનતો હતો, ને એનો ચણિયો જમણે પડખે ઝોલે ચડી પાછો ડાબી બાજુ ફંગોળ ખાતો હતો.

થાળી મૂકીને એ બોલી : “શા માટે મારે માથે ચોકી?”

“એટલા માટે કે એ નાગરના ફૂલફૂલ જેવા છોકરાના નૃત્યગીતમાં ગામની નારીઓ પણ ખેંચાતી ચાલી છે.”

“તો કાં અમને નારીઓને ગાતી અટકાવી દીધી? અમારાં હૈયાં કાંઈ તમારા ‘લટા, કટા, જટા, ફટા, ને ધગદ્’થી ન સંતોષાય, અમારે તો ‘તમસું લાગી તાળી રે’...”

“આ તો મારે સાચોસાચ ચોકી બેસારવી જ પડશે!”

“બીજાને ભરોસે રહેવા કરતાં પોતે જ બેસો, પોતે.” એમ કહી કુંતાદેએ રા’નો કાન આમળ્યો.

“પછી ધિંગાણે કોણ જાશે?”

“ધિંગાણાં શીદ કરો છો?”

“સોરઠના ખંડિયાઓ તમારા નરસૈંયાના તાળોટાથી વશ થાય તેવા નથીને? એના તો ફાડવા જોઈએ બરડા – આ રુદ્રની કૃપાણને ઝાટકે ઝાટકે.”

બોલતે બોલતે એની જમણી ભુજા સોમનાથના સાગર-તીર તરફ લાંબી થઈ અને તેલના દીવાની જ્યોત એના કાંડાની ઊપસેલી નસો પર રમવા લાગી.

“એવી અક્કડ ભુજાઓ આંહીં મારા ઓરડામાં નહીં પોસાય,” એમ કહીને કુંતાદેએ એ લંબાયેલા હાથને પોતાના ગળા ફરતો વીંટી લીધો, ને પતિના મોંમાં ભોજનનો પહેલો કોળિયો મૂક્યો.

“ધરાઈને ધાન તો ખાવ, નીકર ભુજાઓ કૃપાણ પકડી કેમ શકશે?”

“તમને એક ખબર આપું?” રા’એ ગંભીર ચહેરો કરીને કહ્યું, “વળી પાછાં કહેશો કે પહેલેથી કીધુંય નહીં! તમારા પિયર હાથીલા નગરને માથે જ મારી કૃપાણનો કાળ ભમે છે.”

“શું છે તે?” રા’નાં રાણી કુંતાદે હાથીલાના ગોહિલ રાજકુળનાં દીકરી હતાં.

“તમારા કાકા દુદાજીની ફાટ્ય વધી છે. ઠેઠ અમદાવાદ સુધીની લૂંટો કરનાર એની રાજપૂતી હવે તો મારા ઉપર કાળી ટીલી બેસારવાની થઈ છે. સુલતાનનો સંદેશો આવેલ છે કે

મારે એની ફાટ્ય ઠેકાણે આણવી.''

''તમારે શા માટે?''

''હું સોરઠનો મંડળેશ્વર મૂઓ છું ને? મારા ખંડિયાઓને કબજે ન રાખું, તો સુલતાનને તો બહાનું જ જોઈએ છે. ગઝનવીએ તોડ્યું સોમનાથ, તઘલખે તોડ્યું, ખીલજીએ તોડ્યું, હજી તોડવાનો લાગ જુએ છે સુલતાન એહમદશા. એને તોડવાં સહેલ છે, આપણે ફરી ફરી બંધાવવાં દોહ્યલાં છે. રાજાઓને તો લૂંટારા ને ડાકુ થઈ પોતપોતાનાં અમનચમન સાચવવાં છે ; પણ હું ઠર્યો ગંગાજળિયો, હું એકલો આડા હાથ દઈને ક્યાં સુધી ઊભો રહું?''

નિ :શ્વાસ નાખતા રા'ના, તાજા સ્નાને ભીના ખંભાઢળક કેશમાંથી, મહેશને માથે જળાધારીમાંથી ટપકે તેવું, એક જળ-ટીપું ઝર્યું.

''હા! હા!'' કુંતાદેએ ઊંડો નિસાસો નાખ્યો, ''આજે એ એક હોત – તો એકે હજારાં થઈ રહેત.''

''કોણ?''

''મારા કાકા હમીરજી.''

''હમીરજી ગોહિલ તો શંભુના ગણ થઈ ગયા, દેવડી! એની શી વાત?'' બોલીને રા'એ ફરી વાર પ્રભાસ પટ્ટણના ચંદ્રમૌલિ સોમૈયાજીની દિશામાં હાથ જોડી લલાટે અડાડ્યા. ''કલૈયો હમીરજી! એને ને મારે વધુ નહીં, ફક્ત પચીસેક વર્ષોનું છેટું પડી ગયું. હું એટલો વહેલો કાં ન જન્મ્યો? એની વાત સાંભળી છે ને?''

''તૂટક તૂટક, ચોરીછૂપીથી, કોઈ કોઈ વાર. કારણ કે કાકાબાપુ હાથીલામાં કોઈને એ કથા કહેવા દેતા નથી.''

''ન જ દિયે તો! હમીરજીની પરાક્રમ-કથામાં દાદુજીની તો હીણપત ભરી છે ખરીને? એના પગની કેડી તો સાવજ-કેડી છે, કુંતા! એ મારગ સોરઠ ખાતે સદાને માટે ઉજ્જડ પડ્યો છે. અમે કોઈ એ પંથે પગલું દેનારા નથી રહ્યા. અમારું દૈવત આથમી ગયું.''

જમી કરીને રા'એ પોતાનો નાનકડો સતાર લીધો. ''બેસ, કુંતલ! હમીરજીને બિરદાવીને પછી જ સૂવું છે આજ તો.''

એક પગ ઉપર બીજો ટેકવીને રા'એ સતાર પોતાના ખોળામાં ગોઠવ્યો. કુંતાદેએ રા'ની એક આંગળીમાં નખલી પહેરાવી.

ઉપરકોટની એ જ એ ગોખ-બારી, જ્યાં બેસીને એક રાતે માંડળિકના વડવા રા' કવાટે બીન બજાવ્યું હતું ; હરણાંનાં વૃંદેવૃંદ એના બીનને સૂરે ખેંચાઈ આવીને ગોખ ઉપર કૂદાકૂદ કરતાં હતાં ; ને રા'ની હત્યા કરવા એ મહેલમાં છુપાયેલા મારાઓએ પ્રકટ થઈને તલવારો કવાટના ચરણોમાં નાખી દીધી હતી : એ જ આ બારીમાં વર્ષો વીત્યે ફરી સતારના ઝંકાર ઊઠ્યા.

ઝંકારે ઝંકારે માંડળિકના ગાલ ઉપર ટશરો ફૂટી. ઝંકારે ઝંકારે ગોહિલોની કુમારી કુંતાદેના હૈયાએ રસિયા, વીર અને ભક્તહૃદય રા'નાં છાનાં વારણાં લીધાં. ચણિયાનો ઘેર એના સોટાસમા દેહની આસપાસ પથરાઈ પડ્યો હતો. ચૂંદડીની કસુંબી એના દેહ ફરતી ફૂલવેલડી સમી વીંટળાઈ વળી હતી.

સતાર કોઈ કોઈ બજવૈયાના હાથમાં જીવતુંજાગતું માનવી બની જાય છે. હાજરાહજૂર હોંકારા દેતો સતાર રા'નાં ટેરવાંને રડું રડું કરાવી રહ્યો, ને રા'ના કંઠમાંથી શબ્દો રેલ્યા :

વે'લો... ઈ... આવે વીર*!* સખાતે સોમૈયા તણી *:*
હિ... લો... ળવા... હમી...ર ભાલાંની અણીએ ભીમાઉત*!*

પછી સતારની ચાલુ સૂરાવળે એણે વાત કહેવા માંડી –

"ભીમજી ગોહિલ તારો ડાડો, દેવડી! ડાહ્યો ને સુજાણ રાજપૂત. ભડલીવાળા રા' કાનની કુંવરીને પરણેલો.

"કુંવરી એક ફકીરની સાથે અવળપંથે પળેલી. મૂળ તો એ ફકીર નહીં પણ દિલ્હી બાજુનો અમીર હેબતખાન. ભડલીને પાદર નીકળ્યો હશે ને કુંવરીમાં લોભાઈ નદીને સામે કાંઠે દરવેશ બની ઝૂંપડી બાંધી બેસી ગયો હશે.

"કુંવરી રોજ રાતે ભોજનથાળ લઈને સામે કાંઠે જાતી'તી. વાત પ્રગટ હતી. તારો ડાડો એને નો'તો તેડતો. ગરમાં ડાહી ફૂઈ રાજપૂતાણી : એણે કહ્યું, બાપ! બહુ વરસ વીત્યાં. મનાવીને તેડી આવ.

"ભીમજી ગોહિલ તેડવા જાય છે. ત્યાં એને જુદું શયનગૃહ અપાય છે. એને સૂતો મેલીને કુંવરી કાળી મેઘલી મધરાતે થાળ લઈને ચાલી નીકળી છે. અણજંપ્યો ભીમજી તલવાર સંભાળે છે, પાછળ પાછળ લપાતો ચાલે છે. ઝૂંપડીએ પહોંચેલી કુંવરીને ફકીર 'કેમ મોડી આવી?' કહી સોટા ખેંચે છે, તોય પ્રેમમાં અંધી કુંવરી પાણી લેવા જાય છે.

"પાછળ ભીમજી ફકીરને ઝાટકે ધે છે. ફરી છુપાય છે. કુંવરી આવીને મૂઆ સાંઈને મોઢે પાણી મેલે છે કે, 'તારા મારતલને મોત ભેળો કરી-કારવીને હું છાશ ફેરવીશ. તારા જીવને ગત કરજે.'

"ભયંકર! ભયંકર! ભયંકર નારી! હાથીલા પાછો વહ્યો આવનાર ભીમજી ફૂઈને આ ભયંકર કથા વર્ણવે છે. ત્યારે ફૂઈ કહે છે કે 'બાપ, એના પેટના કેવા પાકે? કેવા સાવજ પાકે? જાતી રાજપૂતીને રાખે, હો બાપ! તેડી આણ, ને રાજપૂતીનાં રતન પકવ્ય એના ઉદરમાં!' એ ઉદરમાં પાકેલું રતન તારો કાકો હમીરજી, દેવડી! એ ત્રણેય ભાઈઓમાં સૌથી નાનેરો, કાચો કેલૈયો હતો.

"તારા બાપુ અરજણજી ને તારા કાકાબાપુ દુદોજી આંહીં જૂનાગઢ મારા બાપુની ચાકરીમાં રોકાયા હતા. હમીરજી એકલો ઘેરે. સાંભળે છે કે સોમનાથને તોડવા પાદશાહી ત્રીજી વાર આવે છે, છતાં કોઈ કરતાં કોઈ રાજબીજ દેવોનાય દેવ મહેશ્વરની મદદે કાં ન ચડે! પોતે એકલો નીકળે છે. ભેળા એકલોહિયા, થોડીક માટીના ઘડેલા, થોડાક મરણિયા જોદ્ધા છે. માર્ગે કોઈ ક્ષત્રી? કોઈ રાજબીજ? કોઈ હિંદુ? ના, ના, ના, દેવડી! તારો કાકો એકલવીર : સૂના પંથનો એક જ સાવજ : મોં ઉપર મોતના સોહાગ માણવાની મીઠાશ ; જીવતરના પ્રભાતને પછવાડે ઠેલતો, મોતની સંધ્યાનો માણતલ, ગોહેલ હમીર જ્યારે ચાલી નીકળ્યો છે, ત્યારે દુદાજીની રાણી તારી કાકીએ નથી હાથમાં શ્રીફળેય દીધું, નથી કપાળે ચાંદલોય ચોડ્યો, નથી એક આશિષનોય બોલ ઉચ્ચાર્યો. ઘરમાંથી મડું કાઢે તેમ દેવરને કાઢ્યો. તું તો તે દી ઘોડિયે હઈશ."

"એક દી મા કહેતી'તી, કે છેલ્લી વેળાએ કાકા મને એક બચી કરીને એક હીંચોળો નાખતા ગયેલા." કુંતાદે બોલી.

"એ બચી હું તારા મોં માથે આજ પણ લીલી ને લીલી નીરખું છું, કુંતાદે. એવાં વહાલનાં ને એવી વિદાયનાં અમી સુકાય નહીં કદી. એના પંથમાં રાજપૂત ભાઈઓની બથભરી ભેટો નહોતી, ચારણોના ખમકારા નહોતા, વસ્તીનાં વળામણાં નહોતાં, તરઘાયાની ડાંડીઓ કે શરણાઈના સિંધુડા નહોતા, બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદો નહોતા. સોરઠની વાટ સુલતાનની ફાળ ખાધેલી વરાળે સળગી ઊઠી હતી. માનવી માત્ર ચકલ્યાંની જેમ મહેલે ને કૂબે સંતાઈ બેઠાં હતાં – હાય, જાણે પાદશાહ પાછળથી બાતમી કાઢીને વીણી વીણી ઘાણીએ પીલશે! એને પગલે વારણાં લેતું'તું મોત, મોત, એકલું મોત : ટાઢુંબોળ એકલું મોત.

“એ મોતની મીઠી લાવણી એણે મારગને કાંઠે સાંભળી. નાનકડા એક નેસડામાંથી, પરોઢને પહેલે પહોરે એને કાને કોઈ નારી-કંઠના મરસિયા પડ્યા. એણે ઘોડો થંભાવ્યો. ધરાઈ ધરાઈને રોણું સાંભળ્યું. રોણું પૂરું થયે એણે ઘોડો નેસમાં લીધો. પૂછ્યું :

‘કોણ ગાતું’તું મરસિયા?’

‘બાપ, હું હતભાગણી ગાતી’તી. અપશુકન થયાં તુંને વીરને?’ આંસુ ભીંજેલી આંખે એક ડોશીએ ઓસરીમાં આવીને કહ્યું.

‘ના આઈ! સાચાં શુકન સાંપડ્યાં. જોગમાયાનાં બાળ છો?’

‘હા બાપ, રંડવાળ્ય અને વાંઝણી ચારણ્યનો અવતાર છે મારે.’

‘કોના મરસિયા કહેતાં’તાં, આઈ?’

‘છોકરાના. પેટના પુતરના. પંદર જમણ પૂર્વે પાછો થિયો છે. એકનો એક હતો.’

‘જીવતે લાડ લડાવનારી મા! મૂઆ પછીય શું તું બાળને આટલો લડાવી જાણ છ?’

‘માનો તો અવતાર જ એવો કરી મૂક્યો છે ને, ભાઈ!’

‘આઈ! મારાય એવા મીઠા મરસિયા કહેશો? મારે સાંભળતા જાવું છે.’

‘અરે મારા વીર! તારા મરસિયા? તું જીવતે? તને જો મૂઓ વાંછું, તો હું ચારણ્ય આવતે ભવેય દીકરો પામું ખરી કે?’

‘મા, હું જીવતો નથી. જગતે મને મૂઓ જ ગણ્યો છે. હું તો મસાણના મારગે જાતું મડું છું. હું એવે ઠેકાણે જાઉં છું કે જ્યાંથી જીવતા પાછા આવવાનું નથી. મોતને તેડે જાઉં છું.’

‘ક્યાં?’

‘સોમૈયાની સખાતે.’

“એ નામ કાને પડતાંની વારે જ ત્યાં ભેળું થયેલું ગામ તેતરનો ઘેરો વીંખાય તેમ વીખરાઈ ગયું. બુઢ્ઢી ચારણી એકલી પોતાના ફળીમાં ઊભી ઊભી આ જુવાનને જોઈ રહી : ‘તું! એકલ ઘોડે? સોરઠ બધીય બીને ઘરમાં બેઠેલ છે, તે ટાણે તું એકલો? મા, બાપ, બેનડી, ભાઈ, ભોજાઈ કે ચૂંદડિયાળી રજપૂતાણી કોઈ કરતાં કોઈએ તુંને રોક્યો નહીં?’

‘રોકનારું કોઈ નથી. હોત તોયે જાનારને રોકનાર કોણ? આઈ! ઝટ મને મારા મરસિયા સંભળાવો. મને મોત મીઠું લાગે એવું કરો. મારે ને સોમૈયાને છેટું પડે છે, મા!’

‘પણ તું કોણ છો?’

‘ગોહિલ છું.’

‘ગોહિલ? મોરલીધરનો ઉપાસી તું મહાદેવને કારણે મરવા જાછ?’

‘હું શાસ્તર ભણ્યો નથી, આઈ! દેવ દેવ વચ્ચેના ભેદનો ભરમ મેં જાણ્યો નથી. જાણીને કરવું છેય શું?’

‘કયું ગામ તારું?’

‘હાથીલાનો હું ફટાયો : નામ હમીરજી.’

‘ગોહિલરાજ ભીમજીનો પુતર?’

‘હા મા! મારા મરસિયા ભણો!’

“ચારણી થોથરાઈ.

‘પાદશાથી બીતાં હો તો નહીં, હો મા!’

‘બીઉં છું, પણ પાદશાથી નહીં.’

‘સમજ્યો છું, આઈ! મારા ભાઈઓથી.’

‘ન સમજ્યો, બાપ! ફોડ પડાવ મા. અટાણે તો તું તારે જા, ને ચારણીનું વેણ લેતો જા કે તું પ્રભાસમાં જુદ્ધ કરતો હોઈશ તયેં મારા મોંના મરસિયા સાંભળતો સાંભળતો જ મોતને

ખોળે પોઢીશ. આજ તો મને માફ કરજે, બાપ!' ચારણીએ ખોળો પાથર્યો.

'સમજાણું હવે. વાણી તમારી ખોટી પડે એ બીકે –'

'ખમા, ખમા, બાપ હમીરજી! વાણીની આબરૂ વસમી છે, એ આબરૂનો કાંટો આખરી ઘડીએ જ તોળાય છે. ભલભલેરા એ અંતની પળે જ ભૂંડા દેખાતા હોય છે. મોતની વાતું તો, વીર, સોયલી છે ; પણ મોત સામું આવીને ઊભું રે' છે તયેં...'

'તમે સાચું કહ્યું, માડી, તમારી વાણીને હું જોખમમાં નહીં મુકાવું. હવે તો વચને પળજો, ને હું સાંભળું તેમ કહેજો હો! મોડું ન થાય, હો મા!'

'વિશ્વાસે રે'જે.'

''ને પછી તો, દેવડી! પ્રભાસના દરવાજા આડા ઓડા બાંધીને સુલતાની સેનાને ભાલાની અણીએ હિલોળતા તારા કાકાનું મોત એ જ ચારણ્ય ડોસીના આ મરસિયાથી અમિયલ બન્યું હતું. સાંભળ –''

સતારના ઝંકારે ઝંકારે રા'ને કંઠેથી સોરઠા નીગળવા માંડ્યા :

વે'લો – વે'લો – વે'લો આવ્યે વીર સખાતે સોમૈયા તણી.
હિલોળવા હમીર ભાલાંની અણીએ ભીમાઉત!

''હે ભીમજીના પુતર, વહેલો આવ, વહેલો આવ, વહેલો આવી પહોંચ.

પાટણ આવ્યાં પૂર ખળખળતાં ખાંડાં તણાં,
શેલે માંહી શૂર ભેંસાસણ શો ભીમાઉત.

''સુલતાનનાં ખડ્ગોનાં ધસમસતાં પૂર દેવપાટણ ઉપર આવ્યાં, તેની અંદર, ઓ મારા વીર હમીર, જંગી પાડા જેવડો શૂરો જાણે તું શેલારા દેતો દેતો તરતો ઘૂમે છે.

વેળ તુંહારી વીર આવીને ઉવાંટી નહીં,
હાકમ તણી હમીર (આડી) ભેખડ હૂતી ભીમાઉત!

''પણ ઓ વીરા મારા! તારા શૂરાતનની સાગર-ભરતી ત્યાં આવીને ઓળંગી ન શકી. કારણ કે આડે સુલતાનની પ્રચંડ ફોજરૂપી ભેખડ ઊભી હતી.

''આખરે તો પડવાનું જ હતું. તારા કાકાનું શિર પડ્યું ધડ લડ્યું. ધડ પડ્યું, ઘોડો પડ્યો. અને એ ભેળું કોણ કોણ પડ્યું, દેવડી? ન કોઈ રાજા, ન કોઈ બ્રાહ્મણ, ન કોઈ જતિસતી, શંભુના નામે બે હજાર ગામડાંનો ગરાસ ખાનાર ને ગુલતાન કરનારા કોઈ કરતાં કોઈ દાઢીમૂછના ધણી નહીં, પણ –

તું પડતે પડિયા હર શશિયર હિમાપતિ ;
છો ચૂડા ચડિયા ભજ તોય ભાંગ્યે ભીમાઉત!

''તારા પડવા ભેળા જ પટકાઈ પડ્યા – એક શંભુ પોતે, બીજો શંભુનો વરદાનધારી ચંદ્રમા, ને ત્રીજા હિમાચળના ધણી પ્રજાપતિ પોતે. એક તારી ભુજાઓ ભાંગતે તો એ ત્રણેયની સ્ત્રીઓના છયે હાથના ચૂડા ભાંગ્યા, ત્રણેય રાંડી પડી.

વન કાંટાળાં વીર! જીવીને જોવાં થિયાં,
આંબો અળવ હમીર મોરીને ભાંગ્યો ભીમાઉત!

“ઓ મારા વીરા! તારા જેવો આંબો, શૂરાતનની શીતળ ઘટા પાથરવા જેવડો થાય તે પહેલાં, જ્યાં મોર બેઠા ત્યાં જ ભાંગી પડ્યો. હવે અમારે સંસારમાં શો સ્વાદ રહ્યો? હવે આંબાનાં દર્શન ક્યાં પામવાં છે? હવે તો જીવવું છે ત્યાં સુધી કાંટાળાં ઝાડવાંથી ભરેલાં જંગલો જ જોવાં રહ્યાં છે. હવે તો સોરઠની ધરા માથે ઊભાં છે એકલાં જાળાં ને ઝાંખરાં.

“દેવડી!” રા’એ સતાર ધીરેથી નીચે મૂક્યો ને કહ્યું, “તારા કાકાના જેવું મંગળ મોત કોને મળશે? આજકાલ કોના પ્રારબ્ધમાં આબરૂભર્યાં અવસાન પણ રહ્યાં છે? હે રુદ્ર! મસાણના સ્વામી હે મહેશ! તારે ખોળે...”

“અત્યારે તો મારે ખોળે...” કુંતાદેએ રા’ને પોતાની છાતીએ ખેંચી લઈને કહ્યું, “આબરૂભેર જીવતર તો જીવી લ્યો.”

પછી એ રાત્રિના ચોથા પહોરે જ્યારે ચોઘડિયાં બજવા લાગ્યાં, ત્યારે રા’ અને કુંતાદે ગોખની બારીએ ડોકાં કાઢીને કોઈ ગગનગામી ગળાના પ્રભાતી-સૂર સાંભળી રહ્યાં હતાં :

નીરખને ગગનમાં કોણ ઘૂમી રહ્યો
કો...ઓ...ણ ઘૂ...મી રહ્યો...ની...ર...ખ...ને –
બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે.

‘નીરખને’ એ બોલે કોઈક કાકલૂદી કરતું હતું. ‘કોણ ઘૂમી રહ્યો’ એ સૂરો આકાશમાં એક વિરાટનું આલેખન કરતા હતા. અને માંડળિક, પોતાના બોલથી રખે જાણે એ સંગીતબાંધી હવાને આંચકા લાગશે એવી બીકે, હળવાફૂલ અવાજે કહેતા હતા :

“દેવડી! તારો નાગર જુવાન નરસૈંયો ગાય છે.”

“આવું અટપટું શું વળી? ઓલ્યું ‘તમસું લાલા! તમસું લાલા! તમસું લાગી તાળી રે’ એવું મીઠું ગાતાં ગાતાં આ વળી શી માંડી?”

“હા! હું પણ એ જ વિચારું છું. આવા ગહન ભાવની આંહીં કોને પડી છે? ઓલ્યાં મીઠાં સાકરિયાં રાધા-કાનનાં જ આંહીં તો ગમશે. પણ દેવડી! આ મ્લેચ્છો ડાહ્યા લાગે છે. સાંજે સાંઈ જમિયલશા ‘એક તું શ્રીહરિ’ની જ વાત કરતા હતા. મ્લેચ્છોને આ દરવેશો એક જ ગાંઠ વળાવી રહ્યા છે : ‘એક તું! એક તું! અલ્લા હુ અકબર!’ બીજી બધી લપ કાઢી રહ્યા છે. કાલ વટલેલો મજૂર પણ ‘એક તું’ કહીને તમામ પંચાતમાંથી મોકળો થાય, ત્યારે આપણાં વિચારજાળાંનો કોઈ આરોવારો નથી. સાંઈ જમિયલશા આપણા નરસૈંયાથી વધુ ડાહ્યો લાગે છે, દેવડી!”

“હા રે હા, ક્યાંક તમેય...” બાકીના શબ્દો કુંતાદે ગળી ગઈ.

2

મા અને દીકરો

આ જે જ્યાં લાઠી નામનું નાનું ગોહિલ-નગર છે, તેની નજીક એક ટીંબો છે. એને લોકો 'હાથીલાનો ટીંબો'ને નામે ઓળખે છે. પુરાતની માનવીઓ – માલધારીઓ અને વટેમાર્ગુઓ – અસૂરી વેળાએ જ્યારે એની વાત કરતા ત્યારે તેઓના અવાજ ભયથી ધ્રૂજી ઊઠતા. એ કહેતા :

"ત્યાંની સાસુવહુની વાવમાંથી તો ભાઈ, રીડિયા બોલે કે મારો, મારો! કાપો! કાપો!"

પાંચ સૈકા પૂર્વે એ ટીંબા ઉપર એક નગર હતું. પાંચ તો એને ફરતાં તળાવો હતાં. વચ્ચે હતું 'ગુણિકા તળાવ'. એ તળાવની વચ્ચોવચ એક બેટડું હતું. બેટડા ઉપર રાજમહેલ હતો. એ ગામનું નામ હાથીલા. કોઈ કહે છે કે 'હઠીલા'. આજે બોલાય છે 'અરઠીલા'.

આ હાથીલા ગામના સીમાડા ઉપર, પાંચસો વર્ષ પૂર્વેના એક સંધ્યાટાણે બે માનવીઓ સંતાઈને બેઠાં હતાં. એક હતી પિસ્તાલીસેક વર્ષની સ્ત્રી ને બીજો હતો પચ્ચીસેક વર્ષનો જુવાન. વર્ણ બંનેનો શ્યામ હતો, આંખો બેઉની લીંબુની ફાડ જેવી હતી. અણસાર એ ચારે આંખોની મળતી આવતી હતી. સોરઠનાં લોકગીતોમાં ગવાય છે, કે

ઓળખ્યો ઓળખ્યો રે માની આખ્યુંની અણસારે,
બાપની બોલાશે વીરને ઓળખ્યો રે.

આવી લોકવિદ્યાનો જાણકાર કોઈપણ અજાણ્યો આદમી, આ બેઉને જોતાંની વાર જ વરતી કાઢત કે એક છે મા ને બીજો છે દીકરો.

પણ ત્યારે ત્યાં સીમમાં એ જુવાનને ઓળખવા ઇચ્છતું કોઈ માણસ નહોતું, ને હોત તોયે આથમતા સૂરજનાં ઘૂંટાતાં અંધારાંમાં એ ચાર આંખોના આકાર કોઈ પાંચમી આંખને કળાયા ન હોત.

"હવે હાલશું ને, મા?" એ જુવાને કેરડાના થૂંબડા પાછળ લપાઈને બેઠેલી સ્ત્રીને પૂછ્યું.

"ઉતાવળો થા મા, ભાઈ. હજી પૂરું અંધારું પથરાઈ જાવા દે." માએ જવાબ દીધો.

કેરડાના થૂંબડામાંથી એક સસલો, આ માનવીના બોલાશ કાને પડતાં જ કાન સંકોડીને ભાગ્યો, ને માએ એ સંચળથી ડરીને કાળું ઓઢણ મોં આડે ખેંચ્યું. "કોઈક આવતું લાગે છે!"

"ના રે ના, સાંસો હતો. તમે તો આખે કેડે બીતાં જ આવો છો, મા. ગરના સાવજ સામાં તો તમે હૂંકાટા કરો છો!"

"સાવજથી શું બીવાનું છે, બેટા? બીક તો માણસની જ લાગે છે. આબરૂદારનું ઓઢણું ઓઢ્યું છે ને?"

"લ્યો હવે ઊઠો, અસૂર થઈ જાશે."

બેઉ જણાંએ હાથીલાના કેડા ઉપર સંભાળથી ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં દીકરાએ વાત શરૂ કરી : "આપણી ઓળખાણ કોઈના માન્યામાં નહીં આવે તો?"

"ધીરો બોલ. ટાઢો પહોર છે, ગાઉ ગાઉ માથે બોલ સંભળાય. ન ઓળખે એમ હોય? તારો ચહેરોમોરો ને તારી બોલાશ – એ તો અદલ એનાં જ જોઈ લ્યો. હું થોડું વીસરી શકી છું? હું એક જ દી ને એક રાતની જ ઓળખાણવાળી, તોય તુંને બોલતો સાંભળું છું ત્યારે ભૂલ ખાઈ જાઉં છું. જાણે એ પોતે જ પાછા પધાર્યા. જાણે સોમૈયાજીએ જ એને સજીવન કરી ઘેરે

પાછા મોકલ્યા. તો પછી એની સાથે એક જ માના ઉદરમાં આળોટનાર એના સગા મોટાભાઈ કાં નહીં ઓળખી શકે? એને નાનેથી મોટા કરનારી ભોજાઈ નહીં ઓળખે શું?''

''હેં મા, સાચું જ કહો છો? હું અદલોઅદલ મારા બાપુ જેવો જ છું?''

''વાને તું અમારા બેયના ઉપર થોડો થોડો ઊતર્યો છો. એ ઊજળા હતા, ને હું તો કાળી ભીલડી ; તું નીવડ્યો છે શામળિયો. બાકી તો નાકની ચાંચમાંય ફેર ન મળે.''

જુવાને પોતાના મોં ઉપર, ગરદન પર ને છાતી ઉપર પંજો ફેરવીને તારાને અજવાળે પોતાની ભુજાઓ તપાસી લીધી. પોતે જાણે પોતાની જ પિછાન લેતો હતો.

''તારા જેવી જ મલપતી ને ધીમી ચાલ હતી એની. તું જેમ હાથ હિલોળતો હાલે છે, તેમ જ એ હાથ હિલોળતા. મને તલેતલ યાદ છે. એક જ દીનો સંસાર, તોય જલમોજલમ ન ભૂલી શકાય.''

''આટલાં વરસ તમે કેમ હાથીલે ગયાં નહીં, મા!''

''મારે જઈને શું કરવું'તું? મારે થોડું રાજવળું માણવું હૂતું! મને તો એણે વચને બાંધી'તી કે સોમૈયોજી જો દીકરો દિયે સમે હાથે, તો ઉઝેરજે. દોંણેશ્વર દાદાની સાખે ને સનમુખે તને ગરની વનરાઈને ખોળે મોટો કર્યો મેં, એ તો એના વચનને કારણે.''

''તો મારેય ક્યાં રાજવળું ભોગવવાની ભૂખ છે, મા? ત્યાં હું તીરકામઠે કોની હારે રમીશ? સાવજડાં ત્યાં હશે, હેં મા? આ તો બધી નાગી ભોમકા છે. લીલુડી વનરાઈનું ઓઢણું ઓઢનારી ગર મેલીને આંહીં રહેવું મને કેમ ગમશે?''

''તારા મોટાબાપુ ને તારી કાકી તને ભાળીને રાજી થાશે. તું રાજનું બીજ છો. બીજું તો ઠીક, પણ બેટા, ગરમાં સૌ મેણાં મારે છે. તને બાપ વગરનો કહે છે ને મને રખાત કહી વગોવે છે.''

રાતનાં કાજળ અનંતધારે વરસી રહ્યાં હતાં. ફાગણ મહિનાની રાત, એટલે હરણ્યું (મૃગશીર્ષ) મધ-આકાશમાં દોડી જતી હતી. રુદ્રનો પારાધી-તારો લીલાં તેજ પાથરતો હતો. એ અજવાળામાં દીકરો માની ગજાદાર આકૃતિ જોતો જતો હતો.

ગામ આવી પહોંચ્યું. મસાણનો કાંઠો આવ્યો. એકાદ ચિતાનાં છેલ્લાં લાકડાં અગનની જીભ લસલસાવતાં હતાં. મસાણનાં કૂતરાંએ આ બે માણસોને અસૂરી વેળાએ દેખીને રીડિયા મચાવ્યા. એ રીડિયાએ ગામપાદરનાં કૂતરાંને સાવધાન કર્યાં, અને એના કારમા સાદ ગામની અંદરનાં કૂતરાંએ ઝીલ્યા.

ગામ ફરતો કોટ હતો. કોટનો દરવાજો બિડાઈ ગયો હતો. દરવાજા ઉપર ઊભા રહીને જુવાને પોતાને ખભેથી કામઠું ઉતારીને ભાથામાંથી તીર ખેંચી ખેંચી ડાઉ ડાઉ કરતાં કૂતરાને અંધારામાં પણ આંટ્યાં, માર્યાં ને ભગાડ્યાં.

''દરવાજા બહાર આ હુળકાટ શું મચી રહ્યો છે?'' દરવાણીએ મશાલ લઈને નાની બારી ઉઘાડી. સાઠેક વર્ષનો જઈફ પહેરેગીર, જેવો મશાલ ધરીને આંખ માંડે છે તેવો એણે બારી ઉપર એ જુવાનને જોયો. ઘડીભર નજર તાકી, યાદ કર્યું ને આંખો ફાટી ગઈ. ભડોભડ એણે બારી બીડી દીધી. બીકે થરથરી ઊઠ્યો. હેબતાઈ ગયો.

''શું છે? કોણ છે?'' સાથીદારોએ પૂછ્યું.

''ભૂ...ઉ...ત!'' પહેરેગીરના ગળાને છોલતો છોલતો જાણે કે કોઈ છરા જેવો શબ્દ નીકળ્યો.

''હેઠ બુઢ્ઢા! હવે મરણને કાંઠે ભૂત દીઠું?''

''બોલો મા! ઈ જ... ઈ જ... ઈ જ–''

''ઉઘાડો હો... ઓ!'' બહારથી અવાજ ઊઠ્યો.

"ઈ જ, ઈ જ. ઈ જ અવાજ. ઈ જ! ભૂત!"

"કોનો અવાજ? કોનું ભૂત?" સાથીદારોએ એ મૂર્ચ્છા ખાઈને ઢળી પડતા બુઢ્ઢાને ઢંઢોળ્યો.

"ઈ જ. મને યાદ છે. હું ચાલીશ વરસનો જૂનો દરવાન. મેં જોયા'તા, આવી જ રાતે ગયા'તા."

"કોણ પણ?"

"કુંવર હમીરજી! સોમૈયાજીની સખાતે – ઈ જ, ઈ જ, ઈ પોતે!"

બીજા પહેરેગીરો જુવાન હતા. એમને આ ભેદ સમજાયો નહીં. જે છાતીના બળિયા હતા, એમણે નાના બાકોરામાંથી બહાર નજર કરી.

જુવાન એની માતાને કહેતો હતો : "માડી, આ તો મને ભૂત ભૂત કરી કૂટી પાડતા લાગે છે."

"અરેરે! રજપૂતો છે, ને એક જુવાન પરદેશીથી ડરે છે?"

"કોણ છો તમે?" પહેરેગીરે બાકોરામાંથી પૂછ્યું.

"ભાઈ, અમે ભૂત નથી : તમ જેવાં જ માણસું છીએ."

"ક્યાંથી આવો છો?"

"ગરમાં દોંણ-ગઢડેથી."

"કેવાં છો?"

"ભીલ."

"ભીલાં તો માળાં સાળાં જીવતાં ભૂત જ છે ને! ક્યાં જાવું છે?"

"રાતવાસો રે'વું છે, ને સવારે ઠાકોર પાસે નોકરીની અરજ કરવી છે."

તાળામાં ફરી વાર ચાવી ફરી. બારી ઊઘડી. સાદ આવ્યો : "આવો અંદર."

મા ને દીકરો દાખલ થયાં ત્યારે બેય બાજુએથી ખુલ્લી તરવારે દસ-દસ જણ ઊભા દીઠા.

જુવાનને હસવું આવ્યું. એને વિમાસણ થઈ, કે મારો બાપ શું આ ડાચાંને લઈને સોમનાથને જુદ્ધે સિધાવ્યો હશે?

રજપૂત ચોકીદારોની મશાલો પૂરી શગે જલતી હતી. તેમણે પોતાની તરવારોનાં તોરણ નીચે મોં મલકાવતા જુવાનને જોઈ જરાક શરમ અનુભવી. એની પાસે તો તરવાર પણ નહોતી. એના કમરબંધમાં એક નાનો છરો હતો, ને એને ખભે વાંસનું કામઠું હતું. એની પીઠ ઉપરથી પચાસેક તીરનો ભાથો ડોકિયાં કરતો હતો. પણ સૌથી વધુ રૂડી તો એના બેય કાનની બૂટમાં લળક લળક થતી પિત્તળની કડીઓ હતી. એનાં કાંડાં ઉપર ચપોચપ ભીડેલ અકેક લોઢાનું કડું હતું. એના માથાનાં જુલ્ફાં ઉપર લપેટેલા નાનકા ફાળિયામાં છોગાને સ્થાને મોરપીછાંનું એક ઝૂમખું હતું. પૂરા માપનો આદમી હતો.

એની પાછળ જ ઊભેલી એની માનો પહેરવેશ કાળો હતો. એ નીચે જોઈને ઊભી હતી.

"ક્યાં રાત રે'શો? કોઈ ઓળખાણ છે ગામમાં?"

"ના ભાઈ, પે'લવે'લાં જ આવ્યાં છીએ ; કોઈ ધરમશાળા હોય તો પડ્યાં રહીએ."

"ધરમશાળા તો ઠાકોરે બંધ કરાવી છે. આંહીં અમારે પડખે એક ફુરજો છે ત્યાં પડ્યાં રહો."

માને એ ફુરજામાં રાખી આવીને જુવાન તો પહેરેગીરોની જમાતમાં જ આવીને બેઠો.

"ઓલ્યા ભૂત-ભૂત કરતા બુઢ્ઢાજી ક્યાં?" એકે પૂછ્યું.

"એ તો હજી બેભાન પડેલ છે."

"બુઢ્ઢા, ઊઠો, જુઓ, ભૂત-ફૂત કાંઈ નથી."

પણ એ બુઢ્ઢો તો આખી રાત 'ઈ જ, ઈ જ, ઈ પંડ્યે જ,' એવું લવતો રહ્યો.

"તાજુબીની વાત થઈ આ તો, ભાઈ! આ અમારા હરભુજી ડાડા આટલી આવરદામાં કોઈ કરતાં કોઈ વાર બીના નથી. તમને દીઠે કેમ બીન્યા એ સમજાતું નથી!"

"એણે શું લવારી કરી? કુંવર હમીરજીનું નામ કેમ લીધું?" એક પહેરેગીર કાનમાં કહેવા જેવા અવાજે બોલ્યો. બીજાએ પણ જવાબ દેતાં દેતાં દિલ પર ધાક અનુભવી.

"કુંવર હમીરજી આંહીંથી સોમનાથની સખાતે ગયા, તેને તો આજ પચીસ વરસ ગુજરી ગયાં. આજ એને શેણે એ ભણકારા વાગ્યા? ક્યાં કુંવર હમીરજી, ને ક્યાં આ ભીલડાભાઈ!"

"નામ છોડોને ભાઈ એ કુંવરનું! નકામી નોકરીઓ ખોઈ બેસશું."

પહેરગીરો વચ્ચે ચાલતી આ બધી વાતોને કાન દેતો, પણ જીભ ન દેતો જુવાન એક બાજુ બેઠો હતો. પોતાના બાપનું નામ લીધે નોકરીઓ જવાની આ શી વાત? મોડી રાતે એ બેઠે બેઠે જ ઝોલે ગયો. દોઢી ચડવાનાં પગથિયાં ઉપર ટેકો લઈ ગયેલું એનું માથું ઝડ ઝડ બળતી મશાલને અજવાળે સ્વચ્છ દેખાતું હતું. એના કાનની કડીઓ મશાલને જોઈ જોઈ ગેલથી ઝૂલતી હતી.

પરોઢ થયું. દરવાજા ઊઘડ્યા. દીકરો ને મા બેઉ ગામબહાર તળાવની પાળે ચાલ્યા ગયાં. માએ દીકરાના ધોયેલા મોં ઉપર ઓવારણાં લઈને હાથ જોડ્યા : "સોમૈયા ડાડા! મારા પુતરને માન સથૂકો પાછો મોકલજો. જા બેટા, હું આંહીં છું. તું સારા સમાચાર લઈને મને તેડવા આવજે."

જુવાન પાછો દરવાજે થઈને સોંસરી બજારે ચાલ્યો, ત્યારે સૂર્ય ઊગતો હતો. એનો અર્ધનગ્ન પહેરવેશ એની શ્યામવરણી શોભામાં ઉમેરો કરતો હતો. એના ગઠ્ઠાદાર હાથ અને કાને ઝૂલતી છેલકડીઓ, સામે મળતી પનિહારીઓની આંખો સાથે નટવાનો દોર બાંધતી હતી.

ગુણિકા તળાવ ગામની વચ્ચોવચ હતું. રાજમહેલનો બુરજ પ્રભાતને પહોર જાણે તળાવમાં પોતાનું મોં જોઈને પ્રફુલ્લિત બનતો હતો.

3

ઓળખીને કાઢ્યો

દુદાજી ગોહિલના દરબારમાં એ પ્રભાતે કસુંબાની કટોરીઓ ભરાતી હતી. પંચાવન વર્ષની જેની ઉંમર ટેવી શકાય તે ઠાકોર દુદાજીની દાઢી-મૂછો આભલાંજડિત બુકાનીમાં જકડેલી હતી. બીજા તમામનાં માથાં પર મોળિયાં ને ધોતિયાં બાંધેલ હતાં. દુદાજીની બુકાની એના ચહેરાને વિશેષ કરડો દેખાવ આપી રહી હતી. એણે કહ્યું : "આંહીં સોરઠમાં શું ધૂડનાં ઢેફાં માણીએ? માણે છે તો મારા દીકરા અમદાવાદના સુલતાનના માણસો. આ હમણાં જ સંખેડા બહાદુરપરની લૂંટ કરી સુલતાન અહમદશાએ. એનાં સિપાહી-સપરાંય હીરામાણેક ને મોતીની કોથળિયું ભરી ભરી ઘોડાં માથે નાખતા આવ્યા."

"હીરામોતી? હેં બાપુ? અધધધ!"

"હીરામોતીને માથે ય પાછી લટકાંની એક એક જણશ."

"ઈ શું?"

"હે-હે-હે-હે!" દુદાજી ગોહિલે આંખ ફાંગી કરી : "મોરનાં પીછાં જેવી... જેવી – જેવી – જેવી – જેવી – શું! કહો જોયેં?"

"ઘોડિયું?" એકે અનુમાન કર્યું.

"એં-હેં-હેં! કહ્યાં કહ્યાં તમે."

"તરવારું?" બીજાએ કલ્પના લડાવી.

"રાખો, રાખો હવે. બાપગોતર ભાળ્યું હોય તો ના?"

"તો હવે બાપુ! તમે કહી નાખો. અમારાથી સબૂરી રાખી શકાતી નથી."

"એ... રૂપાળી બાયડિયું, બાયડિયું..."

"મારા દીકરાઓ...ઓ." સાથીદારોનાં મોં પાણી પાણી બની રહ્યાં.

"હવે ઈ ગુજરાતનો સુલતાન લૂંટે એનું કાંઈ નહીં, ને આપણે થોડા લોંટાઝોંટા ગુજરાતમાંથી કરી લાવીએ એમાં તો રા' આપણા માથે ધૂંવાંપૂવાં થઈ જાય."

"હા એ તો. અબઘડી સાંઢણીસવાર આવ્યો જ સમજો."

"સાંઢણીસવાર ભલેને રોજ રા'ના ઠપકાના બીડા લાવતો. હું તો એ કાગળિયાને સીધા આ સગડીમાં જ પધરાવી દઈશ."

"રા'ને સુલતાનની બહુ ભે લાગે છે."

"ત્યારે? ઓલ્યા ઝાલાવાડના રાજા સતરસાલ ભાગીને રા'ની મદદ લેવા આવ્યા, તો રા'એ એને સંઘર્યા જ નહીં. ઇડરરાજ પૂંજા, ચાંપાનેરના રાજ ત્રંબકદાસ અને નાંદોદવાળા ઠાકોર એકસંપ થયા, સુલતાનના કાકા માળવાવાળા હોશંગખાનની સાથે દળ બાંધ્યું, તોય આપણો રા' માંડળિક વાંકો ને વાંકો."

"એનું કહેવું એમ કે રાજપૂતો જૂથ બાંધીને પોતાનો ટકાવ કરો, પણ એક મુસલમાનને કાઢવા માટે બીજા હરીફ મુસલમાનને ઊભો કરો મા. કેમકે તો તો પાછું ભૂત નહીં ને પલીત જાગશે."

"હે-હે-હે-હે," દુદાજી હસ્યા, "ઈ તો લોઢું લોઢાને કાપે. તરકટ અને પરપંચ કર્યા વગર કાંઈ ન હાલે. મૂરખો રા' રાજપૂતની જૂની વિદ્યાને ભણ્યો જ નથી. એનું ભણતર જ અવળું છે.

મુસલમાનોને માંહોમાંહ કજિયા કરાવ્યા વગર કાસળ નીકળે કદી? ન નીકળે, ભાઈ, ન નીકળે. અટાણે તો મ્લેચ્છોએ માંહોમાંહે કાપાકાપી માંડી દીધી છે. અટાણે ન લૂંટીએ તો પછી ક્યારે દાળદર ફીટવાનાં?''

એવી એવી વાતોના રંગમાં ભંગ પડ્યો. ચોકિયાતો એ ભીલ જુવાનને લઈ હાજર થયા.

દુદાજી ગોહિલે ઊંચું જોયું તે વખતે તો એ ભીલ જુવાન એમના ચરણોમાં હાથ લંબાવી કહેતો હતો : ''કાકાબાપુ, જે સોમનાથ.''

''કોણ છો, ભા?'' દુદાજીએ આંખ મરોડી, ''તું વળી કોણ ભત્રીજો ફાટી નીકળ્યો?''

''કાકાબાપુ! મારાં મા તો કહેતાં'તાં કે તમે મને જોતાવેંત પરખી લેશો.'' જુવાન રાજી રાજી થઈ રહ્યો હતો.

''હું કાંઈ દેવનો દીકરો નથી, ભાઈ! તારી ઓળખાણ?

''હું ગરમાંથી આવું છું.''

''ગામ?''

''દોંણ-ગઢડાનો નેસ.''

દોંણ-ગઢડાના નેસનું નામ સાંભળીને દુદાજી ગોહિલ જરાક ઝબક્યા, જુવાનને નિહાળી નિહાળી જોવા માંડ્યા, પછી બોલ્યા : ''અમારું કોઈ સગુંસાગવી એ તરફ નથી સાંભળ્યું, ભાઈ! ને તારો વેશ પણ વિચિત્ર છે. રાજપૂતો ચામડાંના ડગલા નથી પહેરતા. તારી કમરે તરવાર નથી. આ તીરકામઠું શું તેતર-સાંસલા મારવા માટે છે, કે કાંઈ ભડવીરાઈ કરી જાણછ?''

''કાકાબાપુ, મારા ગોઠિયા તો ગરના સાવજ છે. તમને એબ લગાડું તેવી રીતે મેં તીરકામઠું વાપરેલ નથી.''

''કેવા છો?''

''કેવો? કેમ કરી કહું? તમે મને ગણો તેવો.''

''તારે શું કહેવું છે, ભાઈ?''

''કાકાબાપુ, માએ તમને એકલા કહેવાનું કહ્યું છે.''

''હાલ આમનો.''

બાજુના ઓરડામાં ગયેલા એ બેઉ જણા થોડી વારે બહાર નીકળ્યા ત્યારે દુદાજીના મોં ઉપર ત્રાંબાનો ધગધગતો અગ્નિરસ જાણે રેલાયો હતો, ને જુવાનનો ચહેરો ભોંઠામણમાં ગરકાવ હતો.

''જા ભાઈ!'' દુદાજીએ જુવાનને જણાવ્યું, ''જૂનેગઢ પોગી જા. ત્યાંની કોટવાળીમાં તને નોકરી જડશે. આંહીં જગ્યા નથી. ને ખબરદાર જો ફરી આવ્યો છો ને, તો જીવતો હાથીલામાંથી જાવા નહીં પામ. તારી ચાલાકી રા' માંડળિક પાસે ચાલશે, આંહીં હાથીલાના રાજમાં નહીં ચાલે, હો કે ભત્રીજા!''

દરબારગઢની દેવડીમાંથી એ જુવાન પાછો ફરતો હતો, ત્યારે ગુણિકાતળાવની અંદર તરતી બતકો એની સામે તાકતી હતી. એની પાછળ પાછળ ભાલાળા ચોકીદારો એને ધમકાવતા ધમકાવતા ચાલતા હતા. એની આંખો ચકળવકળ ચારે બાજુ જોતી હતી.

ચોકીદારો એને હાકોટા કરી કહેતા હતા : ''સીધું જોઈને હાલવા મંડ, જુવાન! નીકર ભાલો ખાઈશ.'' બહારના તળાવની પાળે બેઠેલી માને એણે કહ્યું : ''હાલો, માડી, સોમૈયાજીએ મારે માથે મહેર કીધી. હાલો, મારા ગોઠિયા ગરના સાવજડા વાટ જોતા હશે.''

દીકરાની મુખમુદ્રા વાંચીને મા પણ ચાલી નીકળી. હાથીલા રાજની સીમા આવી ત્યાં સુધી ચોકિયાતો એ મા-દીકરાને મૂકી આવ્યા.

એક દુદાજી ગોહિલ સિવાય બીજા કોઈને ખબર ન પડી કે આ જુવાન કોણ હતો, શા કામે આવ્યો હતો ને કેમ પાછો ફરી ગયો!

સીમાડો વટાવી ગયા પછી એણે માને સમજ પાડી કે શું શું બન્યું હતું.

"હોય, દીકરા! રાજવળું આપણા સગપણે શરમાય. જીવતાં માણસ સગપણ નાકબૂલશે, પણ મૂવાં થોડાં કહેવાનાં છે કે ના, તું મારી અ સ્ત્રી નથી ને તું મારો દીકરો નથી? મારે તો હવે તને તારા બાપની ને મારા બાપની ખાંભીને ખોળે લઈ જાવો છે. આવતી ભાદરવી અમાસે એની તથ્ય છે. રૂડું એક નાળિયેર લઈ જાશું, ને વાટકી સિંદૂર લઈ જાશું. દીવો કરીને હાથ જોડીશ. કહીશ કે, ગોહિલ રાણા! લ્યો આ તમારો પુતર. સુરાપરથી દુવા મેલો કે સુકર્મી થાય ; તમારી જેમ એય ધરમની, ગાયની ને અસતરીની રક્ષા કરે."

"મા, મોટાબાપુનીયે ખાંભી છે?"

"હા, માડી, તારા બાપુની ખાંભી સોમનાથના મંદિરના ચોગાનમાં કિલ્લાની અંદર છે, ને મારા બાપુની ખાંભી દરવાજા બહાર છે."

"એમ કેમ?"

"એનું કારણ એમ કે મારા બાપુનું નામ હતું વેગડોજી. વેગડો એટલે સીધાં પાધરાં લાંબાં શિંગવાળો ધોરી. તારા બાપુની ભેળા એ ભીલરાજ પોતાના ભીલોનું દળકટક લઈને ગયેલા. દરવાજાની બહાર આડા રહીને લડેલા. પાદશાની ફોજ એને વીંટળી વળી, બીજા બધા નાની બારીએથી કિલ્લામાં પેસી ગયા ; મોટા બાપુનેય ઘણું કહ્યું કે વેગડાજી, નાઠાબારીએથી અંદર આવી જાવ. પણ મોટા બાપુજી તો વટદાર, એટલે જવાબ મળ્યો કે, 'હું કહેવાઉં વેગડો. મારાં તો શિંગ છે પાધરાં. મારું એ જીવ્યામૂવાનું બિરદ. હું સાંકડી બારીએથી કઈ રીતે ગરું? શિંગ મારાં આડાં આવે છે. એટલે કે બિરદ મારું મને સંતાઈ જતો રોકે છે. હું વેગડો! ગઢબારીમાં ગરું નહીં.' એમ કહેતા કહેતા લડ્યા ને ખપી ગયા. એનો તો દુહોય ગીરમાં કહેવાય છે કે –

> વેગડ વડ ઝુંઝાર ગઢ બારીએ ગર્યો નહીં ;
> શિંગ સમારણહાર અંબર લગે અડાવિયાં.

"એટલે કે એનાં શૂરાતનનાં શિંગ તો ઠેઠ આકાશ લગી અડી ગયાં."

જુવાનના હૃદયની આરસી ઉપર પોતાના પિતા અને માના પિતા, બેઉની આકૃતિઓ પ્રતિશબબ પાડતી રહી. ખાંભીઓ પાસે પહોંચવાના હરખમાં ને હરખમાં એના પગ જોરથી ઊપડ્યા.

"હવે તો મારે તને એક બીજે ઠેકાણેય લઈ જાવો છે. જોઉં તો ખરી, તારી બેન એ સગપણ કબૂલે છે કે નહીં?" માની આંખો એ બોલતાં બોલતાં ત્રીશેક ગાઉના અંતરે આખા સીમાડાને રોકીને પડેલા એક વાદળના કટકા સરીખા પહાડ ઉપર નોંધાઈ ગઈ હતી.

"બેન? કોણ બેન? મારે વળી બેન પણ છે? ભેળાં રમવા જેવડી?"

"રમવા જેવડી તો નહીં, બાપ! પરણેલી છે. એને ઘરેય રાજવળું છે. એ તો પાછું તમામ રાજવળાંનું શિરોમણિ!"

"કયું?"

"ગઢ જૂનાણું. ગરવા દેવનો રખેવાળ છે તારો બનેવી."

"રા' માંડળિક? મારો બનેવી? તુંય પણ મા, વગર મહુડાં ખાધેય કેફમાં ગરકાવ લાગછ."

"મહુડાં તો અવતાર ધરીને એક જ વાર – એક જ રાત પીધાં છે, તે પે'લાં કે તે પછી

કદી ચાખ્યુંય નથી. એ રાત તો એના ભેળી જ ગઈ. એ રાત પાછી આવે ના. ને અવતાર આખામાંથી એકાદ દા'ડો જ સાચવી રાખવા જેવો નીકળે છે. બાકીના દનડા તો ફોતરાં છે ફોતરાં. જીવતરના દન તો મહુડાનાં ફૂલ છે. માંહીંથી દારૂડો તો એકાદ કૂંપી જ નીતરે. મેં તો ભવોભવનો કેફ કરી લીધો છે. એ કેફમાં હું પચીસ વરસથી ચકચૂર છું. મારે શી પડી છે બાકીના દનની!''

મા બોલ્યે જ જાતી હતી. દીકરો કાંઈ સમજે નહીં તેવી એ ચકચૂર વાણી હતી. મા દીકરાને નહોતી સંભળાવતી, પોતાની જાતને સંભળાવતી હતી.

''પણ માડી, મારી બેન કોણ?''

''રા' માંડળિકની રાણી કુંતાદે. તારા દુદાજી બાપુથી નાનેરા અરજણજી બાપુ હતા, એની એ દીકરી.''

''એ મને શેની ઓળખે?'' છોકરાએ જાણે ધોખો ધર્યો.

દિવસ ચડી ગયો હતો. બેઉ ચાલ્યાં જ જતાં હતાં. ગિરનાર નિકટ ને નિકટ આવતો હતો. સપાટ ધરતીના ખૂમચામાં જાણે વાદળી રંગનું મોતી પડ્યું હતું.

ઢૂકડો-ઢૂકડો-ઢૂકડો આવે છે પહાડ : ડગુમગુ ચાલતા બાળને તેડી લેવા માટે મલપતી ચાલે ચાલ્યા આવતા દાદા જેવો ગરવો દેવ!

4

પંડિતની સ્ત્રી

‘વા જા ઠાકર, અંબવન, ઘર ઘર પદમણરા ઘેર : રેંટ ખટૂકે વાડિયાં, ભોય નીલો નાઘેર’ : ઠાકોરો જ્યાં વાજા શાખના રાજ કરતા, વનરાઈ તો જ્યાં આંબાઓની જ ઝૂકી રહી હતી, ઘેરે ઘેરે – ઓ ભાઈ, કોઈક કોઈક વિરલાને ઘેરે નહીં પણ હરએક ઘરને આંગણે – જ્યાં પદમણી-શી રૂપવંતી સ્ત્રીઓના ઘેરા લહેરો લઈ રહ્યા હતા, એવા સદાય નીલા, અહોનિશ હરિયાળા નાઘેર નામના સોરઠી કંઠાળ મુલકમાં ઊના-દેલવાડાનાં બે ગામ લગોલગ આવેલ છે. ‘ઘર ઘર પદમણરા ઘેર’ હતા ખરા, પણ રાજેશ્વર બારોટની સ્ત્રીનું રૂપ તો શગ ચડાવતું. ભાટવાડામાં એ રૂપ સમાતું નહોતું. એની છોળો કાંઠા માથે થઈને છલી જતી હતી.

પણ રાજેશ્વર બારોટને ખબર નહોતી કે રૂપને સચવાય કઈ જુક્તિએ! પ્રૌઢ ઉંમરે પહોંચી ગયા પછી પરણ્યો હતો. પરણી કરીને ઘર સ્ત્રીને ભળાવ્યું હતું. પેઢાનપેઢીથી સાચવેલા ક્ષત્રિય યજમાનોની વંશાવળીના ને શૂરવીરોની બિરદાવળીના અમૂલખ ચોપડાના પટારાની ચાવીઓ એણે પરણ્યાની પહેલી રાતે પત્નીને સોંપી હતી. ઘરાણાં, લૂગડાં, રોકડ નાણું, જે કાંઈ ઘરમાં હતું તેની માલિક એણે સ્ત્રીને બનાવી હતી.

એ ચાવીઓના ઝૂડાએ આવતી નારને કેવીક રીઝવી હતી? રાજેશ્વર ભાટને ગતાગમ નહોતી. ઘોડીને માથે વંશાવળીના ચોપડાનો ખલતો લાદીને વિદ્વાન રાજેશ્વર યજમાનવૃત્તિ કરવા ગામતરાં ખેંચતો હતો. જ્યાં જ્યાં ઊતરતો ત્યાંથી મહિનો મહિનો બબ્બે મહિના સુધી યજમાનો એને ખસવા ન દેતા. મીઠી મીઠી એની વાણીને માથે યજમાનો મોરલી ઉપર ડોલતા નાગ જેવા મંડાઈ રહેતા. રાજેશ્વર બારોટના ચોપડામાં દીકરાદીકરીનાં નામ મંડાવવામાં ઠાકોરો ગર્વ લેતા.

“વિદ્વાનની વહુ : પંડિતની પત્ની : દુનિયામાં ડહાપણની જેની શગ ચડે છે એની તું અર્ધાંગના, બાપ! વાહ પંડિત ને વાહ પંડિત રાણી : જોડલું તો જુગતે મેળવ્યું છે માતાજીએ.”

આવાં અહોગાન જ્યારે જ્યારે રાજેશ્વર બારોટને આંગણે રોજે રોજ સવાર ને સાંજે સંભળાવા લાગતાં ત્યારે રાજેશ્વર બારોટની સ્ત્રી પાણીના બેડાને મસે ઘરની બહાર નીકળી પડતી, ને પાણી શેરડે એકલવાયા આરા ઉપર અસૂર-સવાર ઊભી રહી અંતરના ફિટકાર આપતી : ‘આગ મેલાવ એ વિદ્વત્તામાં, એ ચોપડાઓના પટારામાં, ને એ પંડિતાઈની પ્રશંસામાં ; જીભ ખેંચાઈ જાવ એ વખાણ કરનારાઓની.’

મછુંદરી નદીનો આરો નિર્જન હતો. પાણી પીવા થોભતા ગૌધણને ગોવાળિયાઓ પોતાના પાવાના સૂર પણ સાથોસાથ પાતા હતા. બકરાં-ગાડરના વાઘ(ટોળા)માં તાંબડી લઈને ગોવાલણો દોવા માટે ઘૂમતી હતી, અને સીમમાં ઘઉંની કાપણી કરીને પાછાં વળતાં મજૂર મૂલીનાં જોડલાં ફરકતે પાલવડે ને ઊડઊડ થતે છોગલે ગાતાં હતાં :

જોબનિયું કા … લ્ય જાતું રે’શે!
જોબનિયું આજ આવ્યું ને કાલ્ય જાશે
જોબનિયું કાલ્ય જાતું રે’શે.
જોબનિયાને પાઘડીના આંટામાં રાખો
જોબનિયું કાલ્ય જાતું રે’શે.
જોબનિયાને ચૂંદડીના છેડામાં રાખો

જોબનિયું કાલ્ય જાતું રે'શે.
જોબનિયાને હાથની હથેળીયુંમાં રાખો
જોબનિયું કાલ્ય જાતું રે'શે.
જોબનિયાને નેણના ઉલાળામાં રાખો
જોબનિયું કાલ્ય જાતું રે'શે.
જોબનિયું આજે આવ્યું ને કાલ્ય જાશે
જોબનિયું કાલ્ય જાતું રે'શે.

ભાટની વહુવારુનો ઠીકરાનો ઘડો મછુંદરીનાં પાણીમાં ભખ ભખ ભખ અવાજ કરે છે, પણ ભરાતો નથી ; હાથ થીજી ગયા છે.

ટિટોડીના તી-તી સૂર કોઈની હાંસીના અવાજને મળતા આવે છે.

રાજેશ્વર ભાટની વહુવારુ પાણીમાં પોતાનો પડછાયો જોઈ રહી. પંડિતની પરણેલીએ પોતાના બેઉ હાથ આંગળીના નખથી લઈ કોણી લગી ધીરી ધીરીને નીરખ્યા. વિદ્વાનની વહુએ વહેતાં નીરમાં પોતાનું જોબન ડૂબતું, ભાગતું, તણાતું, ભાંગતું ને વીખરાતું જોયું. વિદ્વત્તા ને પંડિતાઈ એ જોબનને બચાવી લેવા આવી નહીં.

આવતો હતો એક જુવાન અસવાર. સીમમાંથી ગામઢાળો આવતો હતો. રોજ આવતો હતો. રોજ જોતી હતી. રોજેરોજ જ્યાં એ પાણી ભરતી ત્યાં એ ઘોડો ઘેરતો ; પણ રોજ એ ઘૂમટો કાઢતી, આજ ન કાઢ્યો.

"ભાભી, લાજ કાઢ્ય, ઝટ લાજ કાઢ્ય!" પાસે ઊભેલી નણંદે ભોજાઈને ચેતાવી. "આપણા ગામના ઠાકોર છે."

ભોજાઈના કાન એની આંખોમાં ઊતરી ગયા હતા. આંખો આવતા અસવારને ચહેરે ચોંટી છે, નણંદના સૂર એને પહોંચતા નથી, એ તો ફાટ્યે મોંએ અસવારને નીરખે છે.

ઊનાના ઠાકોર વીંજલ વાજાએ ઘોડો નદીમાં ઘેરવા માંડ્યો. ઓરતને એણે ઘૂમટા વગરની જોઈ. આજ પહેલી જ વાર ઘૂમટાની મરજાદ ફગાવીને પાણી ભરતી આ કોણ છે જુવાનડી?

"ભાભી, લાજ કાઢ!" નણંદે ભોજાઈને હાથ ઝાલી હબડાવી.

"જોઈ લેવા દેને બાઈ! ધરાઈને જોઈ તો લેવા દે! જોબનિયું આજ આવ્યું ને કાલ જાશે..."

એ ગાવા લાગી.

વીંજલ વાજો આ બોલ પકડતો હતો. એ શરમાઈ ગયો. ઘોડો હાંકીને ગઢમાં ચાલ્યો ગયો.

ભૂતનો વળગાડ લાગ્યો હોય તેવી બાવરી બનીને ભાટની વહુ મછુંદરીની ભેખડ ચડી. પાછળ નણંદ ચડી. ચડતી ચડતી બોલતી ગઈ : "ભાનભૂલી ભાભી! લાજી નહીં? વેદવાનનું ખોરડું..."

"અંગારો મેલાવ વેદવાનને ખોરડે! જોબનિયું આજ આવ્યું ને..." ગાવા લાગી ; "કેવો રૂડો આદમી હતો!"

"રૂડો લાગ્યો હોય તો માંડને એનું ઘર!"

"નણંદ, તું મારી મોટેરી બેન, તું બોલી તે હું કર્યે રહીશ."

એમ કહીને એ માથે બેડા સાથે ઠાકોરના ગઢ તરફ વળી.

ને પછીની વાત તો ટૂંકી જ છે. રાજેશ્વર ભાટની રૂપસુંદરીની હેલ્ય ઠાકોર વીંજલ

વાજાએ ઉતરાવી લીધી.

એ બનાવને આજે પાંચેક દિવસ થયા હતા. પહેલા બે દિવસ ઊનાની ભાટની નાતે ઠાકોર વીંજલજી સાથે વિષ્ટિમાં ગાળ્યા હતા, ભાટોએ પાઘડીઓ ઉતારી હતી.

વીંજલજીએ જવાબ વાળ્યો હતો કે, "હું હરીને નથી લાવ્યો. બાઈ એની જાણે આવી છે. હેલ્ય ન ઉતરાવું તો મને સ્ત્રીહત્યા આપવા તૈયાર થઈ હતી. હજીય માને તો પાછી તેડી જાવ."

બાઈએ ગઢના ઊંચા ગોખેથી કહેવરાવ્યું કે "મારે વેદવાન પંડિત ધણીની કીર્તિનું આગ-ઓઢણું ઓઢવાના કોડ નથી. મારે તો 'જોબનિયું આજ આવ્યું ને કાલ્ય જાશે,' એવા જોબનિયાને સાચવી લેવું છે."

ભાટોની કાકલૂદીને રાજ વીંજલે ગણકારી નહીં.

ભાટવાડો આખો શહેરની બહાર નીકળી ગયો. પાદરમાં લબાચા પાથર્યા. દરવાજાની સામે ત્રિશૂળ અને ભલકાં (ભાલાં) રોપ્યાં.

કાળો કળેળાટ બોલ્યો. માતાઓને થાનોલે વળગેલાં કૂણાં કૂણાં છોકરાંને ભાટોએ માની છાતીએથી ઉતરડી લીધાં, લઈ લઈને હાથમાં હિલોળ્યાં, ને હિલોળી હિલોળી ભલકાં ઉપર ફગાવ્યાં! જીવતાં પરોવાતાં એ બચ્ચાંની ચીસો જનેતાઓની ચીસોએ ઝીલી. નાનામોટા ભાટોએ ભયંકર ધા દીધી અને નિર્દોષોનાં લોહી નગરના ઝાંપા ઉપર છંટકોર્યાં.

"લે ભોગવ! લે ભોગવ, બાપ! લે માણી લે, ગોઝારા રાજા. જોગમાયાએ લીધો જાણ! બોકડો લે એમ લીધો જાણ. પાડો પીએ એમ પીધો જાણ."

ઝાંપો બંધ થયો છે, ને ઊંચા ઊંચા ગઢમાં ઠાકોર વીંજલ વાજો નવી ભાટ રાણી સાથે મોજ ભોગવે છે.

ચાર દિવસ થઈ ગયા છે. ભાટોનાં છોકરાં ખૂટવા લાગ્યાં છે. મૂંગાં છોકરાંને ચડાવી દીધા પછી પોતાનો વારો આવવાનો છે, એ બીકે મોટેરાંનાં દિલ ઊંચાં થયાં છે. કેટલાંક પલાયન કરી ગયાં છે, કેટલાંક તૈયારીમાં છે. આખું શહેર આ બાળહત્યાનાં પાપની બીકે સૂનકાર થઈ ગયું છે.

5

જુદા કેડા

એ જ દિવસે સવારે, ગીરની ઘટાટોપ ગીચ ઝાડી વચ્ચે થઈને પાંચ જીવનો એક પરિવાર પ્રભાતના પહેલા પહોરે ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો જતો હતો. એક પોઠિયો, એક ભેંસ, ભેંસ હેઠ એક પિંગલા રંગની નાનકડી પાડી, એક આદમી ને એક ઓરત.

પોઠિયાની પીઠ ઉપર થોડી ઘરવખરી લાદી હતી. એક ત્રાંબાની મોટી ગોળી પોતાનું ચળકતું મોં કાઢતી હતી, તેની આસપાસ કાળા રંગનાં ઝગારા કરતાં માટીનાં નાનાંમોટાં ઠામડાં હતાં. એક લૂગડાંની બચકી, ચાર નવીજૂની ધડકી અને એક ઘંટી હતી. આ બધાં પણ કુટુંબી કબીલાને શોભે તે રીતે સામટાં ખડકાઈને વહાયે જતાં હતાં. ભીડાભીડ સામે કોઈ ફરિયાદ કે બૂમબરાડા કરતાં નહોતાં. સૌને માથે એક કાથીના વાણે ભરેલો ખાટલો હતો.

ભેંસને નાની પાડી રસ્તે ધાવતી આવતી હતી. નાની શિંગડીવાળો પોઠિયો ખાલી પીઠવાળી ભારવિહોણી ભેંસ સામે કોઈ કોઈ વાર કતરાતો હતો. પણ ભેંસની આંખો જાણે એને જવાબ વાળતી હતી કે, 'જોતો નથી? મારો ભાર મારાં અધમણિયાં આઉમાં છે. પીઠ માથે ઉપાડવું સહેલ છે. પેટે તોળીને બોજ ખેંચવો બહુ વસમો છે. અમારો તો જનેતાનો અવતાર. વેઠીએ છીએ, ભાઈ મારા! તારી પીઠ તો હમણાં જ ઘેર પહોંચતાં હળવીફૂલ થશે. પણ હું જનેતા! આઉના ભારને એક ઘડીયે ઉતારી આઘો મૂકી શકીશ, ભાઈ?'

સમજુ પોઠિયો કતરાવું છોડીને વાગોળવા લાગતો.

અવાચક આ પ્રાણીઓ જ્યારે મૂગાં મૂગાં પણ વાણીવ્યવહાર કર્યે જતાં હતાં, ત્યારે જીભ અને હૈયાં જેને ભગવાને બોલવા કાજે જ દીધાં છે તે આ બે માનવીઓની જ મુસાફરી કાં બેતાલ ચાલી રહી હતી?

માવતરનો સાથ સંસારમાં પહેલી જ વાર છોડાવીને જેને પુરુષ પોતાના અજાણ્યા સંસારમાં લઈ જતો હોય છે, તે સ્ત્રીને પંથમાં જ પોતાની સાથે હેળવી લેવાની વણશીખવી આવડત એ પ્રભુનું મહાન દાન છે. પણ આ જુવાનને એ આવડત વાપરવાની જાણે વેળા જ નહોતી. એ તો પોતાની ફરસીથી રસ્તાનાં ઝાડ કાપ્યે જતો હતો. કેડી સાંકડી હતી તેને પોતે પહોળી કરતો કરતો ધસ્યે જતો હતો. બેશક ઝાડીની કાંટાળી લાંબી ડાળીઓ ઓરતના ઓઢણાને – ને લાગ જડી જાય તો ગાલને પણ – જ્યારે ઉઝરડા કરતી હતી ત્યારે ત્યારે એ પાછો ફરીને મીઠાશથી ડાળખી કાઢી દેતો હતો. પણ બહુ બોલ્યા વગર, કોઈ ગજબ ઉતાવળ હોય તેમ. એ આગળ આગળ ચાલતો આદમી એની ડાંગથી કાંટાળી ડાળીઓને એક કોર દબાવી દબાવી ઓરતનાં લૂગડાંને ને અંગને મારગ કરી આપતો.

"હળવો, હળવો, જરા સથરો હાલને, ચારણ!" બાઈએ હસીને કહ્યું, "આમ રઘવાયો થેને કીં હાલતો હઈશ?"

આ બોલ બતાવે છે કે પાંચ જણાંના કબીલામાં જે બે માનવી હતાં તે ચારણ અને ચારણી હતાં. તેમનો પોશાક-લેબાસ જોઈને પણ આપણે વરતી શકત કે બેઉ જણાં દેવીનાં બાળ હતાં. નજરે નિહાળીએ તો ઓળખી કાઢીએ કે બેય મનુષ્યો દૂધનાં ઝાડવાં હતાં, કેમ કે રંગો બેઉના રતાશ પડતા ઘઉંવરણા હતા.

પોતાના પગમાં આટલી ઉતાવળ હોવાનું કારણ તો ચારણે કબૂલ કર્યું નહીં, પણ એ ઝડપ પ્રેમીજનોમાં હોય છે તે કરતાં જુદી જ જાતની હતી. જવાબ દેવાનોય જાણે એને સમય નહોતો.

પોતાને ખભેથી ફરસી લઈને ચારણ એ ઘાટી વનરાઈનાં ઝરડાં પર ઘા પછી ઘા કરતો જતો હતો.

"પણ આ વસમાણ શીદ વેઠવી, ચારણ?" બાઈએ ફરી વાર કહ્યું, "આપણે ગાડા-મારગે કાં હાલ્યાં નૈં? આ પોઠિયો ને ભેંસ પણ ઉઝરડાતાં આવે છે. આ પાડીનુંય મોં લોહીલુહાણ થતું આવે છે."

"હમણાં પાધરે મારગે ચડી જાશું, ચારણ્ય! હમણાં – હવે લાંબું છેટું નથી." એટલો જ જવાબ દેતો દેતો ચારણ ફરસીને ઘાએ ઘાએ વનરાઈના આડા ફરતા હાથને છેદતો ગયો.

ઝાડી પાંખી થઈ. કાંઈક ઉઘાડી જમીન આવી. એક ધોરી મારગ દરિયાઈ દિશાએ ચાલ્યો જતો હતો. તોપણ એ કેડાને વટાવીને ચારણ વનરાઈના ગૂંચવાયેલા મારગ તરફ આગળ વધ્યો.

ફરી વાર જુવાન ચારણી એને ઠપકો દેવા લાગી : "ભણું ચારણ, આપણા નેસ તો દરિયાદી દશ્યે છે. મું હજુ હમણાં જ આપણો ગળ ખવાણો તે પછેં આવી'તી. મુંને બરોબર ઇયાદ છે. ચારણ, તું ભાનભૂલો કાં થે ગિયો? અટાણના પો'રમાં લીલાં ઝાડવાંનો ઠાલો સોથ કાં વાળવા માંડ્યો? વનરાને વિના કારણ વાઢીએ નહીં."

"ઢૂકડું છે ઢૂકડું ચારણ્ય, હાલે આવ તું તારે."

એવા તૂટક બોલ બોલતો ચારણ આગળ ને આગળ વધતો હતો. ચારણી ધોરી મારગને ઓળંગી સામે ભેડે ચડી તે વખતે જ દરિયાદી દિશામાંથી બે ગાડાંનો ખખડાટ થયો.

ચારણી ઊભી રહી. આદમી બૂમો પાડતો રહ્યો : "હાલો હાલો, હવે ઝટ આમ હાલો," પણ ચારણી ખસી નહીં.

ગાડાં નીકળ્યાં. ચારણી ગાડાખેડુને પૂછે તે પહેલાં તો ગાડાખેડુની વાતો એને કાને પડી.

"અભાગ્ય લાગી તે ઊના-દેલવાડાંને પાદરથી નીકળ્યાં આપણે, કોણ જાણે કેટલી રાત્યું લગણ નજર સામે ને સામે તર્યા કરશે!"

"શેની વાત કરો છો, ભાઈ?" ચારણ્યે પૂછ્યું.

"ત્રાગાની."

"કોનું ત્રાગું? કેવાનું ત્રાગું? કિસેં?"

"ઊના-દેલવાડાને પાદર, સેંકડું મોઢે ભાટ ભેગા થયા છે, રાજાની સામાં ત્રાગાં માંડ્યાં છે. પણ ઈ તો અકેકારનાં ત્રાગાં, મારી માવડી! કૂણાં કૂણાં છોકરાનાં ત્રાગાં."

"ઊભા રો', ઊભા રો'." ચારણીએ રસ્તા આડી ઊભીને ગાડાંને રોક્યાં.

"હવે આમ હાલ્ય, હાલ્ય, વેળા થે ગઈ, હાલ્ય ચારણ્ય!" આઘે ઊભેલો ચારણ હાકલા કરતો હતો.

સામે જ ઊભેલી ઝાડીમાં બે પાંચ લક્કડખોદ પંખી ઠબ, ઠબ, ઠબ, લાકડાં પર ચાંચો ટોચે છે, અને લેલાં પક્ષીઓ ઘેરેઘેરા વળીને એકબીજાને સામસામાં કોણ જાણે કયા અપરાધનો ઠપકો આપી રહ્યાં છે કે તેં-તેં-તેં-તેં-તેં!

ચારણના સાદને અવણગતી સ્ત્રી એ ગાડાખેડુઓ પાસેથી વાત કઢાવે છે. ઊના-દેલવાડાનો રાજા વીંજલ વાજો એક ભાટની બાયડીને રંગમો'લમાં ઉપાડી ગયો છે, તેની સામું તમામ ભાટોએ ત્રાગું માંડ્યું છે, આજ બે દી થઈ ગયા.

"ને છોકરાં ચડાવે છે?"

"હા આઈ, ભલકાં ખોડ્યાં છે, માથે છોકરાં હિલોળીને ચડાવે છે. એનાં લોહી ગામના બીડેલા દરવાજા માથે છાંટે છે. ભલાં થઈને મારગ છાંડો માતાજી, અમારાથી એ વાત વર્ણવાતી નથી."

"જાવ, વીર."

ગાડાં રસ્તે પડ્યાં. ચારણીએ ધણીને પાછો બોલાવ્યો. પોઠિયો ને ભેંસ એટલી વાર જમીનમાં મોં નાખીને સૂકા ઘાસની સળીઓ ચાટતાં રહ્યાં. પાડી ભેંસના આંચળમાં માથાં મારતી કૂદતી હતી.

"ચારણ!" ઓરતનો ચહેરો બદલી ગયો હતો. "આપણો નેસ તો ઊના-દેલવાડે ના?"

"હા."

"ઊના-દેલવાડા તો આ દરિયાદી દશ્યે રિયાં, ને તું આટલા ફેરમાં કેમ અમુને લઈ જાછ?"

ચારણ ચૂપ રહ્યો.

"ઊના-દેલવાડાને દરવાજે ત્રાંગું મંડાણું છે એની ચોરીએ કે?"

ચારણ ન બોલ્યો.

"આપણથી આમ તરીને નો જવાય, ચારણ!"

ચારણનું મોં વીલું પડ્યું.

"આપણે ચોર ઠરીએં. જોગમાયાનાં ચોર : નવ લાખ લોબડિયાળિયુંના ચોર."

ઠ...ક! ઠ...ક! ઠ...ક! -- લક્કડખોદના ચાંચ-ટોચા સંભળાયા.

"આપણેય ત્રાગાળું વરણ. ત્રાગું થાતું સાંભળીને પછેં ન તરાય. હા, ઈ દશ્ય આપણો મારગ જ ન હત તો તો ઠીક હતું."

"મુંને ખબર પડી ગઈ'તી, ચારણ્ય! માટે જ હું ફેરમાં હાલતો હતો."

"ને એટલા માટે જ તું ઉતાવળો થાતો'તો, ખરું ચારણ?"

"થાવાનું હતું તે થે ગૂં. હવે હાલો."

"હાલો, આમ ઊનાને કેડે."

"જાણીબૂઝીને?"

"અજાણ્યાં હોત તો અફસોસ નો'તો. જાણ્યા પછેં કાંઈ આપણાથી મારગ છંડાય? આપણે ચારણ. ત્રાગાળું વરણ."

"ચારણ્ય, આવી હાંસી?"

"હસતી નથી. હૈયાની વાત ભણું છું."

"આંહીં જો," ચારણે બે હાથ જોડ્યા, "મારો અપરાધ થયો. પણ હવે હાલ આમની. હું પગે પડું છું."

"કાલો થા મા, ને આમનો હાલ્ય."

મોં હસતું રાખવા મથતા ચારણે ઓરતની પાસે જઈને હાથ ઝાલવા પોતાનો રૂપાના વેઢવાળો પંજો લંબાવ્યો.

"અડાય નૈ, ચારણ, હવે અડાય નૈ. છેટું પડે છે."

ચારણ ખસિયાણે મોંએ પોઠિયાની ને ભેંસની સામે જુએ છે. જાણે કહે છે કે તમે તો કોઈ મનાવો.

"હિંમત નથી હાલતીને, માટી!" ચારણીનું મોં સહેજ મલક્યું.

"સાચું ભણ્યું – જોગમાયા સાક્ષી – મારું દલ ડરે ગૂં છે, ચારણ્ય!"

"પે'લવે'લુકી મને ઘરે તેડી જાછ એથી જ ને?"

"એથી જ. હજી હસીને બે વાતુંય નથી કરી," ચારણનું મોં રાંકડું બનતું હતું.

"તારી અણપૂરલ આશા જોગમાયા હજાર હાથે પૂરે, મારી આશિષું છે ચારણ! જા, પોઠિયો, ભેંસ ને પાડી લેને તારે નેસે પોગી જા. જીવ્યામૂવાના ઝાઝા જુવાર તુંને. ખમા તુંને!"

એમ બોલીને ચારણી ઊના-દેલવાડાને ઊભે કેડે ચડી.

“ચા…ર…ણ્ય…!” મરદે પોકાર કીધા.

લેલાંએ તેં-તેં-તેં કરી વન ગજાવ્યું. લક્કડખોદ ઠ…ક! ઠ…ક! ઠ…ક! જાણે કોઈની ચિતાનાં કાષ્ઠ કાપતો રહ્યો.

“ઘેરે જા, નેસડે પોગી જા.” એમ બોલતી ઓરત ઊપડતે પગલે ગઈ. થોડી ઘડી દેખાઈ, પછી ડુંગરો આડો આવી ગયો.

ચારણે થોડી ઘડી ઊભા થઈ રહી પછી ભેંસ, પાડી ને પોઠિયો વનરાઈમાં હાંકી મૂક્યાં. ઝડપથી ચાલ્યો. વનરાઈનાં આછાંપાંખાં ઝાડવાંમાંથી ઘડીક ઘડીક એની મધરાસી પાઘડીનું છોગું લાલ લાલ જીભના લબકારા કરતું હતું.

6

ચારણીનું ત્રાગું

"દુહાઈ હો! જોગમાયાની દુહાઈ હો! નવ લાખ લોબડિયાળિયુંની દુહાઈ હો તમને!" ઊનાના પાદરમાં એ પાંચમા પ્રભાતના પહેલા પહોરે છેટેથી સાદ સંભળાયો.

ભલકા પાસે ઊભેલો એક ભાટ અટકી જાય છે. એના હાથમાં ત્રણેક વર્ષનું બાળ હતું. બાળકને એ ભલકા ઉપર ઉછાળવાની તૈયારીમાં હતો. એના હાથ પાછા પડ્યા. એની પાછળ હારબંધ નાનાં છોકરાં લઈ ઊભેલા ભાટોએ આ સાદ કરનાર માનવીની સામે નજર કરી.

કપાળે લમણાં લગી સિંદૂરની પીળ, ઓડ્યેથી (ગરદનથી) અરધોઅરધ વહેંચાયેલ ચોટલાની છાતી માથે ઢળતી કાળી લટો, માથે મુરતવંતી ચૂંદડી, અને ચૂંદડી ઉપર ઊનનો કાળો ભેળિયો, એવી એક બાઈ ઉતાવળે પગલે ઊંચા હાથ રાખીને 'દુહાઈ! દુહાઈ! જગદંબાની દુહાઈ!' બોલતી ચાલી આવે છે. વીસથી વધુ ચોમાસાં એણે જોયાં જણાતાંનથી.

"ચારણનું બાળ લાગે છે." ભાટો ઓળખી શક્યા.

શ્વાસે ધમાતી, જીવતી ધમણ સરીખી એ ચારણીએ આવીને પહેલું કયું કામ કર્યું? ભલકા ઉપર પરોવાઈ જવાની જેને ઝાઝી વાર નહોતી એ બાળકને એણે ભાટના રૂંછડિયાળા કાળા હાથના પંજામાંથી ઉપાડી લીધું – કાંટાળી વાડમાંથી કૂણું એક કોઠીંબડું ઉતારી લે તેટલી નરમાશથી લઈને બાઈએ એ બાળકને છાતીએ તેડ્યું, પૂછ્યું : "આ શું કરે રિયા છો, બાપ?"

"ત્રાગું."

"આવું તે કાંઈ ત્રાગું હોય, મોળા (મારા) વીર?"

"આઈ, અમારે ભાટુંને માથે કે'દીય નો'તી થઈ તેવી થઈ છે. અકેકાર ગુજર્યો છે."

"મું ઈ જાણેને જ આવી છું, મોળા વિસામા, પણ આ ગભરુડાંનાં લોયનાં ત્રાગાં હોય કે'દી?"

એમ બોલતી બોલતી એ અજાણી સ્ત્રી પોતાને હૈયે ભિડાયેલા બાળકનું માથું પંપાળીને આખે અંગે, છેક પગ સુધી પંજો ફેરવે છે. બાળકના ફફડાટ એના કલેજામાં પડઘા પાડે છે. બીજાં નાનાં છોકરાં ઉપર એની નજર રમે છે.

એ નજર એક પલકમાં રંગો બદલીને ભાટોને પૂછે છે, "કીસે ગો તમારી વહુવારુનો ચોર? ક્યાં લપાઈ બેઠો છે?"

"આ સામો કળાય એ રાજગઢમાં."

"ઓલી અધૂઘડી બારી દરશાય ત્યાં?"

"હા, આઈ."

"ઠીક બાપ. ભલકાં ઉપાડી લ્યો. છોકરાંને સંતાપવાં નથી. તમારાં ભાટુંનાં ત્રાગાં સંકેલી લ્યો, વધાવી લ્યો."

ભાટોને સમજ પડી નહીં. મૂંઝાઈને ઊભા થઈ રહ્યા.

"મૂંઝાવ મા, વિસામા! અંદેશો રાખો મા. ચારણનું જણ્યું આવી ચડે તે પછી બીજાનું ત્રાગું બંધ થાય. ને હવે તમે ત્રાગાં વધાવીને તમારે રસ્તે પડજો."

એમ બોલતે બોલતે જુવાન ચારણીએ, જેણે થોડા જ સમય પર પોતાના ધણીને ગીરની વનરાઈના ઉંબરમાં જીવ્યા-મૂઆના જુહાર કીધેલા એણે, પહેલો પોતાના દેહ પરથી ભેળિયો ઉતારવા માંડ્યો અને આજ્ઞા કરી : "તમારામાંથી વધુમાં વધુ જોરાવર હાથવાળો જણ આમ આવે."

એની જીભ જાણે ઝાઝા કાળથી હુકમ દેવા ટેવાયેલી હોય એવા એ શબ્દો હતા. ‘‘ને ભેળી એક તરવાર લાવો.’’

બોલતે બોલતે એણે તેડેલ બાળકને હૈયે દાબીને હેઠે મૂક્યું. કહ્યું : ‘‘બચ્ચા, જાવ માને ખોળે, હવે તમે નરભે (નિર્ભય) છો. જાવ, સૌ બાળારાજા!’’

ગરદનની બેય બાજુએ છાતી પર ઝૂલતી ચોટલાની લટોની એણે કપાળે ગાંઠ વાળી લીધી. સાકરકોળાના રંગ સાથે મળતા રંગની એની ગરદન ઉઘાડી થઈ. ડોકનું માદળિયું પણ એણે કાઢીને કોરે મૂક્યું, ને એ ઊના ગામના ઝાંપાની સન્મુખ, પડખોપડખ જઈ ગોઠણભર બેસી ગઈ. જાણે ધરતીમાં ખોડાઈ ગઈ હોય તેવી જુક્તિથી એણે આસન વાળ્યું.

પછી એણે પોતાના દેહ પરથી મુરતવંતી ચૂંદડીને ઉતારવા માંડી. ચૂંદડી ખેંચાતી ગઈ તેમ તેમ એના દેહનો મરોડ દેખાયો. એ તો હતી દૂધનું ઝાડવું. ભેંસોનાં દહીંએ-દૂધે સીંચેલી દેહકળાનો ચીકણો ઉજાસ દેખી ભાટો સ્તબ્ધ બન્યા.

‘‘આવ્યો તરવારવાળો?’’ એણે ફરી હાક દીધી. ‘‘મુછાળાઓ, શું વિચારમાં પડ્યા છો? હવે વિચારને માટે વેળુ નથી. આવી જાવ એક જણો મોખરે.’’

એમ કહેતી એણે ગરદન જરા બંકી કરી. સીધી ને કૂણી એ ડોક કોઈ સંઘેડિયાએ સમા હાથે ઉતારેલ હોય તેવી ભાસી.

‘‘જોજે હો વીર!’’ એણે તરવારધારી ભાટને ચેતવણી આપી, ‘‘ઝઝખીશ નહીં, જોજે હાથ થોથરાય નહીં. એવો ઝાટકો દેજે કે વાધરીયે વળગી ન રહે.’’

એમ કહીને એણે આખીય ચૂંદડી ઉતારીને ભોંય ઉપર મૂકી : જાણે કેસૂડાં ને આવળનાં ફૂલોનો ધરતી ઉપર ઢગલો થયો.

ને કોણ જાણે ક્યાંથી સૂસવવા લાગેલો અણધાર્યો પવન એ ચૂંદડીને પોતાની ઘૂમરીઓમાં ઉપાડ ઉપાડ કરવા લાગ્યો.

‘‘ઓલી... સામી કળાય ઈ બારી કે? તિયાં બેઠેલ છે તમારી વહુવારુનો ચોર કે?’’

‘‘હા આઈ, ત્યાં જ.’’

‘‘ઠીક બાપ! કર ઘા ત્યારે.’’

એમ બોલીને એણે પોતાના બેઉ હાથ ધરતી પર ચોડી દીધા, ને એની ગરદન ઝાટકાના લાગમાં આવે તેવી જુક્તિથી ઝૂકી પડી.

પળ પછી જ્યારે એનું મસ્તક છેદાઈને નીચે પડ્યું ત્યારે એ માથા વગરનું ધડ ધરતી પરથી હાથ ઉઠાવી લઈને ફરી પાછું ટટ્ટાર બેઠું. બેઉ હાથનો ખોબો વાળ્યો. ખોળામાં પોતાનું જ રુધિર ઝીલ્યું. ઝીલીને ત્રણ ખોબા એ મસ્તક વગરના ઢૂંઢે ઊનાના દરવાજા ઉપર છાંટ્યા, પછી એ દેહ ત્યાં પડી ગયો.

સૂસવતો પવન ચૂંદડીને ચક્કર ચડાવીને ક્યારે ઉપાડી ચાલ્યો તેની સરત કોઈને રહી નહીં.

7

ચૂંદડીની સુગંધ

ઊના-દેલવાડાનો દરવાજો જ્યારે ચારણીના લોહીથી નાહતો હતો, ત્યારે વાજા ઠાકોર વીંજલજીના ગુશલખાનામાં ભાટ-રાણી તેલ-અત્તરના મર્દને અંઘોળ કરતી બેઠી હતી.

એ તેલ, એ અત્તર, એ મર્દન અને ગુશલખાનાનો એ શોખ સોરઠને કાંઠે નવો આવ્યો હતો. મોખડા ગોહિલના પેરંભ બેટ પર ત્રાટકેલી મુસ્લિમ પાદશાહત સૌરાષ્ટ્રના સાગર-તીર પર ઠેઠ પ્રભાસ પાટણ સુધી ફરી વળી હતી. સોરઠની કંઠાળી રાજઠકરાતોને ઇસ્લામની તરવારે પોતાની ધાર હેઠળ કાઢી કરીને વિલાસના એ બધા નવા લહાવા ચખાડ્યા હતા. સરૈયાઓ ખુશબોની પેટીઓ લઈ ગામોગામ ઘૂમતા. મશરૂ અને મલમલો મીઠાં થઈ પડ્યાં હતાં.

રાજપૂતો જિંદગી માણતા શીખ્યા.

"હું – હું તમને મારા સગા હાથે મર્દન કરી નવરાવું." વીંજલ ઠાકોર ગુશલના ઓરડાનાં કમાડ ભીડવા દેતો નહોતો.

"આજ નહીં, આજે તો જુઓ, મને આવડે છે કે નહીં? ન નાઈ જાણું તો કાલ નવરાવજો!" ભાટ-રાણી કમાડ ભીડવાની રકઝક કરતી હતી.

એ ધમાકચકડીમાં હારેલો વીંજલ ઠાકોર ગુશલખાનાની બહાર વાટ જોઈ બેઠો હતો. અંદર ચોળાતું શરીર અંગોઅંગનાં મર્દન-ધ્વનિ સંભળાવતું હતું. એ રૂપાળી કાયાના મસળાટને કાન માંડતો રાજા બીજી બધી વાતે બેભાન હતો. ને પવનની લહેરખી એની બંધ બારીને હળવો ધક્કો મારી, ચારણીની ચૂંદડીને ક્યારે મેડીની વળગણી પર લટકાવી ગઈ તેનું એને ભાન નહોતું રહ્યું. દરવાજે મચેલા મામલાની એને ગતાગમ નહોતી. ભાટના કાળા કકળાટ બંધ પડ્યા હતા.

"ચૂંદડી – મારી ચૂંદડી ધોને, દરબાર!" અંદરથી ભાટ-રાણીએ ચૂંદડી માગી ત્યારે છેલ્લાં પાણી એની કાયા ઉપરથી ઢળી જતાં કાનોકાન જાણે વાતો કરતાં હતાં.

ઓરડો કોઈ અવનવી અને અલબેલી માદક સોડમે મહેકતો હતો.

"બહાર આવો, જાતે પહેરાવું."

બહાર આવે, તો તો ચૂંદડીને ઓળખી પાડે. ચૂંદડી અજાણી હતી. પણ એણે અંદર રહ્યે રહ્યે જ આજીજી કરી : "આ ફેરે તો ત્યાંથી જ આંહીં ફગાવી દ્યો."

"વાહ ચૂંદડી! ખુશબોદાર ચૂંદડી! ક્યારે વો'રી આ ચૂંદડી? કયે અત્તરિયે આવા અરક આણી આપ્યા?"

એવું કેફ-ચકચૂર વેણ બોલતે બોલતે વીંજલે વળગણીએથી ચૂંદડી ખેંચીને મોં ઉપર ફૂલોનો હાર દબાવતો હોય એમ દબાવીને ચૂંદડીને સૂંઘી, ને અંદર ઘા કર્યો.

"આ ઓઢણી કોની? આ તો મારી નહીં." અંદરથી કોચવાતો અવાજ આવ્યો.

"તમારી નહીં? કોની ત્યારે?"

"મનેય ખબર નથી, કોની? હું બળું છું—મને બળતરા – જાણે અગન – કાળી લાય–"

"હેં! હેં? શું બોલો છો? ઉઘાડો, ઉઘાડો!"

"બાપુ! બાપુ! ઉઘાડો." બહારને બારણે કોઈક બોલાવી રહ્યું છે.

"કોણ છે? શું છે?"

ગોકીરો વધ્યો : "બાપુ! ઝટ ઉઘાડો! ઝટ બહાર આવો!"

"હું બળું છું – મને લાય –" નાવણના ઓરડામાંથી ચીસ પડે છે.

"મનેય આગ લાગી છે. મારા પેટમાં દાહ થાય છે." ખુદ વાજો વીંજલ બબડી ઊઠ્યો.

“બાપુ! ચારણ્યે લોહી છાંટ્યું. ચારણ્યનું ત્રાગું. ચારણ્યની ચૂંદડી મઢીમાં આવી છે. અડશો મા બાપુ!” બહાર ગોકીરો ને બોકાસા વધવા લાગ્યા.

“ચસકા કોણ પાડે છે? કઈ ચારણ્ય? ક્યાંથી આવી ચારણ્ય? ચારણ્યની ચૂંદડી? આંહીં કેવી? હું તો અડ્યો છું. મેં સૂંઘી છે. મને દાહ થાય છે. આગ ઊપડી છે. આગ – આગ – આગ... રૂંવાડે રૂંવાડે અગનના અંઘોળ –”

“અગનના અંઘોળ –” ઠાકોરના શબ્દનો જાણે ગુશલખાનામાંથી પડઘો પડ્યો.

“અગનના અંઘોળ – અગનના અંઘોળ – અગનના અંઘોળ.”

s

એક મહિનો – બે મહિના – છ મહિના : વાજા ઠાકોરના ગુલાબી દેહને રોમે રોમેથી રક્તપરુના રેગાડા ચાલ્યા જાય છે. તેલે અને અર્કે ભભકતી એ મેડીમાં બદબો માતી નથી. ચાકરી કરનારાંઓ ચાકરી મેલી ભાગી છૂટ્યા છે. અત્તરિયાઓએ સુગંધી અર્કોના કુડલેકુડલા ખુટવાડ્યા છે, પણ બદબો દબાતી નથી. નાની નાની માખીઓ જ નહીં, પણ મોટા મોટા નરકભક્ષી માખા પણ કોણ જાણે કઈ દુનિયાને કાંઠેથી દોડ્યા આવીને દરબારગઢમાં બણબણી રહ્યા છે. વાજા ઠાકોરનું પિંડ રૂના પોલમાં લપેટાઈને પડ્યું રહે છે. રજાઈઓ ને તળાઈઓ બાકી રહી નથી. પડ્યો પડ્યો એ એક જ પોકાર પાડે છે : “અગનના અંઘોળ! અગનના અંઘોળ!”

“એ ભાટ ક્યાં ગયાં? એનાં છોકરાંને તેડાવોને! મારે જોવાં છે.” આવું આવું એ લવતો થયો.

પાસવાનોનાં મોંમાં જવાબ નહોતો. ભાટવાડો ઉજ્જડ હતો. ભાટનાં છોકરાં ઈશ્વરને આંગણે રમવા ગયાં હતાં.

“મારે ભાટોનાં છોકરાં ભેળું રમવું છે. સાત તાળી દા રમવો છે. મને હેમાળા ભેળો કરો. હવે મારે લેપ-દવા નથી કરાવવાં. હેમાળા ભેગો કરો.”

મ્યાનામાં રૂના પોલની બિછાત કરી, વીંજલ ઠાકોરનો રકતનીતરતો દેહ સગાંવહાલાં ઉતરાદી દિશાએ ઉપાડી હિમાલયે ચાલ્યાં. સન્મુખ દેખાતો હતો ગરવો ગિરનાર.

8

ગંગાજળિયો

સ વાર હજી પૂરું પડ્યું નથી. હમેશાં પ્રભાતે ઠેઠ કાશીથી આવનારી ગંગાજળની કાવડની રાહ જોતો રા' માંડળિક સ્નાનવિહોણો બેઠો છે. કોઈ કહે છે કે છેક કાશીથી જૂનાગઢ સુધી રોજે રોજ રા' માંડળિક માટે ગંગાજળની કાવડો ચાલતી. એ કાવડના ઉપાડનાર કાવડિયા પલ્લે પલ્લે બદલાતા આવતા. રોજ તાજા આવતા ગંગાજળે રા' સ્નાન કરતો તેથી ગંગાજળિયો કહેવાયો છે ; ને કોઈ કહે છે કે ગંગાજળની ને કાશ્મીરનાં ફૂલોની છાબડી સાથે રોજ રોજ આવતી એ કાવડ તો સોમૈયા દેવનાં સ્નાનગુંજન માટે જ ગોઠવાઈ હતી, એટલે ગઢ જૂનાનો રા' તો એ સોમૈયા દેવની કાવડનો રખેવાળ, ઉપાડનાર હોવાથી ગંગાજળિયો કહેવાણો છે. કાવડના રખેવાળો ને ઊંચકનારાઓ દર થોડા થોડા ગાઉને પલ્લે બદલાતા આવતા. રા'નું રખોપું સોરઠમાંથી શરૂ થતું. હિંદુ રાજાનો એ મહિમા હતો.

કોણ જાણે, પણ રા' માંડળિક ગંગાજળની કાવડની વાટ જોતો બેઠો હતો. સૂરજનું ડાલું હજુ સહસ્ર પાંખડીએ ઊઘડ્યું નહોતું. તે વખતે ઉપરકોટની દેવડી ઉપર નીચેથી કાંઈક કજિયો મચ્યો હોય તેવા બોકાસા આવવા લાગ્યા. તરવારનો કજિયો તો નહોતો એની રા'ને ખાતરી હતી. તરવારની વઢવાડ બોકાસા પાડી પાડીને નથી થાતી. તરવારો જ્યારે ખેંચાય છે ત્યારે ગોકીરા બંધ થાય છે. પછી તો ફક્ત સબાસબી અને ધબાધબી જ સાંભળવાની રહે છે.

ગોકીરા નજીક આવ્યા તેમ તેમ તો કજિયા કરનારાઓની ન્યાતજાત પણ પરખાઈ. વણિકોના ટંટામાં હાહોકારા ને ન સમજાય તેવી શબ્દગરબડ હોય છે. આ તો સંસ્કૃત ભાષામાં સામસામા ઉચ્ચારાતા શાપો હતા.

દ્વારપાલ આવીને વરધી આપે તે પૂર્વે તો રા'એ કહ્યું :

''કોણ, ગોરબાપાઓ છે ને?''

''હા મહારાજ, દામા કંડેથી પરબારા બાઝતા આવે છે.''

''શું છે?''

''મહારાજ પાસે ન્યાય કરાવવો છે.''

''શાનો? દક્ષિણાની વહેંચણનો જ હશે.''

''હા મહારાજ.''

''હું જાણું ને? બ્રાહ્મણોની લડાલડીમાં તે વગર બીજું હોય જ શું!''

ગોખેથી રા'એ ડોકું કાઢ્યું. નીચે ટોળું ઊભું હતું. લાંબા ચોટલા, અરધે મસ્તકે ધારીઓ, કપાળે ત્રિપુંડો, મોંમાં તમાકુવાળી ચોરવાડી પાન-પટીઓના લાલ લાલ થૂંકના રેગાડા, ને મેલીદાટ જનોઈઓ.

''આશીર્વાદ, મહારાજ!'' સૌએ હાથ ઊંચા કર્યા.

''મોંમાંથી શરાપ સુકાણા નથી ત્યાં જ આશીર્વાદ કે!'' રા'એ વિનોદ કર્યો.

બ્રાહ્મણો શરમાયા.

''સંસ્કૃતમાં ગાળો દેવાની વિશેષ મજા પડે, ખરું ને, દેવો?'' રા'એ વિનોદ વધાર્યો. ''છે શું?''

''આ છે કજિયાનું મૂળ, મહારાજ!'' પાંચેક હાથ એકસામટા ઊંચા થયા. એ પાંચે

હાથોએ જકડીને ઝાલેલો હતો એક સોનાનો હાથી. ‘‘આની વહેંચણ કરી આપો, રાજન!’’

‘‘અટાણમાં કોણ ભેટ્યો આવો દાનેશ્વરી?’’ સોનાના હાથીની દક્ષિણા દેખી રા’ ચકિત થયા. ‘‘લાવો અહીં.’’

રા’ના હાથમાં પાંચેય બ્રાહ્મણોએ હાથી સોંપ્યો.

‘‘કોણ હતું?’’

‘‘અમને પૂરું નામઠામ તો આપતા નહોતા. પણ એક રક્તપિત્તિયો રાજા હતો. એનું નામ વીંજલ વાજો કહેતા હતા.’’

‘‘વીંજલજી? વાજા ઠાકોર વીંજલજી? ઊના-દેલવાડાના? રક્તપિત્તિયા? બ્રાહ્મણો, આ તમે ખરું કહો છો?’’

‘‘સાંભળવામાં તો એવું આવ્યું, મહારાજ! કોઈનો શરાપ લાગ્યો છે.’’

‘‘ક્યાં છે?’’

‘‘ચાલ્યા ગયા. સવારના ભળભાંખળામાં દામે કંડે નહાઈને પડાવ ઉપાડી મૂક્યો. વાતો કરતા હતા કે કોઈને શહેરમાં જાણ થવા દેવી નહીં.’’

‘‘કઈ દશ્યે ગયા?’’

‘‘હેમાળે ગળવા હાલ્યા ગયા.’’

‘‘વીંજલરાજ, મારા બનેવી, રક્તપિત્તમાં ગળીને હેમાળે ગળવા હાલ્યા જાય છે? દોડો, દોડો, અરે, કોઈ મારો અશ્વ લાવો!’’

એક સમજુ બ્રાહ્મણ આગળ આવી લાગ્યો :

‘‘મહારાજ, થંભો. એણે આપનાથી જ અણદીઠ રહેવા પડાવ પરબારો ઉપાડી મૂકેલ છે. એણે કહ્યું કે હું રગતકોઢિયો ગંગાજળિયા રા’ની નજરે થઈને એના દેહને નહીં જોખમું, મને આંહીંથી ગુપ્ત માર્ગે ઉપાડી જાવ જલદી.’’

‘‘હું ગંગાજળિયો – ને હું મારા સ્વજનના રોગથી મોં સંતાડું? ધૂળ પડી. લાવો મારો રેવત.’’

‘‘એમ કાંઈ જવાય, મહારાજ?’’ અમીરો, મહેતા ને મુસદ્દીઓ આડા ફર્યા. ‘‘રાજા છો, લાખુંના પાળનાર છો.’’

‘‘મારે એ વખાણ ને વાહ વાહ નથી જોતાં. ગઢ જૂનાને પાદરેથી રક્તપિત્તિયો સ્વજન હાલ્યો જાય છે, ને હું ગંગાજળિયો ગંગાજળિયો કુટાઈને ગર્વ કરતો બેઠો રહીશ? શો મહિમા છે મારા નિત્યના ભાગીરથી-સ્નાનનો, જો મને દુનિયાના રોગનો ડર બીકણ બનાવી રાખે તો?’’

માંડળિકે ઘોડો પલાણ્યો અને કાશીનો ને હિમાલયનો જગજાણીતો પંથ પકડી લીધો. ઘોડાની વાઘ એણે ઘોડાની ગરદન પર છૂટી મૂકી દીધી. ઘોડો ક્ષિતિજની પાર નીકળી જવા ભાથામાંથી છૂટતા તીર જેવો ગયો.

જોતજોતામાં વડાળનું પાદર વટાવ્યું. સામું જ કાથરોટા વરતાયું, સીમાડા ઉપર કોઈ કાફલો ક્યાંય નથી દેખાતો. પણ વચ્ચે આવતા એક વોંકળાની ભેખડ ઊતરતાં એણે કાવડ દીઠી – પોતાના રોશજદા નાવણ માટે છેક કાશીથી વહેતી થયેલી ગંગાજળની કાવડ.

પોતે ઘોડો થંભાવ્યો, પૂછ્યું, ‘‘કાવડિયાઓ, રક્તપિત્તિયા રાજ વીંજલ વાજાનો પડાવ સામે મળ્યો?’’

‘‘હા, મહારાજ, પાંચેક ગાઉને પલ્લે.’’

‘‘કાવડ હેઠી ઉતારો.’’ કહીને પોતે વસ્ત્રો કાઢવા લાગ્યો, ને કહ્યું, ‘‘મારા માથે આંહીં જ હાંડો રેડી દો.’’

ગંગોદકમાં નીતરતે દેહે ફરીથી એણે અશ્વ પલાણ્યો ; અશ્વને ઉપાડી મૂક્યો.

કાવડિયાઓ વાતો કરતા ગયા :

"રાજા, વાજાં ને વાંદર્યાં! કોણ જાણે શોય ચાળો ઊપડ્યો હશે, ભાઈ! હાલો, એટલો ભાર ઉપાડવો મટ્યો! કોણ જાણે કઈ સદ્વાઈ રોજ ગંગાજળે નહાયે મળી જાતી હશે. નખરાં છે નખરાં સમર્થોનાં! સોમનાથને ત્રણત્રણ વાર તો રગદોળીને મલેચ્છો ચાલ્યા ગયા, કોઈનું રૂંવાડુંય થયું'તું ખાંડું? શું કરી શક્યો ડાડો સોમનાથ, કે શું આડા હાથ દઈ શક્યા શંકરના ભૂતભેરવ! ગયા ગતાગોળમાં શંકર ને કંકર સૌ સામટા. આ વળી એક જાગ્યો છે ચેટકિયો. થોડા દી મર ગંગાજળે નાઈ લે બચાડો! એનીય એ વાળી જ થવાની છે અંતે તો."

આવી આવી હૈયાવરાળો કાઢતા કાવડિયા જૂનાગઢ પહોંચ્યા. રોજ ગંગાજળની કાવડ ઉપાડનારાઓને મન એ પાણીનો મહિમા રહ્યો નહોતો. કાવડને ઉપાડી નવા કાવડિયા પ્રભાસ તરફ ચાલ્યા.

"ઊભા રો'! ઊભા રો'! ઊભા રો'!" – એવા રીડિયા પાડતો ઘોડેસવાર રા' છેક જેતલસર નામના ગામડાની સીમમાં વીંજલ વાજાના મ્યાનાને ભાળી શકે છે. મ્યાનો ઉપાડનારા ભોઈઓ ઘોડાવેગે ડાંફો ભરતા જાય છે. કોઈ કશું સાંભળવા થોભતા નથી. વસ્તીની નજરે થવાનું રક્તપિત્તિયાનું મન નથી. એની સુરતા તો એક માત્ર હિમાલય ઉપર જ ચોંટી છે. જિંદગીને ને જોબનને એણે પાછળ મૂકી દીધાં છે. એની દૃષ્ટિ મંગળ મોતની જ સન્મુખ છે.

"ઊભા રો'! ઊભા રો'! ઊભા રો'!"

"કોણ આવે છે? કોને સાદ કરે છે?"

"રેવત આવે છે વહાણના વેગે. પણ માથે અસવાર બેઠો છે ઉઘાડે ડીલે ; કોઈક બાવો કે બામણ દક્ષિણા વગરનો રહી ગયો લાગે છે!"

"ઊભા રો'! ઊભા રો'! ઊભા રો'!"

"ભાઈઓ," વીંજલ વાજો ભયભીત કંઠે કહે છે : "આ હાક કોઈ બાવા બામણની નો'ય. આ તો ઓળખીતી ને જાણીતી હાક લાગે છે. આ હાક મારા રા'ની તો ન હોય?"

ખભે ઢળકતા શિર-કેશ દેખાયા. આરસમાં કંડારી હોય તેવી કાયા વરતાઈ – આજાનબાહુ જોદ્ધો જણાયો.

"અરે ગજબ કર્યો. ભાઈઓ રે ભાઈઓ, માંડળિક પોતે આવે છે. બાતમી મળી ગઈ લાગે છે. પગ ઉપાડો, મને કાળમુખાને ક્યાંઈક સંઘરી વાળો. માંડળિક ગંગાજળિયો હમણે નંદવાઈ જાશે. મારી એકાદી માખીયે જો એના ફૂલદેહને માથે બેસશે તો મારાં આજ સુધીનાં પાતકમાં ઊણપ શી રહેશે? મને હેમાળોય નહીં સંઘરે, ભાઈઓ!"

આખરે રા' આંબી ગયા. ઘોડો ફેરવીને રસાલો ઊભો રખાવ્યો. વીંજલ વાજાએ મ્યાનામાંથી ઊતરી નાસવા માંડ્યું. મંડળિકે દોડીને એને જોરાવરીથી બાથમાં લીધો. એ બાથના શીતળ સ્પર્શે વીંજલના રોમેરોમમાં ઊપડેલા દાહ ઉપર એકાએક ઠંડક વળી ને એના મોંમાંથી 'હા...શ' એટલો ઉદ્ગાર ઊઠ્યો.

"છેટા રહો, રા' ગંગાજળિયા! છેટા રહો." બોલતો વીંજલ પોતાના લોહીપરુના કણો લઈને માખીઓને માંડળિકના ખુલ્લા દેહ ઉપર બેસતી જોતો હતો."

"હવે છેટા રહીને શું સાચવવું હતું, વાજા ઠાકોર? પાછા વળો."

"ટાઢક તો બહુ વળવા લાગી, રા', પણ મારાં પાપ..."

"પુણ્યે પાપ ઠેલાય છે, વીંજલજી. પાછા વળો. ત્રિપુરારિ સૌ સારાં વાનાં કરશે."

"ત્રિપુરારિને જ શરણે જાઉં છું, રા'. આહાહા! કોઠો કાંઈ ટાઢો થતો આવે છે!"

"માટે ચાલો પાછા. ત્રિપુરારિ જૂનાગઢને જશ અપાવશે."

માખીઓ ઊડવા મંડી. લોહીપરુના ટશિયા સુકાવા માંડ્યા.

“ચાલો પાછા.”

9

નાગબાઈ

રા’ માંડળિકે વીંજલ વાજાને પાછા વાળ્યા તેને એક વર્ષ વીત્યા પછી એક દિવસ ડુંગરાની તળાટીમાં આવેલી મઢીમાંથી છાનોમાનો એક મ્યાનો નીચે ઊતરે છે. મ્યાનામાં બેઠેલા એક બીમાર આદમીને એક જઈફ દરવેશ વિદાયનો બોલ કહે છે : “જાઓ મેરે પ્યારે, હિંદુ તરીકેની તમારી ફર્જ છે કે પોતાના જ દેવસ્થાન પાસે હાજર થઈ, તમને મળેલી નવા બદનની બક્ષિસ બદલ ઈશ્વરના શુકર ગુજારવા. રક્તપિત્તનો રોગ તમને મેં નથી મિટાવ્યો, તમારા જ સાચા દેવે મિટાવેલ છે. એનાં જ પેદા કરેલાં આબોહવા છે ; એણે જ દુનિયાના કલેજામાં આ રોગ મિટાવનાર પાણીના ઝરા મૂકેલ છે. એની દુવા ગાઓ, ને ઇન્સાનિયતનો માર્ગ ફરી વાર કદી ના ચૂકો.”

એવી વિદાય દેનાર વૃદ્ધ દરવેશ દાતાર જમિયલશા હતા. મ્યાનામાં બેઠેલ આદમી વીંજો વાજો હતો. ગરવા દેવ ગિરનારની વનૌષધિ અને દાતાર-તળેટીનાં ઝરણ–જળની એની સારવારના બાર મહિના પૂરા થયા હતા. એને લઈને રા’ જાતે સોમનાથ જતા હતા. રાણી કુંતાદેને પણ વહેલમાં જોડે લીધાં હતાં.

“ચાલશો ને?” રા’એ કુંતાદેને કહ્યું “તમારેય ગઢ જૂનાની ગાદીનો વારસ જોશે ને? માગજો માગજો સોમૈયાજીની પાસે.”

આ વેણ અણધાર્યું ઉચ્ચારાઈ ગયું. કુંતાદેના પેટમાં રા’ના આ બોલથી ફાળ પેઠી. એને પહેલી જ વાર ભાન થયું કે રા’ની ને પોતાની વચ્ચે શેર માટીની ખોટ જ થોડુંક અંતર રોકી રહી છે. આ વેણનું જાણે અંતરમાં એક ઘારું પડ્યું.

રસ્તે જતાં સાંજે એક જર્જરિત, નખશિખ નગ્ન, અને વાળદાઢીનાં વધેલાં ભીંસરાંવાળો બુઢ્ઢો ચીસેચીસ પાડતો રા’ના રસાલાની આડેથી ઊતરીને ઝાડીમાં સંતાઈ ગયો. રા’ને બુઢ્ઢા ચોકીદારોએ ઓળખાણ પાડી : “બાપુ, આ મર્હૂમ મોટા રા’નો દસોંદી ચારણ ભૂંથો રેઢ. ગાંડો થઈને મલક પાર ઊતરી ગયેલો. ઘણાં વર્ષે પાછો દેખાણો છે. હજુય એનાં અંગ ઉપર લૂગડું એકેય રહેતું નથી, ભડકો થઈને સળગી જાય છે.”

“કેમ ભલા?”

“ઘરની બાયડીને સંતાપી હતી. દેવીનો કોપ થયો.”

“એનો કોપ આપણું ગંગાજળ કે આપણા સોમનાથ ન ટાળે? એને ઝાલીને લઈ જઈએ.”

“હવે એ ઝલાય નહીં. વાંદરા જેવો છે. ક્યાંનો ક્યાં નીકળી જશે હમણાં.”

એ નગ્ન માણસની કિકિયારીઓ રા’ને કાને પડતી હતી. સ્ત્રીને સંતાપવાથી મળેલા એ નતીજા પર રા’નું મન વિચારે ચડી ગયું.

“એની સ્ત્રી કોણ?”

“નાગબાઈ નામે ઓળખાય છે. આપણા મોણિયા ગામની અંદર રહે છે. બીજું ઘર કર્યું છે, પણ નવો ઘરવાસ નથી ભોગવ્યો. આગલા ઘરનો વેલો હાલે છે. આગલા ઘરના દીકરા ખૂંટકરણ ન્યાતપટેલ છે. દીકરાનો દીકરોય જુવાન થયો છે.”

“નામ?”

"નાગાજણ. વાતું ભારી રૂડીયું કરે છે. અપ્સરાઉંની વાતું જમાવે છે ત્યારે, બાપુ, આકાશમાં નજરોનજર અપ્સરાઉં ભાળીએ."

"વળતાં મોણિયું જોતા જાશું," કહી રા' ચાલી નીકળ્યા.

S

કિકિયારી કરતા ને નગ્ન શરીરે ફરતા એ આદમીનો પૂર્વ ઇતિહાસ આવી રીતે લોકોમાં પ્રચલિત હતો :

જૂનાગઢ તાબાના પ્રદેશમાં બીજો એક ઉજ્જડ ટીંબો આજે પણ પડ્યો છે. એને પાટખિલોરીનો ટીંબો કહે છે. પૂર્વે ત્યાં પાટખિલોરી નામે ગામ હતું. એ ગામમાં ભૂંથો રેઢ નામનો એક ચારણ ગામેતી હતો. રા' માંડળિકના બાપને કસુંબો કરાવવા રોજ આ ચારણ ભૂંથો રેઢ જૂનાગઢ આવતો. રા'ની પ્રીતિ અને તે ઉપરાંત માતાનો વરદાનધારી. એના ઘરમાં જ દેવીનું થાનક હતું. થાનકમાં એ ધૂપદીવો લઈ એકલો જ બેસતો. વાતો ચાલતી હતી કે આપા ભૂંથાને માતાજી મોઢામોઢ હોંકારા આપે છે, ચારણ ને જોગમાયા પરસ્પર વાતો કરે છે. ભક્તરાજ ભૂંથા રેઢની તો માનતાઓ આવતી.

માણસોમાં જેમ જેમ આપો ભૂંથો ઓળખાતો ગયો, તેમ તેમ એનાં ધૂપદીપ ને નૈવેદ્ય વધ્યાં, માતા પ્રત્યેની ભક્તિ મજબૂત બનતી ગઈ. ઘરની સ્ત્રીને એનો મેળાપ દુર્લભ બન્યો. આજે આંહીં તો કાલે ક્યાંય બીજે. દેવીનો વરદાનધારી વચનસિદ્ધ ગણાયો. એને બોલે અનેકનાં દુ :ખ ટળતાં ગયાં. એના જોયેલા દાણા સદાય સાચા પડ્યા. એને કહ્યે દેવીએ કંઈક વાંઝિયાંનાં ઘર માથે અમીની છાંટ નાખી. ઘણાને ઘેર ઘોડિયાં બંધાણાં. એની નામના ચાલતી ચાલતી ઉપરકોટમાં ફરી વળી. મોટા રા'એ આપા ભૂંથા રેઢને પોતાના પડખામાં આસન આપ્યું. આખું પાટખિલોરી ગામ એને જિવાઈમાં બક્ષિસ થયું. ને પછી તો એના હાથની અંજલિ વગર મોટા રા'ને કસુંબો ન ચડે.

એક વાર રોનક કરતે કરતે આપા ભૂંથાને મોટા રા'એ કહ્યું : "વરદાન ખરું. પણ વરદાન હજી અધૂરું તે તો અધૂરું જ, હો દેવ!"

"કાં બાપા?"

"મોઢામોઢ હોંકારા કરે, તો પછી સાક્ષાત્ થઈને વાતો કાં ન કરે માતાજી?" ચારણો રાજાઓના દેવ પણ હતા, અને કેટલાક રાજાઓની રોનકનાં રમકડાં પણ હતા. મોટા રા' સોમનાથના પાકા ભક્ત હતા ; એટલે એણે આપા ભૂંથાની દેવીભક્તિની આવી રમૂજ કરી.

ગામડિયા ચારણને પોતાને વિશે 'ઓહોહો!' તો ક્યારનુંય થઈ પડ્યું હતું. જ્યાં બેઠા હોય ત્યાં એને દેવીનો ઓતાર આવી જતો. એનેય આજ રા'ને કહ્યે પહેલી જ વાર ભાન થયું કે દેવીનું વરદાન અધૂરું છે. એનો ખાવાપીવાનો ને સૂવાનો સ્વાદ ઊડી ગયો. એણે રોજ રોજ માતાના થાનકમાં બેસી રુદન માંડ્યું કે "દેવી! સાક્ષાત્ થા! નજરે થા! લોકો મને મે'ણાં દિયે છે."

"ભગત! ભીંત ભૂલછ. તું મને નહીં ઓળખી શક. તું મારાં ને તારાં પારખાં લેવાં રહેવા દે. ભૂંથા રેઢ, વાત બહુ આગળ પહોંચી ગઈ છે." આવા આવા જવાબ થાનકમાં સંભળાતા હતા.

"ઓળખીશ. ઓળખીશ. માડી, મને સાક્ષાત્ થા ; મારી નજરે થા."

એના જવાબમાં થાનક આખું ખડખડાટ હસી પડતું. ને દેવીના ચાચરના દીવા ચરડ ચરડ અવાજ કરી, ભભૂકેલાં નેત્રો જેવા, વધુ જોરથી સળગી હાલતા.

થાનકની બહાર એક સ્ત્રી ઊભી ઊભી આંસુ પાડતી ; એ ભૂંથા ભગતની સ્ત્રી હતી. એ કદરૂપી ને કાળી હતી. એના આગલા બે દાંત જન્મથી જ લોઢાના હતા. ધણી બબ્બે રાત સુધી

થાનકની બહાર ન નીકળતો, અંદર પડ્યો પડ્યો 'દેખા દે! દેખા દે!' કર્યા કરતો, ત્યારે ચારણી પાલવ ઢાળીને બહાર ઊભી ઊભી દેવીને કહેતી : "માતાજી! મ કરજો. એવું મ કરજો. તમારું રૂપ એની નજરે ન પાડજો. મારો ચારણ અણસમજુ છે, કોઈકનો ચડાવ્યો ચડ્યો છે."

"નહીં ઓળખી શક! ભગત, નહીં વરતી શક. ઝેરનાં પારખાં!"

થાનકમાંથી દેવી બોલતી હતી? કે આપા ભૂંથાનો આત્મા બોલતો હતો? – ખબર નથી પડી. પણ વળતા દિવસે જ્યારે એણે જૂનાગઢ જવા ઘોડવહેલ હાંકી ત્યારે એને કાને ઘરની ચારણીના બોલ સંભળાયા કે, "ચારણ, ભગત, ગફલતમાં ન રે'જો."

"આ એક વહરા મોઢાવાળીએ જ મારો અવતાર બગાડ્યો છે. એણે જ મારી ભગતિમાં ભંગ પડાવ્યો છે. પડખું નબળું ન હોત, તો મારે ને માતાજીને આટલું છેટું રહેત કદાપિ?" એવા વિચારે વલોવાતો ચારણ, ગઢ જૂનાનો રાજકવિ, દેવીનો વરદાનધારી, ઘોડવહેલ હંકાવી ગયો.

અરધોએક પંથ કાપ્યા પછી કેડાને કાંઠે એક ઘરડીખખ, થાકીપાકી ડોશી બેઠેલી જોવામાં આવી. ડોશીના પડખામાં એક ગાંસડી પડી હતી. ડોશીના દાંત પડી ગયેલા હતા, અંગ ઉપર પૂરાં લૂગડાં નહોતાં.

"ખસ, એઈ ડોશી, ખસી જા!" હાંકનારે હાકલ કરી. ડોશી મહામહેનતે ખસીને બેઠી.

"બાપ," ડોશીએ કાકલૂદી સંભળાવી, "મને વધુ નહીં, એક સામા ગામના પાદર સુધી પોગાડી દેશો? મેંથી હલાતું નથી, સંસારમાં મારું કોઈ નથી. આંઈ અંતરિયાળ મારું કમોત થશે તો મને કૂતરાં-શિયાળવાં ચૂંથશે. વધુ નહીં, સામે ગામ."

"હાંકો હાંકો, આપણે રા'ને કસુંબો પિવાડવાનું અસૂર થાય છે. મારગમાં તો દુખિયારાં ઘણાંય મળે. સૌને ક્યાં લેવા બેસશું!"

– એમ કહીને આપા ભૂંથાએ ઘોડવહેલ હંકારી મુકાવી.

ને ગઢ જૂનાના રા'એ તે દિવસના કસુંબા ટાણે પણ એ જ ટોણો માર્યો : "અરે ભગત! ભગત જેવા ભગત થઈને હજી માતાજીને નજરે ન ભાળ્યાં. આ હા-હા-હા! થડંથડા કહેવાય, ભગત! મલક હાંસી કરે છે. કળજુગમાં દેવસ્થાનાં રહ્યાં છે, દેવતા તો ઊઠી ગયા છે, ને કાં પછી ભગતિમાં કાંક કે'વાપણું રહી જાય છે!"

"કે'વાપણું કાઢી નાખશું, બાપા! આપ, ખમા, નજરે જોશો."

"અમારે સોમનાથને માથે ગજનીનું કટક આવેલું. તયેં દેવપાટણના બ્રાહ્મણો પણ આમ જ કહેતા'તા, હો ભગત! કહેતા'તા કે, ભલે વયો આવતો ગજની, આવવા ધો ગજનીને, કોઈએ ઓડા બાંધવાની જરૂર નથી ; સોમનાથ સરીખો દેવ છે, એનો કાળભેરવ જ ગજનીના કટકનો કોળિયો કરી જશે. આ એમ કહી બ્રાહ્મણો બેસી રહ્યા. પછી તો ગજની જ આવીને દેવનો કોળિયો કરી ગયો. આ ત્યારથી સોમનાથની રક્ષા કરવાની કોઈને જ હોંશ નથી રહી. દેવસ્થાનમાત્રનું આ ડીંડવાણું સમજવું, હો ભગત!"

"આ દેવસ્થાનું ને આ સેવક નોખા સમજવા, મારા રા'! પણ હું શું કરું?" એણે દાઝભેર વેણ ઉચ્ચાર્યાં : "મારું અરધું અંગ નબળું છે. હું તો એક-પાંખાળું પંખી છું."

"ઓહો! એવું ડીંડવાણું છે કે, દેવ? તયેં એમ કહોને. તયેં વરદાન અધૂરું રહ્યું છે. ઓ હો! ઘર જબ્બર, પણ આ તો થાંભલી નબળી!"

"નબળી થાંભલીની તો શી માંડવી, મારા રા'! ફક્ત એક રોટલા ટીપી જાણે છે. બસ, મે'માનો આવે – પાંચ આવે કે પચાસ આવે – તેનું ખીચડું રાંધી જાણે છે. તાવડીનું ને એનું, બેય એકરૂપ છે મારા બાપ!"

"અરે – અરે – અરે રામ! એ તો અમને ખબર જ નહીં. હવે તો મજબૂત થાંભલી – ઘરને શોભે એવી થાંભલી – અમારે જ તમને ગોતી દેવી પડશે. ખરચથી ડરશો મા, દેવ!

ઠેકાણું હોય તો અમને જાણ કરજો. ભેળા જાનમાં સોંડશું.''

''ખમા ધણીને.''

''ના, પણ હવે વાર ન કરવી. અમારું વેણ છે.''

ફુલાઈને ઢોલ થયેલો જુવાન ભક્ત ભૂંથો રેઢ સાંજે જ્યારે પાછો ફર્યો ત્યારે, ઝડવઝડ દિવસ રહ્યા ટાણે, રસ્તામાં એક વટેમાર્ગુ ચાલ્યું જતું હતું. ઢૂકડા ગયા ત્યારે ઓળખાયું – બાઈમાણસ, જુવાનજોધ, અને રૂપરૂપનો અવતાર. લેબાસ ચારણનો.

''માળું!'' ભગતે વિચાર્યું, ''અસૂરી વેળાનું નાનડિયું બાઈમાણસ થાકેલા પગનાં ડગલાં ભરી રહ્યું છે. બીજું તો કાંઈ નહીં, પણ આને કોક મળશે તો કનડગત કરશે.''

ઘોડવહેલ નજીક આવી એટલે વટેમાર્ગુ બાઈએ તરીને મારગ દઈ દીધો. ભૂંથો રેઢ પાછળ જોઈ રહ્યો, પણ બાઈના મોં ઉપર કશી લાચારી કે ઓશિયાળ ન નિહાળી. બાઈ જરાકે સામું જુએ તોય એને પૂછી શકાય. પણ બાઈનું ધ્યાન તો ધરતી તરફ જ સ્થિર હતું.

ઘોડવહેલ થોડે દૂર ગઈ તે પછી 'ભગત'ને વિચાર થયો : એ બાઈ તો લાજાળું માણસ લાગે છે, કદાચ એ શરમની મારી ન કહી શકે. ને હું કોણ છું, કોણ નહીં એટલું જાણ્યા વગર કોઈ જુવાન સ્ત્રી હિંમત પણ કેમ કરી શકે? પણ આપણી તો ફરજ છે ને, કે આપણે પૂછવા વાટ જોવી નહીં. આપણું કામ અબળાનું રક્ષણ કરવાનું જ છે. આપણે વળી અભિમાન કેવાનું? એમ વિચારીને એણે હાંકનારને હાકલ કરી : ''ઊભી રાખ.''

ઘોડવહેલ ઊભી રહી.

''કેમ, હું આ બધું કહું છું તે તને બરાબર લાગે છે ને?''

''શું કહ્યું, આપા?''

''આ બધું હું ક્યારનોય કહી રહ્યો છું ને! તું તે શું બે'રો છો?''

''આપા, મેં તો કાંઈ સાંભળ્યું નથી.''

''ગમાર નહીં તો!''

ખરી વાત એ હતી કે ભગતે પોતાના જ મનને મનાવવા માટે જે દલીલો કરી હતી તે પોતે જોરશોરથી કરી હતી. પોતાને ભ્રમણા થઈ હતી કે પોતે જગતને પૂછીને, જગતનો મત મેળવીને આ પગલું ભરી રહેલ છે. વિભ્રમની કાળઘડી આવી પહોંચી હતી.

''જોને, કોક વાંસે સાદ કરી રહ્યું છે, સાંભળતો નથી?''

''ના!''

''કેદૂકનો બે'રો થઈ ગયો છો, ભાઈ? બીજું તો કાંઈ નહીં પણ કોઈક વાર ગાડીને ઊંધી નાખી દઈશ, બે'રા! જોને, કોક સાદ પાડતું પાડતું હાલ્યું આવે છે.''

સારી એવી વાર થંભ્યા ત્યારે બાઈ ભેળી થઈ. ભૂંથા રેઢે પૂછ્યું : ''તમે સાદ કરતાં'તાં?''

''ના, ના, મેં સાદ પાડ્યા જ નથી.''

''ક્યાં જાવું છે, બાઈ?''

''પાટખિલોરીની ઓલી કોર.''

''હાલો, પાટખિલોરી સુધી પોગાડી દેશું.''

''અમે ચારણ છીએ.''

''અમારી જ નાતેનાત. હાલો.''

રસ્તો ટૂંકો હતો. વાત લાંબી હતી. કોણ છો? ક્યાંનાં છો? વગેરે વગેરે પ્રશ્નો પુછાયા.

જવાબ બધા જ મનભાવતા મળ્યા : ''ઘરભંગ છું. માબાપ, ભાઈબહેન, વંશવારસ કોઈ નથી.''

"ઘરભંગ શીદ રે'વું પડે?"

"અડબૂત ચારણોમાં કોની લોબડી માથે નાખું? મીઠપ આજ નથી શેરડીને સાંઠે રહી, તેમ નથી માનવીમાં રહી. મારેય પાછો એક માતાજીની ભગતિમાં જીવ છે. ક્યાં પોસાઉં?"

"પોસાણ થાય એવું હોય તો?"

"તો મારે તો અસૂર થયું ને રાત રહ્યા જેવું."

"આપણું ઘર ગમશે?"

"તમારા ઘરમાં મારાથી પગ કેમ મુકાય?"

"કાં?" ભૂંથો ભગત લટ્ટુ થયો.

"એક મ્યાનમાં બે તરવારું."

"એ તો વાસીદાની ને રાંધણાની કરનારી રહેશે. તમે મારી ભક્તિમાં ભાગીદાર થશો."

"એમ ન પોસાય. ભક્તિમાં આઠે પહોર ભંગ પડે."

"તો એને છેડો ફાડી દઈશ."

"તો ભલે, નિરાંતવાં ભક્તિ કરશું."

રાત પડી ગઈ હતી. પૃથ્વીનાં કેટલાંક પાપ ઉપર અંધારપડદો પડી ગયો હતો, તેમ કેટલાંક પાપને પ્રગટ થવા માટે આ અંધારપછેડો સગવડ કરી આપતો હતો.

પાટખિલોરીનું પાદર આવ્યું. બાઈએ કહ્યું : "ઊભી રાખો ઘોડવે'લ."

"કાં?"

"હું આંહીં બેઠી છું,"

"આંહીં શા સારુ?"

"તમારા ઘરમાં મારી જગ્યા થાય તે પછી જ આવીશ."

"અરે, પણ... વહ્યાં નહીં જાવ ને?"

"વઈ શા માટે જાઉં? પણ હું ચારણ્યને બહાર નીકળેલી ભાળીશ તો જ આવીશ."

"અબઘડી."

ઉતાવળે ઘોડવહેલ ઘેર હંકાવીને ઊતરતાં વાર જ ભૂંથો ભગત સીધો ઘરમાં ગયો, રાંધણિયામાં પહોંચ્યો. ચારણ્ય રસોઈ કરતી હતી એના ઉપર ધસી ગયો. ચારણી ઝબકીને પૂરું જુએ ન જુએ ત્યાં તો એણે પોતાની પછેડીનો છેડો ચીરી, ચારણીના ખોળામાં ફગાવ્યો.

"કાં? કાં?"

"બસ ઊઠ!"

"શું છે, ચારણ?"

"ઘરની બહાર નીકળી જા!"

"પણ મારો કાંઈ વાંક તો ખોળે નાખ, ભૂંડા?"

"ભૂંડા ને ભલા, વાત પૂરી થઈ. વાંક લેણાદેણીનો. ચારણ્ય, ઘર ખાલી કર."

"આમ ન હોય, ચારણ. આવો અકેકાર ન હોય. હું તુંને ન ગમતી હોઉં તો તું તારે બીજું ઘર કર – અરે, હું પોતે જઈને તારા માટે બીજો વિવા ગોતી લાવું."

"ના, બસ ઊઠ!"

"હું તને ભારી નહીં પડું, ચારણ! હું એક કોર કોઢ્યમાં પડી રહીશ. હું તારા ગોલાપા કરીશ. મારું પેટ પાલીનું હોય તો અધપાલી આપજે."

"ના, ઊઠ, બા'રી નીકળ!"

"અટાણે? કાળી રાતે? ચારણ! ભગત! અટાણે હું ક્યાં જઈ ઊભી રહું? હું કેને જઈને કહી શકું કે મને ભગતે કાઢી મૂકી? મારી જીભ કેમ ઊપડે?" એમ બોલતી ચારણી ભાંગી

પડી. એનો કંઠ ભેદાઈ ગયો.

“ઊઠછ કે ઢસરડીને કાઢું?”

ચારણીએ આખરે પોતાના શરીરને, ધણીના હાથે, મૂએલા કૂતરાની માફક ઢસરડાવા દીધું. અંધારે અંધારે એ બહાર નીકળી ગઈ.

ચાલી જતી ચારણ્યે પાદરની સૂરાપુરાની દેરીને ઓટે એ અંધારામાં એક દાંત વગરની, પળિયલ વાળવાળી બુઢ્ઢીને બેઠેલી દીઠી.

રોતી ચારણી એ બુઢ્ઢીને ફક્ત એટલું જ કહી શકી : “માતાજી, મારા માથે આવી કરવી’તી ને?”

“બાપ, નાગબાઈ! નાગબાઈ હરજોગની!” બુઢ્ઢીએ કહ્યું, “માંડ્યા લેખ મિથ્યા કેમ થાય? મેં નથી કર્યું, એના અભિમાને કરાવ્યું છે. એનાં લેખાં એનાં પાપ લેશે. તું તારે અહીંથી સીધી હાલી જા. તારું ઠરવા ઠેકાણું મોણિયું ગામ આંહીંથી છેટું નથી.”

“ત્યાં જઈને શું કરું?”

“આપો વેદો ચારણ છે. દુ :ખી છે. એનું ખોરડું તુંથી પૂજાશે.”

“માતાજી! હું ઊઠીને એક ભવમાં બે ભવ કરું?”

“કરવા જોશે, દીકરી! તારે માટે નહીં, કળુ કાળનાં નબળાં સબળાં સૌ નાનડિયાંને જીવવાની કેડી બતાવવા માટે. હળાબોળ કાળીંગો (કળજુગ) હાલ્યો આવે છે. માન સથૂકાં માનવીઓ જીવી શકે તેટલા સારુ તું મોગળ (મોખરે) થા. જા, તને મે’ણું નહીં બેસે. અંધારું ભાળીને બીશ મા. હાલી જજે. હળાબોળ કળજુગમાં કેડો પાડતી હાલી જજે. ને બાપ! એક વાતની ગાંઠ વાળજે. રાજદરબારથી તારી પ્રજાને છેટી રાખજે.”

આંસુડાં લૂછતી લૂછતી ભૂંથા રેઢની પત્ની નાગબાઈ ચાલી નીકળી.

s

પછી તે રાત્રિએ એક આદમી ગામપાદરની ખાંભીઓ વચ્ચે, મસાણમાં, સીમમાં, સીમાડા બહાર, નદીમાં, વોંકળામાં, વાવો ને કૂવાઓને કાંઠે દોટાદોટ કરતો હતો. આસપાસનાં સૂતેલાં ગામડાં નિર્જન વગડામાં ઊઠતી એની ચીસો સાંભળતાં હતાં –

“ક્યાં ગયાં? તમે ક્યાં ગયાં? સુંદરી, ક્યાં ગયાં?”

વળતા દિવસનું અજવાળું થયું ત્યારે એ આદમી નખશિખ લૂગડાં વગરનો, જાળે ઝાંખરે ને ઝાડનાં થડની ઓથે લપાતો લપાતો, બેબાકળો, વસ્તીથી દૂર ભાગતો હતો.

“આ કોણ છે નાગો?”

“એલા ભાઈ, આ તો ભૂંથો રેઢ : માતાજીનો વરદાનધારી : અરર, નાગોપૂગો! કોઈએ લૂંટ્યો?” લોકો ચકિત બન્યા.

“એને કાંઈ લૂગડાં નાખો. ઝટ એની એબને ઢાંકો.”

લૂગડાં ફેંકાયાં – નગ્ન આદમી લૂગડાં ઝીલવા જાય છે : એનો હાથ લૂગડાંને અડકે તે પહેલાં અધ્ધર ને અધ્ધર લૂગડાંનો ભડકો થઈ જાય છે.

નગ્ન ભૂંથો ગામોગામ ભમે છે, સીમે સીમે રઝળે છે. લોકો પોતાનાં પછેડી-ફાળિયાં ફેંકે છે. પછેડી ને ફાળિયાં એનાં શરીરને અડે – ન અડે ત્યાં સળગી ભસ્મ બને છે. ભડકા – ભડકા – એ પોતાને પગલે પગલે ભડકા થતા ભાળે છે. નગ્નાવસ્થામાં જ ચીસો નાખતો આંહીંથી ત્યાં દોટ કાઢે છે. એ વસ્તીનો વાસ છોડીને અરણ્યમાં ઊતરી જાય છે.

લોકોમાં ખબર થાય છે : ભૂંથા રેઢે માઝા મૂકી હતી. ભક્તિનો એને કેફ ચડ્યો. રાજાનો ને રોનકી લોકોનો ચડાવ્યો એ ચડ્યો. ઘરની રાંક સ્ત્રીને એણે કાળી રાતે નોંધારી કરી કાઢી. એને માણવું હતું પારકી ત્રિયાનું રૂપજોબન. એને સાંપડ્યા ભડકા : એણે લીધાં ઝેરનાં પારખાં.

એને માથે દેવી કોપી.

અને ભૂંથા રેઢે કાળી રાતે કાઢેલી કુરૂપ ચારણી નાગબાઈએ, દેરીએ બેઠેલી ડોશીના કહ્યા મુજબ, મોણિયા ગામે જઈ ચારણ વેદા ગઢવીનું માત્ર ઘર માંડ્યું ; ગૃહસ્થાશ્રમ તો ફરી પાછો ન માંડ્યો.

10

ખાંભિયુંની ખોજ

માં ડળિકનો કાફલો જ્યારે દેવપટ્ટણને માર્ગે હતો ત્યારે સોમનાથના મંદિરમાં એક રમખાણ મચ્યું હતું. રમખાણ મચવાનું કારણ નવીન જ હતું : એ પ્રભાતે એક ઓરત અને એક જુવાન ત્યાં આવીને દરવાજાની અંદર અને દરવાજાની બહાર ઘણા બધા ખોડેલા પથ્થરોમાં ઘૂમી ઘૂમી બે પથ્થરોની ઓળખાણ મેળવવા મથતાં હતાં.

"ઈ બે ખાંભિયું ક્યાં ગઈ?" ઓરત વિમાસતી હતી, "પંદર વરસ ઉપર હું આંહીં આવેલી ત્યારે તો બેય હતી. મેં સિંદોર પણ ચડાવેલો ને શ્રીફળ પણ વધેરેલું."

એમ બોલતી બોલતી એ સ્ત્રી પ્રત્યેક પથ્થરને જાણે પૂછતી હતી કે, "તમે તો નહીં ના? તમે અમારાં બે સગાંની ખાંભિયું નહીં? તમમાંથી કોઈક તો કહો!"

પણ એકેય પથ્થર એ અગાઉ દીઠેલ ખાંભીઓની આકૃતિ દાખવતો નહોતો.

દરવાજામાંથી બ્રાહ્મણોની કતાર અંદર આવ-જા કરતી હતી. પહોળી રેશમ-પટીનાં ધોતિયાં, બહુરંગી હીર-મુગટા, કોઈના હાથમાં સોનારૂપાના લોટા, કોઈની હથેળી ઉપર પુષ્પપાત્રો, કોઈ અરધા માથે ઘારીવાળા, કોઈ આખે શિરે લાંબા ચોટલા ઝુલાવતા, કોઈ સ્વચ્છ મુંડિત મસ્તકવાળા, તો કોઈ બ્રહ્મરંધ્ર સુધી પોણે માથે ટાલ ચમકાવતા, કોઈ પાતળી કટિના, કોઈ ભરાવદાર, કોઈ મેદ-ભારે લચકી પડતા અદોદળા.

અંદર ભાતભાતના ઘંટારવ થાય છે તે સાંભળી સાંભળી 'શંભો! હર હર મહાદેવ! જય સોમ! જય સોમ!' એવા સિંહનાદ કરતા સૌ દોડ્યા જાય છે.

"મા, કોઈક ભઠશે, ઊઠને." એવું કહેતો પુત્ર ઊભો છે, ને પથ્થરો પાસે નીચે નમેલી માતા, થોડી વાર આ મૃત્યુલોકથી જુદા જ કોઈ જગતનાં હોય તેવાં ફૂટડાં, રૂપાળાં, લાલ લાલ માનવીઓની કતારથી અંજાયા પછી, હિંમત ધરીને કોક કોકને પૂછે છે : "હેં બાપા! આમાં ઓલી બે ખાંભિયું..."

પણ એ ડોશી જેવી દેખાતી કાળવી કોઈ શૂદ્ર ઓરતના સવાલનો જવાબ વાળવા કોઈ કરતાં કોઈ ત્યાં થોભતું નથી.

ફૂલોના સૂંડલા મઘમઘી રહ્યા છે. ચંદનકાષ્ઠોના ભારા ને ભારા અંદર જતા જતા મહેક મહેક કરે છે. ઘીનાં કુડલાં ને કુડલાં ફોરમ છાંટતાં અંદર દાખલ થાય છે. છોકરો એ સર્વ સુગંધો સામે મોં ને નાકનાં ફોરણાં ફુલાવી – જાણે આ સર્વ ફૂલો, ફળો, ઘી અને ચંદનનાં લાકડાંને પણ એકસામટાં ખાઈ જાઉં એવી લોલુપતા અનુભવતો – ઊભો છે. ને મા હજુ ઊઠી ઊઠીને હરએક જતા-આવતાને પૂછે છે કે, "હેં બાપા! ઓલી બે ખાંભિયું આંહીં હતી ને?"

એના સવાલની મૂગી હાંસી કરતી મ્યાનાઓ ને પાલખીઓની કતારો આવી. એમાં બિરાજ્યા હતા તીર્થના અધિપતિઓ, આચાર્યો, વેદપ્રવીણ પંડિતો ને ધૂર્જટિના અનુગામી દિગમ્બર અવધૂતો.

મ્યાનાઓની મોખરે સોનારૂપાની છડી ધારણ કરનારાઓ નામ દઈ દઈને નેકી પોકારતા આવે છે, પાછળ ભેરી-ભૂંગળો વાગતી આવે છે અને સર્વ સૂરોના વિરામના વચગાળામાં સંભળાય છે – દરિયાના ઝાલર-ઝણકાર : સોમનાથના નવા મંદિરની પાછલી દીવાલે જગદંબાનું જાણે કે ઉદધિ-વલોણું ચાલી રહ્યું છે. સાગરની ગોળીમાં જોગમાયા પ્રકૃતિ છાશ ઘુમાવી રહ્યાં છે. માખણની કણીઓ-શાં પારંપાર ફીણ દરિયાનાં વલોવાતાં પાણી ઉપર તરતાં

થયાં છે. વિરાટનો રવાયો ફરે છે.

“ખાંભિયું તો આંહીંથી ખસી ગઈ લાગે છે, બેટા!” માએ છોકરાને એ ખબર દેવામાં ખૂબ મહેનત અનુભવી.

છોકરો તો સોમનાથ મહાદેવના આંગણામાં પથરાતાં આ પુષ્પ, ફળ, ફૂલ ને મનુષ્યોની અવરજવરમાં જ ડઘાઈ ગયો હતો. એણે ખાંભીઓના ખબરમાં બહુ જીવ પરોવ્યો નહીં. એણે આ પછી શસ્ત્રધારી રજપૂતોનાં જૂથ અંદર જતાં જોયાં. પોતે આ જૂથમાં પોતાનું સ્થાન સમજીને સાથે ભળી ગયો. મા પણ પુત્રને સાચવવા પાછળ પાછળ ચાલી.

સમુદ્ર-સ્નાન કરી કરીને આવેલા એ ક્ષત્રિયો ઠેકઠેકાણે ઘસાઈ રહેલાં ચંદનની છીપરો પાસે જતા હતા, ઘસેલા ચંદનલેપની સુવર્ણકૂંડીઓમાંથી આંગળીઓ બોળી બોળી એકબીજાના હાથમાંથી આરસીઓ ઝૂંટવતા લલાટ પર ત્રિપુંડ તાણતા હતા, ને ત્રિપુંડ તાણતે તાણતે વાળની લટો અને દાઢીમૂછના મરોડો પણ સમારી લેતા.

આ જુવાનની આંખો વધુમાં વધુ આ ત્રિપુંડોનાં લલાટ-ચિહ્નો પર મોહી પડી. એના કપાળે કોઈક દિવસ સિંદૂરનું તિલક ભાળ્યું હશે. ત્રિપુંડને માટે એનું કપાળ તલપી ઊઠ્યું. માણસના લલાટને આખા દેહથી નિરાળું પોતાનું એક રૂપ છે, શોભા છે, શણગાર છે, તેની એને જાણે ખબર જ નહોતી. એ બધાની ભીડાભીડમાં તો ન પેઠો, પણ લેપની કૂંડીઓ કાંઈક નવરી પડી ત્યારે એણે પોતાનાં આંગળાં બોળવા હાથ લંબાવ્યો.

ચંદન ઘસતા માણસોમાંથી એકનું ધ્યાન જતાં એણે આ જુવાનને પૂછ્યું : “કેવા છો?”

જુવાનનો હાથ લબડી રહ્યો. એનાં આંગળાં પરથી સુખડનાં લેપ-ટીપાં પાછાં કૂંડીમાં ટપકી રહ્યાં. ને એ નીચો વળેલો હોવાથી એના માથા પરનાં મોરપિચ્છનો ગુચ્છો પેલા હાથ પકડનારાના કપાળ પર ઝૂલી રહ્યો.

“કેવા છો? પરદેશી છો? ક્યાંથી આવો છો? પૂછ્યાગાછ્યા વગર સુખડની કૂંડીમાં હાથ કેમ બોળો છો?”

“પણ ભાઈ, તમારો સવાલ શી બાબતનો છે?” છોભીલા પડ્યા છતાં જુવાને હસતે હસતે કહ્યું, “મારે આ સૌ કરે છે એમ કપાળે કરવું છે.”

“શું કરવું છે એ નામ પણ નથી આવડતું ને!” સુખડ ઘસનારે ટોણો માર્યો : “શૂદ્ર જ હોવો જોઈએ.”

“તમે કેવા છો?” જુવાને પૂછ્યું.

“અમે છીએ – દેવની સુખડ ઘસનારા છીએ. છતાંય જોતો નથી? છે અમારે કપાળે ત્રિપુંડ? અમેય કોળી છીએ.”

“હું ભીલ છું.”

“હાઉં ત્યારે. ત્રિપુંડ તાણવા જોગ તારું તાલકું નહીં, ગગા! તારું નસીબ બહુ બહુ તો આ ચંદન ઘસવાનું.”

એમ કહીને એણે આ જુવાનનો હાથ ઝટકાવી બધું ચંદન પાછું લઈ લીધું.

રાજપૂતોનું પણ એક ટોળું વળી ગયું. તેમણે પૂછપરછ કરીને વિશેષ ટોણા માર્યા :

“ભીલડાંનેય ભગવાન સોમનાથના પહેલા ખોળાના થઈ જવું છે, ભાઈ! સૌ નીચ વર્ણોને પણ ક્ષત્રિયમાં ખપવું છે.”

“એ ભૂલી જાય છે કે આ સોમનાથજીને માટે લીલાં માથાં આપનાર વડવા તો અમારા હતા. આજ પણ દેવને ધુપેલિયાનાં ગામ અમારા વડવાઓએ દીધેલ તે હાલ્યાં આવે છે.”

“વળી આવતી કાલ પણ મોકો આવશે તે દી અમારાં જ માથાનાં શ્રીફળ આંહીં ચડવાનાં છે.”

“હાલી મળ્યા છે જુઓને હવે આ તીરકામઠાંવાળા ને ઘો-તેતર મારી ખાનારા અનાર્યો.”

આ મહેણાંટોણાંની સામે જવાબ વાળવા માટે તલપાપડ થતી જીભ જુવાનના મોંમાં સમાતી નહોતી. એ બોલતો બોલતો “મારા બાપુ –” એટલું જ ઉચ્ચરે છે ત્યાં એની માએ આવીને એના મોં ઉપર હાથ મૂકી દીધા. એને બથમાં લઈ ત્યાંથી ખસેડી ગઈ. એની પાછળ શબ્દો સંભળાયા : “તાણવું’તું ગગાને ત્રિપુંડ!”

એ શબ્દોનો જવાબ વાળવા પાછો ફરવા મથતો જુવાન માતાના હાથની પકડમાંથી છૂટી ન શક્યો.

એ પછવાડે કતરાતો રહ્યો. કાળી રાતે પણ જંગલમાં ઝગારા મારનારાં એ રાતાંચોળ ભીલ-ચક્ષુઓ પોતાનું અપમાન કરનારાઓ તરફ ઘૂમીને પછી સામે ઊભેલા સોમનાથ-મંદિરના પડથારથી જોવું શરૂ કરી છેક ઉપર ટોચે મંડાયાં. પણ ટોચે એણે શું જોયું? એણે જોયું તો મોયલા ભાગના મથાળ પરનું શંકુ આકારનું શિખર તૂટેલું હતું, એ શિખરના પથ્થરો ઢગલાબંધ નીચે પડ્યા હતા. એ જ રીતે એણે દીઠું, ગર્ભદ્વારના સુવિશાળ ઘુમ્મટનું ગગન-અડકતું શંકુ-શિખર પણ જાણે કાળની સમશેરને એક જ ઝાટકે મસ્તક જેવું ઊડી ગયેલું હતું. નીચે એ બધા ટુકડા પડ્યા હતા.

ભીલ-પુત્ર તાજો જ વનરાઈમાંથી આવતો હતો. ગીરમાં એણે પહાડો ખૂંદ્યા હતા. પહાડોના રૂપનો એ ચિરસંગી હતો. પહાડનાં શૃંગોને એણે સંધ્યાએ અને સુપ્રભાતે, સળગતા મધ્યાહ્ને ને મધરાતની રૂમઝૂમ ચાંદનીમાં દીઠાં હતાં. સોમૈયાજીના મંદિરનાં છેદાયેલાં શૃંગો પ્રત્યે, એટલે જ, આ પહાડના પુત્રને પ્રેમ ને કરુણા પ્રકટી ઊઠ્યાં. એ પોતાને થયેલા અપમાનની લાગણીને, આ સાગર-ખોળે ઊભેલા છપ્પન થંભાળા મંદિરનો અપમાનિત વિરાટ દેહ દેખી, ભૂલી ગયો. એણે આ મહાકાય મંદિરમાં જીવતોજાગતો ને હાજરાહજૂર એ જ પ્રાણ જોયો, જે પ્રાણને એણે ગીરના ડુંગરાની ટૂકે ટૂકે ઘોરતો દીઠેલો.

મા એને મંદિરની પાછલી બાજુ લઈ ગઈ. પાછળની ગઢરાંગ પાસે એ તૂટેલાં બંને શિખરોના ટુકડેટુકડા વેરાયા હતા. અને આ ટુકડાઓ પર માણસની ચામડી પર ત્રોફેલાં છૂંદણાં જેવી શોભીતી કારીગરી હતી. ભીલ બાળકને માટે આ શિલ્પની બીજી ખૂબીઓ તો સમજવી સહેલ નહોતી, પણ પોતાના ને પોતાની માતાના હાથપગનાં છૂંદણાં આ પથ્થરો પરની નકશીની સાચી સમજ પાડતાં હતાં. છૂંદણાંવાળી પોતાની ભુજાઓ સમા, ને છૂંદણાંની વેલડીથી છવાઈ ગયેલી માતાની છાતી સમા આ નીચે પડેલા પાષાણો-શિલાઓ પણ શું એક દિવસ આ દેવળનાં જીવતાં ધબકતાં ને રુધિરવંતાં અંગો હશે! આ દેરું તૂટેલું પડ્યું છે છતાં આ બધા રંગરાગ ને ખાનપાન કેમ? ઘરમાં મડું પડ્યું હોય ત્યાં લગી આપણે ઉત્સવો ક્યાં કરીએ છીએ? ત્યારે આ બધું શું?

“આ કોણે તોડ્યાં, હેં મા?” એણે માને પૂછ્યું.

“તારા બાપુ જેની સામે ખપી જાવા આંહીં આવેલા તે પાદશાએ.”

પહેલી જ વાર આ યુવાન પોતાના બાપના મોતનો મહિમા સમજી શક્યો. આજ સુધી એણે જ્યારે જ્યારે બાપની ‘સોમનાથની સખાત’ની વાતો સાંભળેલી ત્યારે બાપના શૂરાતનને એ સમજેલો, પણ હંમેશાં મનમાં વિમાસણ પામેલો કે, મારા આવા આવા વીર બાપુ, એક જ રાત રહીને, આવી મારી મા જેવી માને છોડી દઈ, મારા જેવા બાળકની કલ્પનાને પણ કચરી નાખી, કોના સાટુ મોતના મોંમાં ઓરાવા ગયા હશે? આજ જ્યારે આ સાગરના સંતાન સમા દેરાના શિરચ્છેદનું એણે દર્શન કર્યું, ત્યારે પિતાનો તલસાટ એણે પોતાની અંદર અનુભવ્યો. મારા બાપુ આવા એક જીવતા દેવની કતલ આડે ઊભા ઊભા મૂઆ હશે. ને આ દેરાનાં છેદાતાં

અંગોમાં કેવી કાળી બળતરા હાલી હશે! આ દેરું કેમ હજી તેદુનું માથા વગરના ધડ જેવું ઊભેલું છે? આ દેરાના પાણકે પાણકાને હું ઠેકાણાસર ગોઠવી દઉં, એક વાર એના સમસ્ત દેહના દીદાર કરી લઉં, એક વાર એની સામે લળી લળી નમણ્યું કરું, એવું થાય છે.

આ ભીલ મા-દીકરો જેમ હાથીલા જઈને પાછાં વળ્યાં હતાં, તે જ રીતે જૂનાગઢથી પણ જાકાર પામ્યાં હતાં. ઉપરકોટના રાજદુર્ગમાં એને પ્રવેશ જ નહોતો મળ્યો. પણ કુંતાદે અને રા' માંડળિક પ્રભાસપાટણ જાય છે, એટલે ત્યાં ક્યાંઈક મળી શકશે એ આશાએ મા-દીકરો પ્રભાસ આવ્યાં, તો આંહીં તીર્થમાં પણ તેમની આ દશા બની. છોભીલાં બેઉ જણ બહારભાગમાં જે હતું તે જોતાં ભમતાં હતાં.

11

અનાદર

એ કાએક વીણા, સતાર અને સારંગી-સુંદરીના ઝંકાર બોલ્યા. મૃદંગો પર ધીરી થપાટો પડી. અને ભીલ બાળક જાણે એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં સરી પડ્યો. એના કાને કોયલકંઠી ઘૂઘરીઓના ઘમકાર પડ્યા ; ને એક મહારવ ઊઠ્યો.

એણે દક્ષિણ બાજુના ગોખમાંથી દેવાલયની અંદર નજર કરી. એ તો બાઘો બની ગયો : આ કોણ? આ શિલાઓ પર કંડારેલી પૂતળીઓ તો પાષાણમાંથી રમવા ઊતરી નથી ને? – એમ ધારતો એ દેવાલયના સ્તંભોના ટુકડા પર કોતરેલી આકૃતિઓ જોવા લાગ્યો. એ તો પથ્થરમાં મોજૂદ હતી. ત્યારે આ બધી કોણ હતી? કાળી કાળી ફરસબંધી ઉપર ત્રણસો જેટલી અપ્સરાઓ નૃત્ય કરી રહી હતી. સોમનાથ દેવની એ નૃત્યદાસીઓ હતી. મહાદેવને એ રીઝવતી હતી.

મહાદેવનું કાજળકાળું લિંગ ફૂલો અને દીપકોની વચ્ચે બેઠું બેઠું જાણે આ નૃત્યસંગીતમાં ધ્યાનમગ્ન હતું. બે હજાર બ્રાહ્મણો બેઠા બેઠા ને ઊભા ઊભા માથાં ડોલાવતા હતા.

દેરું તૂટ્યું હતું ; ત્રણ-ત્રણ વાર તેના ઉપર વિધર્મી પરદેશીઓના પંજા પડ્યા હતા ; તોપણ પુરાતન પરંપરા તૂટી નહોતી! કોઈ ગૌડ બંગાળાની, તો કોઈ મલબારની, કનોજ ને કાશ્મીરની, જયપુરની ને નેપાલની આ ચિરકુમારિકાઓના રૂપરૂપના રાશિઓને પોતાના ઉરમાં સંઘરી રહેલું સોમ-મંદિર સાગરને ખોળે માથું ઢાળીને સૂતેલી વસુંધરાને લાધેલા દૈવી સોણલા સમું બની રહ્યું હતું. કોણ જાતની ને કોણ નાતની, કયાં માબાપની ને કયા કુળની આ કુમારિકાઓ હતી? – એ જાણવાની કોઈને જરૂર નહોતી. દેવને વરેલી એ માનવ દુહિતાઓ હતી. કલાની એ પુત્રીઓ હતી. જટાળા જોગંદરો અને વેદ રટતા પુરોહિતોની ઊર્મિઓને ડુબાવનારી એ દરિયાઈ વમળો હતી. અસલ તો દશ હજાર જેટલાં ને અત્યારે ઓછામાં ઓછાં બે હજાર ગુર્જર ગામડાંની ખંડણી ધરાવતા આ દેવાલયમાં તેમનાં જઠરની ભૂખ ઓલવવાનું રોજ રોજનું જમણ હતું ; ને મંદિરના સેવકોની રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શની તૃપ્તિ માટે તેમનું યૌવન હતું. સાગરનો સુવિશાળ ઘાટ તેમના નૃત્યગીત પછીના શ્રમને ઉતારવા અગાધ, અખૂટ, નીલાં પાણીની ઝાલકો મારતો હતો, તેમ આ ત્રણસો રૂપની ઝાલકો શંભુનાં સેંકડો સેવકોનાં અંત :કરણોમાંથી જ્ઞાન, તપ, સંયમતેજના શ્રમને પણ ધીરે ધીરે ધોતી જતી હતી.

દુર્ગને દરવાજેથી નકીબો પુકારાઈ : “ખમ્મા ગંગાજળિયાને! ઘણી ખમ્મા ચંદ્રચૂડના કુળદિપાવણ રા' માંડળિકને! ઝાઝી ખમ્મા ગોહિલકુમારી સોરઠ-રાણી કુંતાદેને.”

છત્ર દેખાયું, છડીઓ દેખાઈ, ચામરે ઢોળાતી એ રાજજોડલી મલપતી ચાલે આવતી હતી.

“બેટા! બેટા!” ભીલ માતાએ હર્ષવ્યાકુળ બનીને પુત્રને કાનમાં કહ્યું : “આવ આવ, તારી બેનને જોવી હોય તો.”

બંનેએ લપાઈ લપાઈને નિહાળ્યાં – રાણી કુંતાદેને. રા'ની છાયા સમોવડી, જરાક પાછળ, છતાં પડખોપડખ એ ચાલી આવતી હતી. જાત્રા જુવારવા આવી હતી ખરી ને, એટલે શુભ્ર સાદા પોશાકે વધુ સોહામણી લાગતી હતી. ને જોનારાઓમાંથી કોણ કહી શકે કે, એ નર અને નારીમાંથી વધુ સોહાગ કોના મોં પર હતો? ખરી વાત એ હતી કે, નિશા અને શશીની માફક બંને જણાં એકબીજાને સોહાવતાં હતાં. સોહાગનાં નીરની એ દેગ ચડતી હતી – પાણીના પરસ્પર દોલ-હીંડોળ લાગતે લાગતે નવાણમાં ચડે છે તેવી દેગ.

માંડળિક અને કુંતાદેએ મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો, પણ બે હજાર બ્રાહ્મણોની મેદનીના મોં પર એણે તે દિવસ આગલા આદરભાવની નિસ્તેજ રેખાઓ નિહાળી. મારી આંખોનો જ કદાચ દોષ હશે, બ્રાહ્મણો સ્તુતિગાનમાં તલ્લીન છે તેથી કદાચ તેમણે પૂરું ધ્યાન નહીં આપ્યું હોય, એવું ભાવતો રા' સડેડાટ સોમનાથજીની પ્રતિમા પાસે પહોંચી સાષ્ટાંગ કરી, પોતાને માટે અલાયદું રખાવેલું આસન શોધવા લાગ્યો. આસપાસ આસન હતું નહીં. એણે ફરસબંધી પર બેસી જવામાં કશી નાનપ ન માની.

થોડી વારે એને કાને બારણે ધક્કામુક્કી ને હોંસાતોંસી થતી હોવાના અવાજ પડ્યા. એણે દ્વાર તરફ નજર કરી : પ્રતિહારીઓ કોઈક આદમીને અંદર આવતો અટકાવીને બહાર ધકાવી રહ્યા હોય તેમ લાગ્યું. એણે ઊકળતા અવાજની શબ્દ-ટપાટપી સાંભળી :

''તું શૂદ્ર છે.''

''હું રાજપૂત છું.''

''ક્યાંનો રાજપૂત! જનોઈ ક્યાં છે?''

''જનોઈ પહેરવા જ આવ્યો છું. ક્ષત્રિયનો બાળ છું, મને શીદ અટકાવો છો?''

વીણાના સૂર અને દેવસેવિકાઓના રુમઝુમાટ થંભી ગયા. કોલાહલ વધી પડ્યો. માંડળિક પણ ઊઠીને દ્વાર પર પહોંચ્યા. સો-બસો બ્રાહ્મણોએ ઘેરી લીધેલો, પોતાના કામઠા પર તીર ચડાવી એ ભીલ જુવાન ચોગાનમાં ઊભો હતો. એના શરીર પર ધૂળ હતી. એનાં અંગો છોલાયાં હતાં. એના શામળા વર્ણ પર ઠેર ઠેર રાતાચોળ લોહીના ટશિયા આવી રહ્યા હતા. એની ખુલ્લી પહોળી છાતી જરી જરી હાંફતી હતી. ને આંખોના ડોળા ઘૂમાઘૂમ કરતા હતા.

એ કહેતો હતો : ''હું રાજપૂત છું.''

''કોણ છે? શું કરો છો બધા?'' રા'એ કડક સૂરે પૂછ્યું.

ટોળામાંથી એક અવાજ આવ્યો : ''શૂદ્રોને ફટવી મૂક્યા છે.''

''હું શૂદ્ર નથી, ક્ષત્રિય છું.'' જુવાનને એ એક જ બોલ આવડતો હતો ; અથવા એ બીજું બોલવાનું વીસર્યો હતો.

''જુવાન! જુવાન!'' રા' મંદિરમાં ઓટા પર ઊભા ઊભા એને ટાઢો પાડતા હતા : ''અધીરો થા મા.''

ટોળાના કૂંડાળા બહાર ઊભી ઊભી અંદર જવા મારગ માગતી એક બાઈ કહેતી હતી : ''એ ભાઈ! મારા દીકરાને અકળાવો મા! એના બોલ્યા સામું જુઓ મા! હું તમારે પગે પડું. સાચું છે, એ શૂદ્ર છે. એને મૂકી દિયો.''

બ્રાહ્મણોના શોરબકોર અને ધક્કામુક્કી સામે રા'નો પંજો ઊંચો થયો. શોર અટકી ગયો.

''એને છોડી દો ને મારી સામે ઊભો રહેવો દો.''

પછી એ ઉન્નત મસ્તકે ટટ્ટાર ઊભેલા, સોટા સમા સીધા ને ચળકાટ મારતી ચામડીવાળા જુવાનને રા'એ પૂછ્યું : ''તું કોણ છો, જુવાન?''

''રાજપૂત છું.'' જુવાને છાતીએ પંજો થાબડ્યો.

''ક્યાં રે' છે?''

''ગીરમાં : દોંણ-ગઢડાના નેસમાં.''

''તારા બાપનું નામ?''

''હમીરજી ગોહિલ, હાથીલાના રાજપુતર : આ જુઓ ઉપર, આ દેરું તૂટવાનું હતું ત્યારે બચાવવા આવ્યા હતા મારા બાપુ, ગોહિલ રાણા હમીરજી.'' એણે કહ્યું, ને સેંકડો આંખો એ મંદિરના ખાંગા શિખર પર બંધાઈ ગઈ.

એ નામ ને એ શબ્દો સાંભળીને ખડ-ખડ-ખડ ખી-ખી-ખી-ખી આખી મેદની હસી પડી ; ન હસ્યા એક ફક્ત રા'.

સૌ હસ્યા ત્યારે જુવાનનું મોરપિચ્છના મોડવાળું મસ્તક નીચે ઢળી ગયું. કૂંડાળા બહાર ઊભેલી સ્ત્રી પણ શરમથી બીજી બાજુ જોઈ ગઈ.

''હમીરજી! હાથીલાવાળા ગોહિલ હમીરજી? એનો તું દીકરો? જુવાન, તું આ શું બોલછ તેનું તને ભાન છે?''

જુવાન ચૂપ રહ્યો. રા'એ પોતાની બાજુમાં ઊભેલ કુંતાદે સામે સહેજ નજર નાખી લીધી. કુંતાદેનું ધ્યાન નીચે ઊભેલા જુવાન પર ઠર્યું હતું. એના મોં પર હાસ્ય નહોતું.

''તારું મોસાળ?'' રા'એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

''દોંણ-ગઢડાના વેગડાજી. એણે પણ આ દેરાની રક્ષા માટે પ્રાણ દીધા છે. જુદ્ધ થયું ત્યારે બીજાની જેમ પાછલી બારીએથી ગઢમાં ગરી નહોતા ગયા. એનાં શૂરાતનનાં શિંગ આડાં આવ્યાં હતાં.''

મેદનીને એક વિશેષ રોનક મળ્યું. સામટા પાંચસો-હજાર ઘૂઘરા ખખડતા હોય તેવા ખિખિયાટા થયા.

''વેગડાજી કોણ?'' રા'એ ગંભીર બની પૂછ્યું.

''મારો ડાડો.''

''ન્યાતે?''

''ભીલ.''

જુવાન આ બધો શો બકવાદ કરતો હતો? – રા'ની પણ મતિ મૂંઝાઈ ગઈ. કુંતાદે તો કાંઈ રહસ્ય સમજતાં જ નહોતાં.

''બે હજાર તીરકામઠાંવાળા ભીલો આંહીં કપાણા'તા તે દી.'' ભીલ જુવાન ફરી વાર ઉન્નત મસ્તકે ને ટટ્ટાર ઢાલ જેવી છાતીએ બોલ્યો.

''હાથીલાના હમીરજી તો જુવાન, કુંવારા જ જુદ્ધે ચાલ્યા હતા.''

''રસ્તામાં – રસ્તામાં –''

''રસ્તામાં એની મા મળી હતી.'' મેદનીમાંથી કોઈકે વ્યંગ કર્યો, ને મેદની ફરી વાર હસી પડી.

''આ જુવાનને અમારા પડાવ માથે લઈ જાવ, ને તપાસ રાખો, એને કોઈ સતાવે નહીં.'' રા'ની એ આજ્ઞા મળી એટલે ચોકીદારોએ જુવાનનો કબજો લીધો.

''એને હાથ ન લગાડતા. જા જુવાન, નિરાંતે બેસજે. રાજપૂત છો ને, તો પછી મિજાજ ખોઈ બેસતો નહીં – રાજપૂતનું એ મોટામાં મોટું લક્ષણ કહેવાય.''

''હું પણ ચાલી જાઉં છું આપણા મુકામ પર.'' કુંતાદેએ રા'ને છાનાંમાનાં કહ્યું.

''હા, આ ઠઠ્ઠામશ્કરી ને છોકરમતમાં હું તમને ક્યાંથી લાવ્યો? તમે પધારો એ જ બહેતર છે.''

કુંતાદે બહાર નીકળીને મ્યાનામાં બેઠાં. મ્યાનાની પાછલી બારીમાંથી એ પોતાની પાછળ પાછળ આવનારા એ જુવાનને નિહાળતાં હતાં. ને એણે જોયું કે જુવાનની નજીક એક પ્રૌઢ સ્ત્રી ચાલી આવતી હતી.

12

પૂજારીનું માનસ

મેદની વીખરાયા પછી રા'એ મંદિરના મુખ્ય પુરોહિત સાથે એકાંતે મેળાપ કર્યો. પુરોહિત કનોજિયા બ્રાહ્મણ હતા. એમની અટક ગૌડ હતી. રાજા કુમારપાળના કાળમાં જે વિહસપત્તી ગૌડ હતા તેમના એ વંશજ થતા હતા. દેખાવે રૂપાળા હતા.

રા'ની ને પુરોહિતની વચ્ચે નીચે મુજબ વાત ચાલી :

''વીંજલ વાજાને સોમનાથનાં દર્શને આવતાં અટકાયત કરવાનું શું કારણ?'' રા'એ પૂછ્યું.

''એક કારણ તો એ છે કે એ શાપિત છે, ભયંકર રોગનો ભોગ થઈ પડેલા છે,'' બોલતા ગૌડના તાંબૂલરંગ્યા દાંત દેખાયા.

રા' હસ્યા : ''પણ મૂળ આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા જ ચંદ્રદેવે પોતાના ક્ષયરોગની શાંતિ કરવા અર્થે કરેલી છે. એને માથે પણ એના સસરા પ્રજાપતિનો શાપ હતો. સત્તાવીસમાંથી એક રોહિણી રાણી પ્રત્યેના એના પક્ષપાતને પરિણામે મળેલો એ શાપ હતો. એ શાપનું શમન જ ચંદ્રદેવે આ મંદિર સ્થાપીને મેળવ્યું હતું.''

''દેવો તો ચાહે તે કરે ; અમે માનવીઓ છીએ.''

''માનવીઓ છો, છતાં અધિકારો તો દેવોના જ તમે ભોગવો છો ને? હમણાં જ મેં વારાંગનાઓને નાચતાં દીઠી!''

''કોઈની વહુ-બેટીઓ ક્યાં ઉપાડી લાવ્યા છીએ? દેવની સેવિકાઓ છે.'' ગૌડના શબ્દોમાં છૂપાં ભાલાં હતાં.

''મારે તમને કહેવું જોઈએ, ગૌડજી! કે આ બધા નાટારંગે જ મંદિરનો ચાર વાર નાશ કરાવ્યો છે ; કેમ કે એણે આપણી માણસાઈનો નાશ કર્યો હતો.''

''એ બાત છોડ દીજિયે, રાજન.'' પુરોહિતનો સ્વર દુભાયેલો હતો, ''વીંજલ વાજાના નિષેધનું બીજું કારણ તો એ હતું કે, એણે બ્રાહ્મણરાજ ચંદ્રભાલ ઓઝાનો વધ કરી, સેંકડો બ્રહ્મહત્યાઓ કરી ઊનાનું રાજ લીધેલું તેની આ યોગ્ય સજા છે.''

''તો પછી ત્રિવેણીના સૂર્યકુંડનાં દર્શને જતાં એનાં ઠકરાણાંની વે'લ્યના પડદા ઊંચા ચડાવીને બેઅદબી કરનારા બ્રાહ્મણોને દેવે કેમ કાંઈ સજા ન કરી? તમે પણ કેમ કશો દંડ ન દીધો?''

''બ્રાહ્મણોનો વાદ કોઈએ શા માટે કરવો જોઈએ? જોકે મારે તમને આ વાતમાં વિશેષ ઠપકો દેવો રહે છે. તમે તો ખુદ સોમૈયાનો જ વાદ કરેલ છે.''

''શો વાદ?'' રા' ચમક્યા.

''રોજ ગંગાજળે સ્નાન કરો છો, ને પોતાને ગંગાજળિયો કહાવી રક્તપિત્તના શાપ ટાળવાનો દાવો ધરાવો છો.''

''મેં શાપ ટાળવાનો દાવો કર્યો નથી.''

''પ્રજામાં તો એમ જ બોલાય છે, ને અજ્ઞાનીઓની એ માન્યતા બંધાઈ છે. દેવનો કોપ શા માટે પ્રજ્વાલો છો, રાજન?''

''દેવનો કોપ!''

''ને પ્રજાનો પણ કોપ. સોરઠભરમાં તમારી સામે એ લાગણી પ્રસરી રહી છે. એ લાગણી લઈને દેશભરના યાત્રિકો પણ આંહીંથી જઈ રહેલ છે. તમે શું ન સાંભળ્યો એ

અવાજ? શૂદ્રોને ફટવી મૂકેલા છે – એ લોકલાગણી તમારે માટે જોર પકડતી જાય છે.''

રા'ના મોં પરની લાલી સુકાતી હતી. એણે કહ્યું : ''શૂદ્રો શૂદ્રો કહી ક્યાં સુધી આપણું બળ ક્ષીણ કરવું છે, ગૌડજી? આ પાદશાહી હવે તો દરવાજે આવીને ઊભી છે.''

''એ ઊભી છે તેનું કારણ જરા ઊંડું છે.'' ગૌડાચાર્યે દલીલ ચલાવી : ''બ્રાહ્મણોનું બળ ક્ષીણ કરવાનો પ્રયત્ન સોલંકીરાજ કુમારપાળે જ કર્યો હતો. આંહીં આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવાને માટે એમને કોઈ ન મળેલો તે જૈન સાધુ હેમચંદ્ર જડ્યો. ખેપાન હતો એ હેમચંદ્ર ; ચાલતે ગાડે ચડી જનારો હતો. રુદ્રમાળ જઈને રુદ્રની સ્તુતિ ગાતો હતો, ને સોલંકીરાજ આંહીં લઈ આવ્યા તો સોમનાથને સાષ્ટાંગ કરી શ્લોકો રટેલો. એટલું જ બસ નહોતું, તેણે રાજાના મન પર એવી ઇંદ્રજાલ પાથરી દીધી કે સોમનાથ પોતે જ જિન દેવતા છે. એના કહેવાથી તો સોલંકીરાજે મારા વડવા પાસેથી પુરોહિતપદ ખૂંચવી લીધેલું. એના શાપે આ નવું મંદિર પણ ત્રણ વાર ભંગાયું પરદેશીઓને હાથે!

''એ શાપે? કે બ્રાહ્મણોના ભોગલાલસાભર્યાં આંહીંના જીવનને કારણે?''

''બ્રાહ્મણો ભોગવતા નથી, બ્રાહ્મણો દ્વારા દેવ જ ભોગવે છે. ને બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્વ ટકાવશો ત્યાં સુધી જ તમે રાજાઓ ટકી રહેશો. શૂદ્રોને જગાડશો તો શૂદ્રો તમને જ ખાઈ જશે. ક્ષત્રિયોએ ટકવું હોય તો બ્રાહ્મણોનું વર્ચસ્વ સાચવી રાખે. ભૂવા હશે તો દેવ ટકશે.''

''પણ ક્ષત્રિયો ખૂટી ગયા છે તે તો વિચારો. પાદશાહતનો દાવાનલ તસુએ તસુ ધરતી ભસ્મ કરતો આવે છે. તેની સામે કોણ ઊભશે દેવસ્થાનાં ટકાવવા? બ્રાહ્મણો?''

''બ્રાહ્મણોનો એ ધર્મ નથી, તલવાર તો બ્રાહ્મણોએ તમને સોંપી છે.''

''અમારી સંખ્યા ખૂટી છે, દાનત બગડી છે. કહું છું, ગૌડ, કે શૂદ્રોની તલવારને તમારી રક્ષાર્થે સ્વીકારો.''

''અબ્રહ્મણ્યમ્.''

''તો બધું યાવનમ્ યાવનમ્ બનશે.''

''એ ભય અમને નહીં, તમને છે.''

''તમને નહીં?''

''ના. અમે તો જે સત્તા આવશે તેની રક્ષા હેઠળ મુકાઈ જશું.''

''દ્રવ્ય દઈને?''

''હા, તે પણ દેવું પડે.''

''તે લખલૂટ દ્રવ્ય દેતાંય ગઝનવી જ્યોતિ...લગના ટુકડા કરતો અટક્યો હતો?''

''ગઝનવીની બાત તમે સમજતા નથી. ગઝનવી તો પૂર્વાવતારમાં શંભુનો ગણ હતો. શિવ તો સ્વેચ્છાથી એની સાથે ગયા છે. એની નિંદા ન કરો.''

આવી માન્યતા પૂજારીઓએ ચલાવી હતી, ને એ ચાર સૈકાથી લોકોને પાવામાં આવી હતી તે રા' જાણતા હતા. છતાં અત્યારે સાંભળીને એ ખદખદી ઊઠ્યા ; ત્યાં જ પાછું ગૌડે બળતામાં ઘી હોમ્યું : ''દ્રવ્ય લઈને એ દૂર તો થઈ ગયો.''

''એ દ્રવ્ય કોનું હતું?''

''કોનું?''

''દસ હજાર ગામડાંની ધરતી ખેડનાર શૂદ્રોનું.''

''હશે.''

''માટે કહું છું કે એ જ શૂદ્રોને યજ્ઞોપવિત પહેરાવી એની સમશેર પણ તમારી કરો.''

''દેવની ઇચ્છા હશે ત્યારે એ જ કહેશે. અત્યારે તો દેવે મને સ્વપ્નમાં કહ્યું છે તે આ છે કે, શંભુની નકલ સોરઠરાજે ન કરવી.''

“બ્રાહ્મણો, ત્યારે તો, મારાથી અસંતુષ્ટ લાગે છે.”

“છે જ. ને હું આપને બીજું પણ કહી દઉં : મુસ્લિમો અમારાં દેવસ્થાનોની સંપૂર્ણ અદબ કરવાનાં કહેણ પણ મોકલી રહ્યાં છે.”

રા’ ચમક્યા. એને સમજ પડી. એનો જીવ ઊંડો ઊતરી ગયો. એને જાણ થઈ કે મુસ્લિમો ફક્ત આંગણાની પાસે જ નથી ઊભા, છેક આંતરનિવાસમાં પહોંચી ગયા છે.

“આ શું બોલો છો, ગૌડ? કઈ કાળ-વિપત્તિ નોતરવા માંડી છે, મને કહો તો ખરા!”

“અમે સમજ વગર નથી કરતા.”

“આ રહ્યાંસહ્યાં પણ તોડાવવાં છે?”

“એકાદ-બે મસ્જિદો બનાવશે એટલું જ ને?”

“હાં, હાં, ત્યારે તો આ તૂટેલાં પડેલાં શંકુ-શૃંગો પણ...”

– એમ કહેતા રા’ ઊભા થયા ને મંદિરની બહાર નીકળી ગયા. તે પછી સાગરતટે ઊભા રહીને એણે સળગતા સૂર્યના તાપમાં મંદિરનાં ખંડિત શિખરો પર નેત્રો ઠેરવી રાખ્યાં. નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા ખળખળી ગઈ.

13

પાછા વળતાં

વૈશાખ મહિનાના આગવર્ષાવણ મધ્યાહ્ને જ્યારે રા'એ પોતાનો રસાલો પાછો હંકારી મૂક્યો ત્યારે એ રસાલામાં બે માણસોનો ઉમેરો હતો : એક ભીલ જુવાન ને બીજી એની માતા. એ સભર-ભર તીર્થભૂમિને વિશે ન તો પ્રાચીના કુંડમાં સ્થાન પામી શકેલા કે ન ત્રિવેણીનું નાવણ પામી શકેલા વીંજલ વાજાને રા'એ રસ્તામાં કહી દીધું : "જાવ પાછા ઊનામાં. મુસલમાન દરવેશો સાથે બગાડશો મા. અત્યારે ગુજરાતની સુલતાનિયત પર એ હજરતોનું પરિબળ છે તે ભૂલશો મા, ને હિંદુ દેવસ્થાનાંથી વેગળા રહી રાજ કરજો. સાચવી શકાય ત્યાં સુધી સાચવજો. મને આશા તો નથી રહી, છતાં રાજપૂતોનું જૂથ જમાવવાનો એક યત્ન કરી જોઉં છું. એ નહીં થઈ શકે તો પછી જેવી પ્રારબ્ધની ગતિ. પણ ફરી સોમૈયાજીનાં દર્શન તો અમે નથી પામવાના તેવું લાગે છે. ભાંગેલ હૈયે પાછો જાઉં છું!"

ઊનાના પાદરમાંથી જ પરબારા રા'એ દોંણ-ગઢડાના ભીલરહેઠાણ પર રસાલો હંકાર્યો ને એક દિવસ ભાટની વહુવારુને કાને જે સૂરો પડ્યા હતા તે જ મછુંદરીનાં નીર ઊતરતે ઊતરતે રા'એ સાંભળ્યા –

જોબનિયું આજે આવ્યું ને કાલ્ય જાશે,
જોબનિયું કાલ્ય જાતું રે'શે ;
જોબનિયાને માથાના અંબોડલામાં રાખો,
જોબનિયું કાલ્ય જાતું રે'શે.

એવા સૂરો રા'ના હતાશ પ્રાણમાં સિંચાયા – મીઠા લાગ્યા. રા'નું મન મલકાયું – થોડીક વાર – ભલે ઘડીક જ વાર.

સાચે જ શું આ સંસાર ને આ જોબનિયું માણી લેવા જેવાં જ હશે? એથી આગળ શું કંઈ જ નહીં હોય?

ઘોડવહેલમાં બેઠાં બેઠાં રા'ને નવા વિચારો ઊપડવા લાગ્યા. ને પોતાનાથી ઓચિંતાનું ઉચ્ચારાઈ ગયું, "હુંય કેવો ઉત્પાતિયો જીવ છું! કુંતા સાચું કહેતી હતી તે રાત્રિએ : કોઈને પડી નથી! એક ફક્ત તું જ ગાડા હેઠળ ચાલતું કૂતરું બન્યો છે!"

રસાલો આગળ ને આગળ ચાલ્યો. ગીરની વનરાઈ ઘાટી ને વધુ ઘાટી બનતી ગઈ. ઘોડવહેલ ને મ્યાનાનો માર્ગ બંધ થયો. રા'એ અને કુંતાદેએ બે ઘોડા પર રાંગ વાળી. ભીલકુમાર માર્ગ બતાવતો ચાલ્યો. કુંતાદેના અશ્વની કેશવાળી સમારતો ને એની માણેકલટ પંપાળતો ભીલ જુવાન પાછળ ફરી ફરી પોતાની બહેનની સામે નીરખતો જતો હતો ને માને કહેતો હતો, "મા, જોજે હો, બેનને ઝાડવાનાં ઝરડાં લાગે નહીં. મા, તું ડાળીઓને વાળતી આવ."

મચ્છર જેવાં ઝીણાં ઝીણાં જંતુઓનાં ઝૂમખેઝૂમખાં ઘોડાને ને ઘોડેસવારોને ઘેરી વળતાં હતાં, તેને ભીલકુમાર પોતાની પછેડીના ઝપાટા મારી મારી દૂર કરતો ગયો. ને મધગીર આવી ત્યારે જુવાને પોતાનો અવાજ તદ્દન ઝીણો કરી નાખી, એક પછી એક વિચિત્ર સૂરો કાઢવા શરૂ કર્યા. એ એની વિલક્ષણ વાંભ હતી. એ વાંભનું જાદુ અકળ અને અજબ બની

ગયું. ગીરનાં ઝાડવેઝાડવાં જાણે સજીવન થયાં હોય તેમ કોતરોમાંથી ને ખીણોમાંથી, ડુંગરાની ટોચેથી ને તળેટીઓમાંથી માણસો ઊભરાયાં. એ સેંકડો લોકોના રંગ કાળા હતા, અંગો અધખુલ્લાં હતાં, ખભે કમાનો હતી, ભુજાઓ લોખંડી હતી, ચામડી ચળકાટ મારતી હતી. તેમના પગનાં તળિયાં નીચે બાવળ જેવા ઝાડના શૂળા પણ ભચરડાતા હતા. તેમના દેહ પર ચિરાડિયાં બોલાવતી કાંટાળી ડાળીઓને તેઓ ગણકારતા ન હતા.

તેમનાં ટોળેટોળાં ઊભરાયાં, તેમના કિકિયાટા ઊઠ્યા, તેમનાં પપૂડાં વાગ્યાં, તેમ તેમ તો મેદની વિસ્તરતી ચાલી.

તેમનાં ટોળાં હતાં, છતાં સરખી કતારમાં ગોઠવાઈને ચાલતાં હતાં. તેમના સીસમ સરીખા પગ ઢોલની સાથે તાલ મેળવી કદમો માંડતા હતા. તેમની આંખોમાં આનંદ નાચતો હતો.

મધ્યગીરમાં એક ઉઘાડો ઓટો હતો. મંદિરનો ત્યાં ભપકો નહોતો. સાદા એક પથ્થરનું શિવશલગ હતું. એની ચોપાસ ખુલ્લા ચોગાનમાં થાળી ફગાવો તો જાણે સપાટ ધરતી પર રમતી જાય એવી ઠાંસોઠાંસ માથે એ ભીલ-મેદની ઊભી રહી હતી.

ઓટા ઉપર રા'ને ને રાણીને સિંહચર્મોનાં આસન પર બેસારી ભીલકુમારે સૌને કહ્યું –

"આ મારાં બોન છે. આ ગંગાજળિયો રા' છે. હિંદવો સૂરજ છે. હાજરાહજૂર દેવ છે. આ બોન છે. એ કેવી છે? કેમ કરીને કહું કે કેવી છે? બોન છે, બસ એમાં જ બધું આવી રિયું છે. બોનને ને રા'ને રીઝવવાં છે. રમતો દેખાડવી છે. દોંણેશર ડાડાની હજૂરમાં રમત માંડીએ."

પુરાતન યુગ રા'ની નજરમાં પાછો સજીવન થયો. દ્રોણ ગુરુએ શૂદ્ર કહી તરછોડેલો એકલવ્ય જે ઠેકાણે ગારાની ગુરુમૂર્તિમાંડીને અજોડ બાણાવળી બન્યો હતો, તે જ કહેવાતું આ ઠેકાણું હતું.

પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાંના એક બ્રાહ્મણાચાર્યે પણ શૂદ્રને તિરસ્કારેલો, અને ઉપર જાતાં એનો અંગૂઠો ગુરુદક્ષિણામાં છેદાવી લીધેલો. એની જ બિરદધારી આ જાતિ હતી. પાંચ હજાર વર્ષેય શંભુના પુરોહિતો શું એની એ જ આભડછેટ સાચવીને બેઠા હતા! આભડછેટ નહોતી ફક્ત આ શંભુને પોતાને, દેવાધિદેવને, સ્મશાનના સ્વામી મૃત્યુંજયને, જીવનના સૌંદર્યગામી વિરાટ નટરાજને...

નટરાજની ઉપાસના રા'એ આ જંગલવાસી નરનારીઓના સહિયારા નૃત્યમાં નિહાળી. અન્ય કોઈ વેશે નહીં ને ભીલાંરાણીના વેશે ભોળો શિવ શીદ મોહાયા તેની આંહીં પ્રતીતિ દીઠી. હિંદવો દેવ દીવાનો નહોતો, વિષયભોક્તા કામાતુર નહોતો. ચાહે તેવા જંગલી ફૂલે અને ઝરણ-જળે તુષ્ટમાન રહેનારો એ પરમ પુરુષ કોઈને અપ્રાપ્ય નહોતો. હજારો શિવશલગો ભલેને તૂટી ચૂક્યાં, હજારો કદાચ તૂટશે, સોમનાથનાં છિન્ન શિખરો પાછાં કદાચ નહીં ચડે, તોયે શંભુની ઉપાસના ક્યાં થોભવાની છે? મહાકાળનો વિલય ક્યાં શક્ય છે? કંકર એટલા શંકરની કહેતી ખોટી નહીં પડે.

રા'ને ભેટ ધરવાનો સમય થયો. શિયાળુ મધના ઘડેઘડા આવ્યા. સિંહચર્મ, વાઘચર્મ અને મૃગચર્મની થપ્પીઓ ખડકાઈ ગઈ. ચણોઠીઓની રાતીચોળ ટોપલીઓ હાજર થઈ, અને પહાડોના કાળમીંઢ પથ્થરોમાંથી ઝરનાર રસના બનેલા ગુંદર શિલાજિતની સોગાદ થઈ.

એ સૌની વચ્ચે ભીલકુમાર પોતાની બગલમાં બે નાનાં સિંહબચ્ચાં દબાવીને આવ્યો. એ બચ્ચાં એણે રાણીબહેનના ખોળામાં મૂકી દીધાં. કુંતાદે ડરી. રા'એ દાંત કાઢ્યા. નાનકડાં ધાવણાં બચ્ચાં જે ઘુરઘુરાટ કરતાં હતાં તે હજુ નકલી હતા.

"રાખ બોન, રાખ. પાળી રાખજે. તારે ખપ લાગશે. તારી રક્ષા કરશે."

એમ કહીને ભીલયુવાન શું બહેનને કોઈ ચાલ્યા આવતા આપત્તિકાળની ચેતવણી

આપતો હતો? હશે કદાચ, પણ રા'ને એની સરત નહોતી. એ તો શિલાજિતના શક્તિદાયી સેવનનું ધ્યાન ધરી રહ્યા હતા.

રા'એ ને કુંતાદેએ એ ઝૂંપડાં જોયાં, જ્યાં સોમનાથની સહાયે જતાં હમીરજીનો સત્કાર થયો હતો, જ્યાં ભોજનનાં અને તે સાથે છૂપી વન-પ્રીતનાં પિરસણાં થયાં હતાં, ને જ્યાં પહેલી-છેલ્લી રાતનાં પોઢણ થયાં હતાં. રા'એ પેલી ઝાડઘટા જોઈ, જેની નીચે ઉઘાડી હવામાં હમીરજીના પુત્રનો પ્રસવ થયો હતો.

એક રાત ત્યાં પડાવ રાખીને રા'એ રસાલો ઉપાડ્યો. પણ એ આખા નિવાસ દરમિયાન ભીલ જુવાનની માતા થોડી થોડી જ પ્રગટ થઈ હતી. એણે બન્યું ત્યાં સુધી પોતાની જાતને છુપાવી રાખી હતી. પોતાના પતિએ ને પિતાએ રક્ષેલા ને નિજ શોણિતથી છંટકારેલા દેવસ્થાનાંની છાયા હેઠળ પુત્રનું ગૌરવખંડન થયું તેની ખટક માતાના પ્રાણમાંથી રુઝાતી નહોતી.

"જૂનાગઢ તેડાવીશ. આવજો." એમ કહીને રા'એ રસાલો ઉપાડ્યો. પણ રા'ને જે એક વાતની ઝાઝી સરત નહોતી રહી તે તો આ હતી : ભીલજુવાન અને કુંતાદે વચ્ચે પરોવાઈ ગયેલી મમતા.

ધ્રાફડ નદી ઊતરીને રા' મોણિયાના માર્ગ પર ચડ્યા હતા. બીજા દિવસના બપોર ચડતા હતા. તે વખતે એણે ચાર દિવસ પર સાંભળી હતી તેવી પશુને મળતી કિકિયારી સાંભળી. કિકિયારી કરનાર પશુ નહોતો, પશુથીય બદતર દશામાં જઈ પડેલો એક માનવી હતો. એ હતો નગ્નહાલ ચારણ ભૂંથો રેઢ.

કાળી ચીસ નાખીને નાસી જતા, ઠેકડા મારતા, વોંકળાની ભેખડો છલાંગતા એ લાંબાં મોટાં રૂંછડાંવાળા માનવીને કોઈક મીઠા દયામણા અવાજે બોલાવી રહ્યું છે : અવાજ એક સ્ત્રીનો છે : "ચારણ! ભાગ મા! ઠેકડા માર મા! સંતાઈ જા મા! ઊભો રે', ઊભો રે', આ લે, આ લે, ઊભો રે', ચારણ."

ભૂંથો રેઢ અટકી જાય છે. વોંકળામાં વાછર ચરાવતી એક વૃદ્ધ બાઈ એના તરફ જાય છે. નગ્નહાલ ગાંડો પોતાની પીઠ ફેરવીને ઊભો છે. વૃદ્ધ સ્ત્રી પણ નીચું નિહાળી નિહાળી તેના તરફ જાય છે, ને નજીક પહોંચીને એક લૂગડું ફેંકે છે. પોતાના દેહ પર ઓઢેલ સફેદ ઊનનો ભેળિયો (ચારણીનું ઓઢણું) ઉતારીને ઘા કરે છે, ઘા કરતી કરતી બોલે છે : "માતાજી! ખમૈયાં કરજો, મૂંથી નથી જોવાતું! વીશ વરસ થઈ ગયાં. કેટલો બધો દખી થયો હશે? એનું કોણ? બહુ કરી, અહહહ! બહુ કરી. હવે તો મારું એક પણ પાપ ન હોય, તો માતાજી, એની એબને ઢંકાવા દેજો."

એમ બોલીને એ સ્ત્રી પોતાનો ભેળિયો એ માનવી તરફ ફેંકે છે. નગ્ન ચારણ એ ઝીલે છે. આજ વર્ષો સુધી એણે ભોગવેલી હાલત એકાએક બદલાય છે. ભેળિયો સળગતો નથી. ભેળિયો લઈને ચારણ પોતાની કમર ફરતો લપેટી લે છે, લપેટીને શાંતિ પામે છે, ઊભો રહે છે. પાછી આંસુ સારતી એ ડોશીની સામે કરુણાર્દ્ર નયને ને ગરીબડે મોંએ જોઈ રહે છે. અને એ અરધું અંગ ઢંકાયાની ખાતરી કરતો જાય છે. લપેટેલ ભેળિયો હેમખેમ છે કે નહિ તેની ખાતરી થયા પછી ધીરે પગલે ચાલી નીકળે છે. ચાલતો ચાલતો પણ એ ખાતરી કરતો જાય છે. લપેટેલ ભેળીઓ હેમખેમ છે કે નહિ તેની ખાતરી વારંવાર સ્પર્શ કરી કરીને મેળવે છે. પોતે મરી ગયો છે એવા સ્વપ્નમાંથી જાગી ઊઠેલો માણસ પોતાની હયાતીની ખાતરી કરતો કાળી મધરાતે જે લાગણી અનુભવે, તે લાગણી આ ચારણ અનુભવી રહ્યો.

ને પોતાના મહાપરાધી માણસની એબ, ખુદ પોતે જ નવ સ્ત્રી બનીને ઢાંકનાર એ બુઢ્ઢી બાઈ અર્ધઉઘાડા દેહે વાછરું હાંકતી ક્યારની ટૂંકા માર્ગે મોણિયા ગામ ભણી ચાલી નીકળી

હતી. આ ઓઢણા વગરની બુઢ્ઢી બાઈનું અચરજ નિહાળતા નિહાળતા રા’ મોણિયાને પાદર ગયા.

બપોરા કરવાનું ને રોંઢો ગાળવાનું રા’ના રસાલા માટે ત્યાં ઠર્યું હતું. ચારણોનું એ આખું ગામ ઢોલ-શરણાઈએ સામે હાલ્યું હતું.

નહોતાં આવ્યાં ફક્ત એક ચારણી નાગબાઈ.

રા’એ પૂછપરછ કરી ત્યારે એમને ખુલાસો કરવામાં આવ્યો કે, “આઈના સંસારમાં બધું એવું બની ગયું છે કે પોતે આવા રાજઅવસરે બહાર નીકળતાં નથી. ને આજ હૈયા ઉપર કાંઈક વધારે ભાર છે.” એ ભાર શેનો છે તે ખબર તો કોઈને નહોતી પડી.

એનો પુત્ર ખૂંટકરણ ગઢવી, જે ચારણોનો ન્યાત-પટેલ હતો, ને પૌત્ર નાગાજણ ગઢવી, બેઉ હાજર હતા. નાગાજણ પાંચેક વર્ષ રા’થી નાનો હતો, પણ બોલવે ભારી વાતડાહ્યો નીકળ્યો. રા’ને નાગાજણે સાંજ સુધી એટલી બધી સુવાણ કરાવી કે રા’ને ને એને પ્રથમ મેળાપે જ પ્રીત બંધાઈ ગઈ.

રા’ના ગયા પછી ગામમાં વાતો થઈ કે આઈ આજે વગડેથી ઉઘાડાં કેમ આવ્યાં હતાં? સાંજે ગૌધણ આવ્યાં ત્યારે ગોવાળોએ ખબર દીધા કે ઓલ્યા નાગાને કોઈકે છેવટે ઢાંક્યો છે. પણ એણે પહેરેલ તો હતો એક ભેળિયો. ને એ તો ગુલતાનમાં આવી જઈ બોલતો જાતો હતો કે, “ઢાંક્યો – ઢાંક્યો – મને એણે જ ઢાંક્યો!”

14

નાગાજણ ગઢવી

"ના ગાજણ! ભલે નાગાજણ!" એવી વાહ વાહ આખી નવ સોરઠમાં બોલાતી હતી. મોણિયા ગામના પાંચસો ચારણોમાંથી નસીબનો બળિયો એક નાગાજણ નીકળી પડ્યો હતો. નાગાજણના તકદીરની ડગળી ફાટી પડી હતી. અહોહો! નાગાજણના હાથનો કસુંબો રા' પીએ, ત્યારે તો રા'નું સાચું સવાર પડે. રોજ પ્રભાતે ઊઠીને ઘોડે ચડી નાગાજણ જૂનાગઢ જાય તે છેક રાતે પાછો વળે છે.

સૌને ગમતી એ વાત એક જ જણને અણગમતી થઈ હતી. સૌના મોંમાં વાહ વાહ, ત્યારે એક જ માનવીના મોંમાં નિસાસો. સૌ નાગાજણને ખમા ખમા કરે, ત્યારે એક જ જીવને ખોળિયે નાગાજણ જૂનાગઢ જતાં શ્વાસ નથી રહેતો. એ માનવી પણ પાછું કોઈ ત્રાહિત, ઈર્ષાળુ હરીફ નહીં, નાગાજણની જ ઉછેરનાર ને પાલનહાર, નાગાજણનાં બાળોતિયાંથી જેણે હાથ બગાડેલ ને નાગાજણનાં જેણે મળમૂતર ઉપાડેલાં તે દાદીમા નાગબાઈ પોતે જ.

પહેલી જ વાર જ્યારે નાગાજણે વધાઈ ખાધેલી કે, "આઈ, સોરઠનો રા' મારા પર સ્નેહ દાખવે છે" ત્યારે જ આઈ નાગબાઈનું મોં પડી ગયું હતું. ને એ ખૂબ મુસીબતે એટલું જ બોલ્યાં હતાં કે "હોય ભા! રાજા છે ને! ત્રૂઠે ને રૂઠે!"

તે પછી ચાર-છ મહિને રા'નું તેડું આવેલ ત્યારે પણ આઈ નાગબાઈની જમણી આંખ ફરકી હતી, નાગબાઈના જમણે અંગે ધ્રુજારી ઊઠી હતી. ને નાગાજણ ઘોડો સાબદો કરી 'આઈ, આશિષ ધો' એમ કહેતો ઊભો રહેલ, ત્યારે દાદીમાએ સામું જોઈને ફક્ત એટલું જ કહેલું કે, "હા બાપ! જોગમાયા તમને હીમખીમ પાછા પોગાડે". – એથી વધુ કશું જ નહીં, સિંદૂરનો એક ચાંદલો પણ આઈએ બેટાને કપાળે ચોડ્યો નહોતો.

ત્યાર પછી તો નાગાજણે આવી આવીને રા'નાં જ્ઞાનની, ડહાપણની, વિદ્યાની, સન્મતિની કંઈ કંઈ વાતો કરી. આઈ ફક્ત મૂંગે મોંએ એ વાતો સાંભળી જ રહ્યાં હતાં, ને એટલું જ કહી દેતાં કે, "સારું બાપ! જોગમાયા સૌની સન્મતિ સાબૂત રાખે. એ સન્મતિનો દીવો બળતો જ રહે એવી શીખસલાહનું દિવેલ રા'ના અંતરમાં પૂર્યા કરવાનો ચારણનો ધર્મ છે."

"આપણે તો, આઈ! સ્વારથ થોડો છે? આપણે કાંઈ એનાં શીખ-સરપાવ જોતાં નથી. આપણું તો અજાચી વ્રત છે."

"સાચું બાપ!" નાગબાઈ ધરતી તરફ જોઈને જવાબ દેતાં, "બાપ, ફકત નાણાં ને સોનાંરૂપાંનું અજાચીપણું જ બસ નથી. રાજવળામાં આપણી બેઠ-ઊઠ પણ આપણને બગાડનારી બને છે. રાજનો પ્રેમ છે એ પણ એક જાતનું સોનું જ છે. ને એ સોનું સાચા સોના કરતાં વધુ ચળાવે છે, એ પ્રેમ જ સાચી વાત કહેવાની વેળાએ આપણા હૈયા ઉપર ચડી બેસી આપણને શરમમાં નાખે છે. માટે બાપ! સાચવીને ચાલવું. વા'લા વચ્ચે જ્યારે વેર થાય છે ત્યારે એ વેર તો વેરી વચ્ચેનાં વેરનેય ટપી જાય તેવું બને છે."

નાગાજણને નવાઈ થતી હતી, દુ :ખ પણ ઘણું લાગતું હતું : આવા દેવરાજાની મહોબ્બત પણ મા કેમ સહી નથી શકતાં? ગઢપણ છે ખરુંને!

એમ કરતે કરતે તો નાગાજણને જૂનાગઢનાં તેડાં મહિને મહિને, પંદર પંદર દિવસે, અઠવાડિયે અઠવાડિયે ને પછી એકાંતરે આવતાં થયાં. પછી તો આઈ પાસે જઈને વાતો કરવાનું નાગાજણે છોડી દીધું. આઈને ફક્ત 'જાઉં છું' એટલું કહીને પોતે ઘોડો પલાણતો થયો. ને આઈ

નાગબાઈ, પોતાનાથી કદાચ કાંઈક હીણું વેણ બોલી જવાય તે બીકે નાગાજણની જવાની વેળાએ એવાં કામે ચડી જતાં કે મળવું જ ન પડે – બને ત્યાં સુધી માળા ફેરવવા જ બેસી જતાં.

ઢોરઢાંખરની સંભાળ નાગાજણના હાથમાંથી છૂટી ગઈ. ખેતરડાં-પાદરડાં પણ નાગાજણના હાથની વ્યવસ્થામાંથી નીકળી ગયાં. આઈ નાગબાઈએ નાગાજણભાને કંઈ કહેવું-કારવવું જ છોડી દીધું. એક પોતે હતી. બીજી નાગાજણની વહુ હતી. બેઉ મળીને વહેવાર સંભાળવા લાગ્યાં.

નાગાજણ ઘેર પાછો આવે ત્યારે ઘરનાં ઢોરને ધણીની ઘ્રાણ આવતી. અગાઉ તો નાગાજણ એ બધાંને જાતે સીમમાં લઈ જઈ ચારતો ને પહર છોડતો ; તે દિવસનાં હળી ગયેલાં પશુ એના હાથ ચાટવાની હોંશે કોઢ્યમાં પગ પછાડતાં ને ભાં ભાં કરતાં. પણ નાગાજણની એ ટેવ છૂટી ગઈ. જે મૂંગું દુ :ખ આઈ નાગબાઈને હૈયે હતું તે જ દુ :ખ હતું આ પશુઓને હૈયે.

નાગાજણ રા'ની વતી દેશાટણે પણ ઊપડવા લાગ્યો. નાનાંમોટાં રાજરજવાડાંમાં પણ એ જાણીતો ને માનીતો થઈ પડ્યો. એની સલાહો પુછાવા લાગી.

"આઈ!" ગામ ગામના લોકો નાગબાઈ પાસે આવીને વધાઈ દેવા લાગ્યા, "આ તો ભારી મેળ મળ્યો : ગંગાજળિયો રાજા ને દેવી-ઘરનો ચારણ. આમાં તો દેશનું કલ્યાણ છે."

"તો સારું, બાપ!" એટલું બોલીને આઈ ચૂપ રહેતાં. એને કદી આ સંબંધનો ઉમંગ આવ્યો નહીં. એના ઉમળકા બહાર દેખાયા નહીં. એની આપદા પણ બહાર નીકળી નહીં. એણે અસલની રીતભાત પણ છોડી નહીં. ઢોર-માલ ઘોળીને એ પોતે જ પાણી પાઈ આવતાં. છાણવાસીદું પણ એ જાતે જ કરી લેતાં. નાગાજણે ઘણી ઘણી માથાકૂટ કરી કે હવે આ અવસ્થાએ શા સારુ વળગણ રાખો છો? કાં માલ ઓછો કરી નાખો, ને કાં હું માણસો રાખી દઉં.

"ના, બાપ! એમાં ક્યાં ઘસાઈ જાયેં છયેં? ને ઢોર કાંઈ પારકાં માણસ હથુ મુકાય? એ તો જીવતાં જીવ છે ; કુટુંબીઓ છે ; છોરુડાં છે ઘરનાં."

"આઈ! એક ખાનગી વાત પૂછવાનું મને રા'એ કહ્યું છે." નાગાજણે એક રાતે નાગબાઈને એકાંતે જણાવ્યું.

"પૂછોને, બાપ!"

"હાથીલાના હમીરજી ગોહિલની તો તમને સાંભરણ ને?"

"તલે તલ યાદ. એને સોમનાથ જઈ મરશિયા સંભળાવનારી જ મારી બેન."

"એનો વિવા થયેલ ખરો?"

"હા, બાપ. ઈ વાત તો સૌએ ભેળા મળીને દાટી દીધા જેવી કરી છે. પણ વિવા નક્કી થયેલો."

"વેગડા ભીલની દીકરી સાથે?"

"હા."

"કાંઈ મેલું તો નહીં ને?" નાગાજણના પ્રશ્નનો મર્મ એ હતો કે રખે હમીરજીએ ફક્ત રસ્તામાં જુવાનીને સહજ એવી થોડી નબળાઈ આચરી હોય.

"ના બાપ, જરીકે મેલું કે હીણું નહીં. સોમૈયાની સખાતે જાતાં ગોહિલજી વેગડા ભીલના મહેમાન બન્યા. વાળુ કરવા બેઠા. ઝાંખે દીવે, પીરસવા આવેલી ભીલકન્યાને જોઈ. ને પછી એણે જ વેગડાજી પાસે વાત મૂકી કે મરવા જાઉં છું, પણ પાછળ વંશ નહીં રહે. વેગડાએ પોતાની દીકરીને પણ એ રાતે એકલી એકલી આંસુડાં પાડતી દીઠી. દીકરીએ તો હમીરજીને જ પોતાનો ધણી ધારી લીધેલ છે એવી એને જાણ પડી. પછી બીજે જ દી ત્યાં રીતસર વિવા થયો

ને હમીરજીએ એક રાતનો સંસાર ભોગવ્યો.''

''આઈ, એ બાઈ હાથ આવેલ છે. બાઈને જુવાન બેટો છે. એ, કહે છે કે, હમીરજીનું બાળ છે.''

આઈ થોડી ઘડી આંખો મીંચી ગયાં. પછી એણે જવાબ દીધો : ''જોગમાયા કહે છે કે બેય સાચાં.''

''પરગટ કરાય?''

''શું કરવા?''

''સોમનાથના રક્ષણહારનું બાળ સૌ રાજકુળો કબૂલે. કોઈક ઊંચું કુળ એને કન્યા આપે. ને એ રીતે રાજકુળો એક થાય.''

''આશા નથી, બાપ! કરી જુઓ. પણ અમદાવાદમાં કો'ક ચાડી ખાશે તો?''

''હા, એ વિચારવા જેવું.'' થોડી વાર રહીને નાગાજણે બીજી વાત પૂછી : ''આઈ, રા'ને વરસ ઊતરતાં જાય છે.''

''હા બાપ, આયખું તો કોનું બેઠું રહે છે?''

''વાંસે પિંડ દેતલ કે વંશ રાખતલ કોઈ નથી.''

''બાપ,'' આઈ હસ્યાં, ''એ વાતનો ઇશારોય આપણાથી ન કરાય. રાજાને ઓસાણ દેવું ઠીક નહીં.''

''પણ કુંતાદે પોતે જ કાકલૂદી કરી રહ્યાં છે કે રા' ફરી પરણે.''

''એવી સુજાણ થઈને?''

'' સ્ત્રીનું ખોળિયું છે ના!''

''એને આ મમત મૂકી દેવાનું મૂં વતી ભણજે, ભા!''

''પોતે તો મમતે ચડ્યાં છે કે પોતાના પ્રારબ્ધમાં છોરું ન હોય તો રા'ને બીજું ઘર કરાવવું.''

''અરે અ સ્ત્રી! અરે અભાગી જાત અ સ્ત્રીની!''

નાગબાઈની નજરમાં ચાળીશ વર્ષનો ભૂતકાળ તરવરી ઊઠ્યો. એ ગંભીર સાદે બોલ્યાં, ''તું કહેછ ને બાપ, કે રા' તો જ્ઞાની છે!''

''હમીરજીનો દીકરો દીઠા પછી એના અંતરમાં શેર માટીની ઝંખના ઊપડી છે.''

''કોના સારુ? કયા ભવ સારુ? કયો વારસો સોંપી જવા સારુ?'' નાગબાઈ વેદનાસ્વરે જાણે કોઈ ભવિષ્યવાણી બોલતાં હતાં. ''રાજા-રાણી વચ્ચે મેં તો ભારી મનમેળ સાંભળ્યા'તા ને.''

ભેળિયા(ઓઢણા)ની મથરાવટી કપાળ ઉપર વધુ નીચી ખેંચીને નાગબાઈએ કહ્યું : ''નાગાજણ, છોરુની ઝંખના ઘરધણીના મનનું અમૃત છે, પણ રાજધણીના જીવતરનું હળાહળ ઝેર છે. કુંતાદે રા'નો ફરી વિવા કરાવવા માગે છે એવી વાતનો વશવાસ કોઈ ન કરજો. અ સ્ત્રીની ઇચ્છા છે એવું બા'નું બહુ જૂનું છે, હંમેશાં અપાતું આવ્યું છે, પણ નરાતાર ખોટું છે.''

નાગાજણ જવાબ ન દઈ શક્યો.

''ને ભા! તું આમાં જાળવીને રે'જે. વધુ શું ભણું?''

15

ઝેરનો કટોરો

ગુજરાતના પાટનગર પાટણમાં તે સમયે કંઈ કંઈ બનાવો બની ચૂક્યા હતા, બનતા હતા, બનવાના પણ હતા. હરીફ મુસ્લિમ રાજવંશીઓની આસપાસની જાદવાસ્થળીએ દિલ્હીની શહેનશાહતને નધણિયાતી કરી મૂકી હતી. ગુજરાતના સૂબા ઝફરખાને ચાતુરી વાપરી દિલ્હીના ધણી બનવા બખેડાઓ કરનારાઓમાંથી એકેયની મદદે ન જવાનું નક્કી કર્યું હતું. ગુજરાત દિલ્હીનું બચ્ચું મટી ગયું, સૂબો સુલતાન બન્યો, નામ ધારણ કર્યું મુઝફ્ફરખાન. સોમનાથને ચોથી વાર ભાંગનાર ને રોળનાર પંજો એ મુઝફ્ફરખાનનો. એની તલવાર બેઉ બાજુ ચાલી રહી હતી. એક સપાટો એણે ગુજરાતની આસપાસનાં રાજપૂત રાજ્યો પર ચલાવ્યો હતો, ને બીજો સપાટો ચલાવ્યો હતો સુલતાનિયતના પ્રતિસ્પર્ધી સર્વ મુસ્લિમ સૂબાઓ પર.

એક વાર એ પણ જઈફ બન્યો. જઈફ પલંગ પર સૂતો છે. અંધારી રાત છે. ઓરડાના દ્વારમાંથી એક હાથનો પડછાયો એના પલંગ પાસેની દીવાલ પર પડે છે. પડછાયામાં આલેખાયેલા એ પંજામાં એક કટોરો છે.

બુઢ્ઢો જઈફ સુલતાન પડખું ફેરવે છે. સામે ખડો છે પોતાનો જ સગો પૌત્ર. પોતાના ગુજરી ગયેલ દીકરા મહમ્મદનો પુત્ર અહમદખાન. દીવાલ પરની છાયા જૂઠી નહોતી. પૌત્રના હાથમાં એક કટોરો હતો.

"આ કટોરો પી જાવ, દાદા." જાણે દવા પાતો હોય તેવા મિજાજથી પૌત્રે કહ્યું.

"શું લાવેલ છો, ભાઈ?"

"ઝહર."

"શા માટે? મને – તારા દાદાને – ઝહર? તારા જ હાથે?"

"આલિમોની મંજૂરી મેળવીને પછી જ લાવેલ છું, દાદા! પાક મુસ્લિમ ધર્મના જાણકારોની સલાહ વગર હું આવું કામ નથી કરતો."

"આલિમોએ શું કહ્યું?"

"કહ્યું છે કે એક શખ્સ બીજા શખ્સના બાપને બેગુનાહ મારી નાખે તો તેનું વેર લેવું એ ધર્મમાં મંજૂર છે. આ રહ્યો આ કાગળ, જુઓ દાદા ; મોંની વાત નથી કરતો, લખાવીને લાવ્યો છું."

એમ કહીને પૌત્રે દાદાને લખેલો કાગળ બતાવ્યો. જઈફ ઝફરખાને હસીને કહ્યું : "તારા બાપને – મારા બેટાને – મેં નથી માર્યો. મને એણે કેદી કરીને રાખ્યો હતો છતાંય મેં એને ચાહ્યો હતો. એને ઝેર દેનારાઓને મારી શિખવણી નહોતી."

"દાદાજી, એને મરાવીને આપે ફરી સુલતાનિયત ભોગવી છે."

"એ સુલતાનિયત એક પણ દિવસ આંસુથી ભીંજાયા વિના રહી નથી. એ સુલતાનિયતનો પ્રત્યેક દિન તને તાલીમ આપવામાં ને મોટો કરવામાં ગયો છે."

"હવે હું મોટો થઈ ચૂક્યો છું, દાદા."

"બસ, તો હું પણ રવાના થવા તૈયાર છું. તેં ઝહર ન આણ્યું હોત તોપણ હું તો દરવેશ જ બનત."

"એ જોખમ હું કેમ ખેડી શકું, મારા દાદા?"

"કંઈ ફિકર નહીં. લાવ કટોરો."

ઝેરનો પ્યાલો પોતાના હાથમાં લઈને એણે પૌત્રને કહ્યું : "બેસ બેટા, થોડી ભલામણો કરી લઉં તેટલી વેળા મંજૂર છે?"

"બોલો, બાબાજાન."

"પહેલી વાત તો એ છે કે, જે લોકોએ તને આ કામ કરવા ચડાવ્યો છે તેમની દોસ્તી ન રાખતો. તેમનેય બીજી દુનિયાના દરવાજા દેખાડજે. દગલબાજનું લોહી હલાલ છે."

એ બોલવામાં સુલતાનનો સૂર કશો જ ફરક બતાવતો નહોતો. મોતનો કટોરો પોતાના કલેજાની ને હોઠની નજીક છે તેનો બુઢ્ઢાને કશોય રંજ નહોતો.

"ને બીજું, બેટા, દારૂથી દૂર રહેજે. એ છંદથી પાદશાહે ચેતતા રહેવું. એ શરાબના પ્યાલામાં દુ:ખનો તોફાની દરિયો છુપાયો છે.

"ત્રીજી સલાહ, રાજમાં બખેડો કરાવનાર શેખ મલિકને ને શેર મલિકને જિંદગીના તખ્તા પરથી સાફ કરજે.

"ચોથું, દીનો-દરવેશોની ફિકર રાખજે. રાજા પોતાની રૈયતને લીધે જ તાજદાર થાય છે. રૈયત મૂળ છે, ને સુલતાન વૃક્ષ છે. પ્રજાને રંજાડી તારું મૂળ ન ઉચ્છેદતો.

"ને છેલ્લું, એકલા પોતાના જ સુખને ચાહતો બેસી રહીશ ના.

"બધું તારું જ હતું, તારું જ બધું તને સુપુર્દ થાય છે. ઉતાવળની જરૂર નહોતી. બાકી તો આ દુનિયાની અંદર આવે છે તે મરે જ છે. કાયમ તો રહે છે માત્ર એક ખુદા.

"લે બેટા, આખરી સલામ."

શરબત પીતા હોય તેટલી જ લિજ્જતથી સુલતાન ઝેર ગટગટાવી ગયા હતા. ઝેર પીતે પીતે પણ એણે સુલતાનિયતના પાયા પૂર્યા હતા. ઝેર દેનાર પૌત્રની એણે જિંદગી સુધારી હતી. શરાબથી સો ગાઉ દૂર રહેનારા નવા સુલતાન અહમદશાહે રાજપૂત રાજાઓના સંગઠનને પીંછડે પીંછડે ઉચ્છેદી નાખ્યું હતું. પોતાના હરીફ કાકાની એકેએક ચાલને તેણે શિકસ્ત આપી હતી. લશ્કરના સિપાહીઓને અરધ રોકડ દરમાયો ને અરધ ખર્ચ માટે જમીનો આપવાનું ડહાપણ કર્યું હતું. પરિણામે એની પાછળ લડાઈમાં ચાલનાર યોદ્ધાઓને ખપી જવાનો ડર નહોતો. કેમ કે પાછળ રહેનાર કબીલાનો પેટગુજારો કરનારી જમીન મોજૂદ હતી. બાકીના રોકડ પગારને પણ ઢીલ વગર ચૂકવી આપવાની સુલતાનની આજ્ઞા હતી.

એવા સંતુષ્ટ લશ્કરને જોરે પગલે પગલે જીત કરનાર અહમદશાહે વચગાળાના એક એક વર્ષની મુદત સુધી ચડાઈઓ બંધ રાખી હતી. સેનાને આવા આરામના ગાળા મળી રહેતા હતા.

અમદાવાદ નામના આલેશાન શહેરનો પાયો નખાઈ ચૂક્યો હતો. બે જ વર્ષમાં પૂરા બંધાઈ રહેલ એ કોટ ઉપર આજે બીજાં પંદર વર્ષો વરસી ચૂક્યાં હતાં. પાટનગર પાટણથી સાબરમતી-તીર પર ફેરવાઈ ગયું હતું. સાબરમતીના તીર પર બેઠોબેઠો સુલતાન માળવા અને ચાંપાનેર, ઈડર અને નાંદોદની ખંડણીઓ ઉઘરાવતો હતો. મંદિરો તૂટતાં હતાં. મસ્જિદો ખડી થતી હતી. હિંદુઓની ઈશ્વરોપાસના લોપતો પોતે એક દિવસ પણ પ્રભાતની નમાજ ચૂકતો નહોતો. ઠેર ઠેર મિનારા ખડા કરતો ને કોટકિલ્લા સમરાવતો હતો. ઠેર ઠેર એનાં થાણાં સ્થપાયાં હતાં. ઇન્સાફ પણ એ કરડો તોળતો હતો.

ખુદ પોતાના જ જમાઈએ એક વાર જુવાનીના તોરમાં ને સુલતાનની સગાઈના જોરમાં એક નિર્દોષ માણસનું ખૂન કર્યું.

"ખડો કરો એને કાજીની અદાલતમાં." સુલતાને ફરમાન દીધું.

"મરનારના વારસને નુકસાનીમાં બસો ઊંટ આપવાં." કાજીએ સુલતાનને સારું

લગાડવા ન્યાય પતાવ્યો.

"અગર મરનારનો વારસ માલથી રાજી થયો છે, પણ મને એ કબૂલ નથી." એટલું કહીને સુલતાને પૂરો બદલો લેવા આજ્ઞા કરી : "મારી મહેરબાની ભોગવનાર ફરીથી આવી હિંમત ન કરે એટલા માટે એને ભરબજારમાં શૂળી પર ચડાવો."

શૂળી પર પ્રાણ ગયા પછી વળતા દિવસે જમાઈની લાશને નીચે ઉતારી દફન દીધું. એ ઇન્સાફની ધાક બેસી ગઈ. અમીરથી લઈ સિપાહી સુધી એક પણ માણસ તે પછી કોઈ નિર્દોષનો જાન લેવા હિંમત કરી શક્યો નહોતો.

મહેલને ઝરૂખે બેઠો બેઠો એક દિવસ સુલતાન સાબરમતીના પૂરમાં નજર ફેરવે છે : એક કાળી વસ્તુ પાણીમાં ડબકાં ખાઈ રહી છે. હુકમ કરે છે : "બહાર કાઢો એ ચીજને."

એ એક માટીની કોઠી હતી.

"કોઠી ખોલો."

અંદરથી એક મુડદું નીકળે છે.

"શહેરના તમામ કુંભારોને તેડાવો : કોની ઘડેલી છે એ કોઠી?"

"મારી બનાવેલી છે, જહાંપના." એક કુંભારે એકરાર કર્યો.

"કોને વેચેલી?"

"ફલાણા ગામના અમુક શખ્સને."

તેડાવ્યો એને. પાપ પ્રકટ થયું. એ માલિકે એક વાણિયાને મારીને કોઠીમાં ઘાલી પાણીમાં વહેતી મૂકેલી.

"જાનને બદલે જાન." સુલતાને હુકમ દીધો. હુકમનો તત્કાળ અમલ થયો.

ઈડરનો રાવ પૂંજો, સુલતાની લશ્કર ઘાસ ઉઘરાવવા નીકળ્યું તેના ઉપર તૂટી પડ્યો. લશ્કરને વિખેરી નાખી સુલતાનના હાથીઓ લઈ ચાલ્યો. વીખરાયેલા સૈન્યે ફરી જૂથ બાંધી રાવ પૂંજાનો પીછો લીધો. નાસતો રાવ એક ઊંચા પહાડ અને ઊંડી ખીણ વચ્ચેના સાંકડા રસ્તા પર પહોંચ્યો. આગળ હાથીઓ હતા. પાછળ લશ્કર હતું. રાવ સાંપટમાં આવ્યો. હાથીઓના મહાવતોએ હાથીઓને પાછા ફેરવ્યા. રાવના ચમકેલા ઘોડાનો પગ વછૂટ્યો. ઘોડો ને અસવાર એ પાતાળખીણમાં જઈ પડ્યા.

વળતા દિવસે એક કઠિયારો દરબારમાં હાજર થાય છે. એની પાસે એક ઇન્સાનનું માથું છે : કોઈ ઓળખી શકે આ માથાને?

"હા સુલતાન," એક લશ્કરીએ આવીને કહ્યું : "આ માથું મારા રાવજી પૂંજા રાજાનું છે, મેં એની ચાકરી કરી છે."

"એ કાફરને તું માન દઈ બોલાવે છે, શયતાન? એ હિંદુને 'મારા રાવજી' કહેવાની ગુસ્તાખી કરે છે?" દરબારમાં હાજર રહેલા લોકો ગુસ્સાથી ઊકળી ઊઠે છે.

"ચૂપ રહો, સરદારો! ખામોશ, મુસ્લિમો!" સુલતાન તેમને વારે છે. "એ આદમીએ પોતાનું લૂણ હલાલ કર્યું છે."

સુલતાનની એ નીતિએ નવા પાટનગર અમદાવાદ પ્રત્યે બહારવાસી શાહ-સોદાગરોને, પટ્ટણીઓને, વણિકોને, કારીગરો અને મુત્સદ્દીઓને જ્યારે ખેંચવા માંડ્યા હતા, ત્યારે સોરઠનાં કાઠી-રાજપૂત ધાડાં ફક્ત ધાડો જ કરતાં રહ્યાં. રા' માંડળિક નિરર્થક આડા હાથ દેતો રહ્યો. સોરઠદેશ ઉપર ગુજરાતની વસ્તી ધિક્કારની નજરે જોતી થઈ. સોરઠ એટલે લૂંટારુઓનો મુલક. એ હિંદુ દેવસ્થાનાનું ધામ હતો, છતાં એ ગુજરાતના ધિક્કારનું પાત્ર થઈ રહ્યો.

ગુજરાતની લૂંટફાટમાં સૌથી નામીચો હાથીલાનો દુદોજી ગોહિલ નીવડ્યો હતો. સુલતાને રા'ને જૂનાગઢ રુક્કો લખ્યો : "તમે મંડળેશ્વર છો સોરઠના. દુદાજીને નસીહત કરો.

નહીંતર અમારે અમારી ફોજને સોરઠ ઉપર આણ વર્તાવવા તસ્દી આપવી પડશે.”

16

હાથીલાનો નાશ

ઉ પરકોટના કાંગરા ઉપર કોડિયાંની દીપમાળા પેટાઈ હતી. મંદિરો- ઠાકુરદ્વારાઓમાં રાજકીર્તિની ઈશ્વરપ્રાર્થના ગવાતી હતી. નગારાં ને ઝાલરો વાગતાં હતાં. બ્રાહ્મણો આશીર્વાદ દેતા હતા.

અધરાતે તો પ્રજાજનોના માનસન્માનમાંથી માંડ માંડ પરવારીને રા' માંડળિક દરબારમાં પહોંચ્યા.

માંડળિક પોતાનાં વસ્ત્રો ઉતારી કુંતાદેને વાત કહેતા હતા : ''દેવડી, આજ હાથીલાની જીતનું આખો મલક ઉજવણું કરે છે, પણ મને એનો આનંદ નથી. કેમ કે બખ્તરની કડીઓ છોડતી તારી આંગળીઓ અત્યારે ચાલતી નથી. મેં તારા કાકાબાપુ દુદાજીને પણ છેલ્લી વાર એક જ વેણ કહ્યું કે મારા હાથે આ નગરનો નાશ કરાવ મા, આંહીં મારી કુંતા આળોટી હશે, આ તળાવની પાળે એ ફરી હશે, ને આ ચોકમાં એણે રાસડા લીધા હશે. પણ દુદાજીની આંખમાં ઝેરને બદલે અમૃત ન આવ્યું તે ન જ આવ્યું. હું શું કરું, દેવડી?''

કુંતાદે રા'ના પગની મોજડીઓ ઉતારતાં ઉતારતાં પગ ઉપર જ ઝળૂંબી રહ્યાં. પગ પર ઊનાં આંસુ ટપક ટપક પડવા લાગ્યાં.

''શું કરું, દેવડી! સુલતાનની ભીંસને તો હું વેઠી લેત ; એને આડુંઅવળું સમજાવી લેત ; પણ તારો આગ્રહ તારા ભીલભાઈને રાજહક હરકોઈ વાતે પણ મેળવી આપવાનો હતો. મને દુદાજી ઉપર દાઝ ચડી ગઈ, કેમ કે એણે એવું વેણ કાઢી નાખ્યું કે, 'બહાર નીકળ્યા પછી તો ક્ષત્રિય રસ્તામાં સો ઠેકાણે રાત રે'તો જાય. એ બધાં છોકરાંને રાજહક આપવા બેસીએ તો ક્યારે પાર આવે?' કુંતા, તારા કાકાએ ક્ષત્રિયની તો ઠીક, પણ સગા ભાઈ હમીરજીની મોતજાત્રાની આવી હાંસી કરી! એટલું જ નહીં, એણે તો મને કહ્યું કે આ જ વેણ એણે તારા ભાઈને ખુદને કહીને કાઢેલ છે. આ સાંભળ્યા પછી મારો કાળ ઝાલ્યો ન રહ્યો.''

કુંતાદેએ હજુય ઊંચું નહોતું જોયું. રા'ના પગ ઝાલીને એ બેઠી રહી હતી. રા'એ એની ચિબુક (હડપચી) ઝાલીને એનું મોં પોતાના તરફ ઊંચું કર્યું. એ મોં રુદનમાં નહાઈ રહ્યું હતું.

''હું તને સાચું કહું છું, દેવડી, મારે તો બેમાંથી એકેય પક્ષની ફોજને નહોતી કપાવવી. મેં તારા કાકાને એકલ-જુદ્ધમાં નોતર્યા.''

''અરરર!'' એમ કહેતાં કુંતાદેના હાથ રા'ની કાયા ઉપર ફર્યા.

''ચિંતા કર મા. મને ઝાઝા જખમ થયા નથી.''

''સોમનાથ દાદા! હીમખીમ ઘેર પોગાડ્યા –'' કુંતાદે સ્તુતિ બબડવા લાગી.

''તમે એકલ-જુદ્ધમાં મારા કાકાને જીતી શક્યા, હેં મારા રા'! સાચું કહો છો?'' કુંતાદેને ખાતરી થતી નહોતી. દુદાજી કાકા એટલે કરાળ કાળભૈરવ. રા' તો એની પાસે અસુરના હાથમાં પુષ્પ સરીખા કહેવાય. રા'ને ક્ષેમકુશળ દીઠા છતાં કુંતાદે ફફડી ઊઠી.

''સૌને એ જ નવાઈ લાગેલી, દેવડી! ને મેં જ્યારે તારા કાકાને પડકાર્યો કે, આ ગરીબ પગારદારોની હત્યા શીદ કરવી? આવો, એકલશધગાણે પતાવીએ ; ત્યારે તો એણે પણ હસીને શું કહ્યું હતું, કહું?''

''શું કહ્યું?''

''તને યાદ કરી.''

''સાચોસાચ?''

"હા. સીધી નહીં પણ આડકતરી રીતે. એણે પોતાની ગરેડી જેવી ગરદન હલાવીને ભયંકર અવાજે જવાબ દીધો કે છોરુ વગરનો છો, તરશપડી દેવાય કોઈ વાંસે નહીં રહે, માટે કહું છું કે પાછો વળી જા. મેં કહ્યું કે હવે તો પાછા ફરવાનું ટાણું રહ્યું નથી. સુલતાનને આપેલા વચને પળવાની મારી ફરજ છે. ઊઠો, કાકાજી!"

"મને જરીકે ન સંભારી?"

"મરતે મરતે કહ્યું કે કુંતાનો ચૂડો અખંડ રહ્યો, એટલી મારા જીવને ગત્ય થાય છે."

"બીજાં બધાં શું કરે છે? હું કાણે જઈ આવું? કારજ ક્યારનું છે?"

"ત્યાં કોઈ નથી."

"કેમ? ક્યાં ગયાં?"

"મેં હાથીલા ઉજ્જડ કર્યું. એ બધાં લાઠી ગામે ચાલ્યાં ગયાં."

"એકલ-યુદ્ધથી પતાવ્યું કહો છો ને?"

"ના, પછી તો મારા હાથ ન રહી શક્યા, મારી ભુજાઓ કાબૂમાં ન રહી. ગોહિલ-ફોજ કબજે થવા તૈયાર નહોતી. ગુણકાતળાવના રાજમહેલમાં તારા ભાઈ અને તારી ભીલાં-કાકીને વારસો આપવાની સૌએ ચોખ્ખી ના પાડી. એટલે મારે નછૂટકે રાજમહેલનો નાશ કરવો પડ્યો, તળાવને તોડાવી નાખવું પડ્યું, ગોહિલ કુળને ને ફોજને મારે ગામના દરવાજા તોડીને જ બહાર કાઢવાં પડ્યાં."

"તમે ભુજાઓ પરથી શું કાબૂ ખોયો, રા'! મારા મહિયરની દશ્ય બંધ થઈ ગઈ," કુંતાદે બોલતાં બોલતાં ધ્રુસકે ગયાં.

"બીજો ઇલાજ નહોતો." રા' લાચાર બન્યા.

"મેં જાણેલ કે સમજણથી પતાવી લાવશો."

"તારા ભાઈને ખાતર મારે કરવું પડ્યું."

"મારી જન્મભોમ : હું ત્યાં રમી હતી : મારા હાથના છબા ત્યાં ઊછળ્યા હતા. મારું મહિયર..."

કુંતાનો વિલાપ ક્રમે ક્રમે વધતો ગયો. હાથીલા નગરનો નાશ રા' માંડળિકના જબરજસ્ત વિજયનો ખાંભો ગણાય છે, પણ એ નગરના ધ્વંસે રા'ના સંસાર-જીવનની લગાર એક કોર ખાંડી કરી નાંખી. કુંતાદેએ આજ સુધી રા'ના હાથને હાથીલા ઉપર ત્રાટકતા વાર્યા હતા. દુદોજી ગોહિલ ચાહે તેવો ડાકુ છતાં કુંતાદેને બાપ-ઠેકાણે હતો. દુનિયાની દૃષ્ટિએ દેખાતા દિગ્વિજયો કેટલાય યોદ્ધાના આત્મ-જીવનમાં મોટા પરાજયો જેવા બની જતા હશે.

"ના રડ, કુંતા!" રા'એ પંપાળીને આશ્વાસન દીધું, "તું જોજે કે હું એ ગાદી તારા ભીલ-ભાઈને સોંપવા માટે સુલતાનનો રુક્કો મેળવીશ. તું ધીરજ ધરજે, તારા મહિયરનો માર્ગ ફરી વાર ઊઘડી જશે." પોતે પોતાના શૌર્ય પર કાબૂ ન રાખી શક્યા એ મુદ્દાને રા' રોળીટોળી નાખતા હતા.

"ભાઈ તો બાપડો ડુંગરાનું બાળ છે. એને કાંઈ પરવા છે? એ તો આપના ગયા પછી બે વાર આવી ગયો કે મારે વળી રાજ શાં ને પાટ શાં? મારું એ કામ નહીં, મારે તો ભાઈબંધી પહાડની ને રત્નાકરની. હું ત્યાં હાથીલે તો ભૂલેચૂકેય નહીં જાઉં."

"ઓહો! બે વાર આવી ગયો!" એટલું બોલીને રા' સહેજ ખમચાયા. પછી એણે પોતાનો કશોક વિચાર દબાવી દઈ કહ્યું : "એટલે જ એને ઠેકાણે લાવવાનો એક જ માર્ગ છે : એક ક્ષત્રિય રાજાની કન્યા પરણાવી દઈએ, એના મનમાં રાજવટનો કોંટો ફૂટશે."

"તજવીજ કરાવો છો?"

"નાગાજણ ગઢવીને રજવાડાંમાં વિષ્ટિ કરવા મોકલ્યા છે."

એ સમાચારથી કુંતાદેનો શોક ઊતરવા લાગ્યો હતો, ને રા’ ઊંચી ગોખ-બારી પર દૃષ્ટિ ઠેરવી એકીટશે જોઈ રહ્યા હતા.

“શું વિચારો છો?” કુંતાદેએ પૂછ્યું.

“સાચું કહું?”

“કહો તો સાચું જ કહેજો.”

“મારે આજ એક દીકરી હોત – વિવા કરવા જેવડી!”

“તો?”

“તો હું જ એને જમાઈ કરત.”

“પણ અમારું તો ભાઈબહેનનું સગપણ.”

“હું તારી વાત નથી કરતો.” રા’ હસ્યા.

“ત્યારે! હેં! શું?”

“કાંઈ નહીં, ગાંડી! અમસ્તી કલ્પના. મનના ઘોડા માળવે જાય છે.”

બેઉ જણાં વાતને તો પી ગયાં, પણ બેઉ પામી ગયાં હતાં, કે એ વાતની ઓથે એક પહેલવહેલો જ નવો વિચાર ઊભો થયો હતો.

કુંતાદેનું નારીહૃદય સમજી ગયું : રા’ને પોતે સંતાન નહોતી આપી શકી. પણ સંતાન હોવું જોઈએ એવો આગ્રહ વારંવાર પોતાના તરફનો જ હતો. રા’ જેમ જેમ એવી ઇચ્છાનો ઇન્કાર કરતા હતા તેમ તેમ કુંતાદે જિદ્દે ચડતી હતી : તમારે ફરી વિવા કરવો જોઈએ, મારા વાંકે તમારી રાજગાદી શા માટે ખાલી રહે?

રા’ના ઇન્કારના ઊંડાણમાં શું હતું? એ જ સ્વયંઇચ્છાનો કોંટો ફૂટી ચૂક્યો હતો?

રા’ સૂવા ગયા. કુંતાદેએ પિયરના નાશના શોકમાં જુદે ઓરડે પથારી કરાવી હતી. એણે દીવો ઓલવી નાખ્યો તે પછી રા’એ જરા ચોંકીને પૂછ્યું : “એ કોણ છે કુટેવવાળી?”

“કોણ?”

“કોઈ દાસીને આપણી વાતો સાંભળવાની ટેવ લાગે છે.”

“કદાપિ ન હોય.”

“ત્યારે મને છાયા કોની લાગી?”

“મનનો આભાસ હશે.”

એ વાત સાચી નહોતી. રા’ના રાજમહેલના રાણીવાસ સુધી પણ જાસૂસો પહોંચી ગયા હતા. એ જાસૂસો કોના હતા?

17

ફરી પરણ્યા

વળતે દિવસે નાગાજણ ગઢવી રાજરજવાડામાં ભમીને ઉપરકોટ પર હાજર થયા. એના સમાચારમાં શ્વાસ નહોતો. ચિતોડના રાણા કુંભાજી એટલે રાજપૂતીનું શિરછત્ર. એના સર્વ ધમપછાડા ઉપર ગુજરાત અને માળવાની સંયુક્ત સુલતાનિયતે મીઠાં વાવી દીધાં. એણે ચારણને જવાબ વાળ્યો હતો કે, ''સૌરાષ્ટ્રનાં દેવસ્થાનાંને લગતી કોઈ પણ વાત આંહીં કાઢશો નહીં ને હમીરજી ગોહિલની રખાત કોઈક ભીલડીના છોકરાને માટે, રા' મંડળિકને કહેજો, પાદશાહી સાથે ઊંડો ખોપ ખોદશો નહીં.''

ઈડરરાજે જવાબ આપ્યો કે, ''અમે તો, બાપા, અમારી રિયાસત ટકાવવા માટે ગુજરાતના સુલતાનને દીકરી પણ દીધી છે. હવે વળી અમે બેઉ વાતને બગાડીએ? રા' માંડળિકને કહેજો કે થોડા વધુ વ્યવહારુ બની જાય. ભીલના છોકરાને જમાઈ કરવા કરતાં સુલતાનના સાળા-સસરા થવું શું ખોટું છે? ગુજરાતનો સુલતાનવંશ અસલ તો ક્ષત્રિય ઓલાદનો જ છે ના, ભાઈ! સમા પ્રમાણે વર્તવું એ ક્ષત્રિયનો સૌ પહેલો ધરમ છે.''

પાવાગઢનો પતાઈ રાવળ તો હસવા જ લાગેલો : ''રા'ને કહો, લે'ર કરી લે લે'ર. આપ મૂવા પછી ડૂબ ગઈ દુનિયા!''

એમ એક પછી એક તમામ રાજવીઓના હોઠ ઉપર પહેલો તેમ જ છેલ્લો તો એકનો એક જ બોલ હતો કે ઉતાવળો થઈને એકલો દોડી જીવ ગુમાવનાર એ અવ્યવહારુ હમીરજીને વીર શા માટે કહેવો? સુલતાનને સંદેહ જન્મે એવી એની નવેસર પ્રતિષ્ઠા શીદ કરવી? અને એક ક્ષત્રિયને રસ્તામાં ભેટેલી નીચ વર્ણની રખાતના છોકરાને રાજપૂતીને છાપરે ચડાવવાની કુબુદ્ધિ સોરઠના રાજાને કેમ સૂઝે છે?

નાગાજણ ગઢવીના આ બધા સમાચારોએ રા'ને થોડી વાર તો થિજાવી દીધા. પણ વધુ વિચારે રા'ના હૃદયનો એક છૂપો, છાનો, અદીઠો, અતલવાસી માંહ્યલો અવાજ બોલી ઊઠ્યો : 'તું શા માટે ગાડા હેઠળનું કૂતરું બની રહ્યો છે? જોબનિયું આજ આવ્યું ને કાલ્ય જાશે...'

''ઠીક, છોડો એ વાત.'' કહીને રા'એ પોતાના બેઉ લમણાં પર આંગળીઓ દબાવી. પછી નાગાજણ ગઢવીએ કહ્યું : ''હુકમ હોય તો એક બીજો જે સંદેશો રાજ-રજવાડાંએ કહાવ્યો છે તે સંભળાવું.''

નાગાજણનું મોં સહેજ મલકાયું એટલે રા'નું કૌતુક જોર પર આવ્યું. એના કાન ચંચળ બન્યા. નાગાજણે કહ્યું : ''ચિતોડ, ઈડર ને સોરઠનાં સૌ રજવાડાં એક અવાજે ઠપકો દઈ રહ્યાં છે કે રા' ગંગાજળિયો હજી કેમ નીંદર કરી રહ્યા છે?''

''શેની નીંદર?''

''પારકાના ભવિષ્યની પળોજણ કરે છે પણ પોતાના ભવિષ્યનું ભાન જ કેમ નથી રહ્યું?''

''મારા ભવિષ્યનું ભાન?''

''એટલે એમ કે ગઢ જૂનાનો વારસ ક્યાં છે? ગરવાદેવ જેવું તીર્થ, સૌને દીકરા વહેંચે, ત્યારે ઘરમાં જ કેમ અમીની છાંટ નથી પડતી?''

''શું કરીએ, ભાઈ! એમાં તો પ્રારબ્ધનો દોષ છે.''

''ના, મારા રા'!'' ગઢવી નાગાજણે રા'ના જવાબમાં સુંવાળપ જોઈને વખતસર પગ

લસરતા મૂક્યા : “પ્રારબ્ધ આડું નથી. એક કરતાં એકવીસ રજવાડાં પોતાની પદમણિયું જેવી પુત્રિયું રા' ગંગાજળિયાને માટે ઓળઘોળ કરવા તૈયાર છે. ને ખમા! અમારાં કુંતાદે બોન પણ એ-ની એ જ વાત ઝંખે છે ; ધરાઈને ધાન નથી જમતાં.”

“ખરે જ, શું કુંતાદેએ તમને કાંઈ કહ્યું હતું, ગઢવી?”

“હું વિદાય લેવા ગયો હતો ત્યારે છેલ્લી ને પહેલી ભલામણ એ જ હતી કે ભા! મારે માથેથી મે'ણું ઉતરાવતા આવજો.”

“કુંતાદે તો સાચી દેવી છે,” રા'નું મોં પ્રફુલ્લિત બન્યું, “આવી મોટા મનની સ્ત્રીની તો હું પૂજા કર્યા કરું એવા ભાવ થાય છે.”

આવા સુંદર શબ્દોનો લેબાસ ધરીને રા'ના હૃદયની નબળાઈ બોલી રહી હતી. એણે પૂછ્યું : “નાગાજણભાઈ, તમે મારા ચારણ નહીં પણ સગા ભાઈને ઠેકાણે છો. તમારું શું ધ્યાન પડે છે તે કહેશો?”

“હું તો મારા રા', ઠેકાણું પણ જોઈ કરીને આવ્યો છું.”

“એટલી બધી ઉતાવળ?”

“શું કરું? મારાં બોન કુંતાદેને તે વગર મોં કેમ કરી બતાવું?”

“ક્યાં જોયું ઠેકાણું?”

“સિદ્ધપુરના ભીમરાજને ઘેર. પણ મારા રા', એ તો સોરઠભરમાં ડંકો વાગી જાય એવી કન્યા છે.”

“તમારી વાર્તાઓમાં અપ્સરાનાં વર્ણન આવે છે એવી?”

“એવી જ – એ જ.”

“કુંતાદેની આમન્યા તો પાળશે ને?”

“ચારણનું ગોતેલ ઠેકાણું – ફેર પડે તો ફરી મારું મોં ન જોજો, ગંગાજળિયા! પણ એક વાર હસીને હા પાડો તો તે પછી જ હું રાણીજી પાસે જઈ શકું.”

“હા-હા!” રા'એ નિ :શ્વાસ મૂક્યો, “ગાદીનો વારસ જોઈએ, ત્યાં મારી હા કે ના શા ખપની? મારું હૈયું કોણ વાંચી શકશે? હું કોની પાસે કલેજાં ચીરી બતાવું?”

પછીની કથા તો સીધીદોર છે. સિદ્ધપુર જઈને જૂનાગઢનું ખાંડું ભીમરાજની કુંવરીને તેડી આવ્યું ; ને રા' માંડળિકના હોઠે નવા લગ્નની એક પછી એક રાત્રિએ મદિરાની પ્યાલીઓ મંડાતી રહી.

રાત્રિભર રા' મદિરા લેતા, પ્રભાતે રા' ગંગાજળે નાહતા. હર પ્રભાતે ત્રીજા પહોરે મોણિયેથી નાગાજણ ગઢવી અચૂક હાજર થતા, ને તેના હાથનો કસુંબો લીધા પછી જ રા'ની નસોમાં પ્રાણ આવતા. અફીણના કેફમાં થનગનાટ કરતો રા'નો જીવ તે પછી ગઢવી નાગાજણને મોંએથી વહેતી અપ્સરાઓની વાતોમાં પણ તણાતો, ખેંચાતો, વમળે ચડતો, ઘૂમરીઓ ખાતો, ને આકાશલોકથી પાતાળલોક સુધીનાં પરિભ્રમણો કરતો. તેજનો જ્યોતિર્ગોળો જાણે અનંત આલોકને સીમાડેથી ખરતો, ખરતો, ખરતો, ગતાગોળામાં જઈ રહ્યો હતો. એને તો આ પૃથ્વી પર જ સ્વર્ગ સાંપડ્યું હતું. આટલાં વર્ષો પારકી પળોજણમાં નકામાં ગુમાવી દીધાની વાત પણ એને કોઈ કોઈ વાર સાંભરી આવતી ને પોતે પોતાની જ એ ભૂલ ઉપર હસાહસ કરી ઊઠતા.

અમદાવાદની સુલતાનિયત પણ આ સમાચાર સાંભળી સંતોષ પામી હતી. દુદાજીને નાબૂદ કરવા બાબત સુલતાને રા'ની વફાદારીની નોંધ લીધી હતી. અને રા'ને નાહવાની ગંગાજળની કાવડ એક પણ વિઘ્ન વગર ગુજરાત તેમ જ માળવાની સીમમાંથી પસાર થાય તેનો પાકો બંદોબસ્ત સુલતાને રખાવ્યો હતો. સુલતાન કુતુબશા પણ, ચિતોડ સુધીનાં તમામ ક્ષત્રિય

રાજ્યો ઉપર પોતાની સત્તા બેસાડી લઈને જિંદગીનું બાકી રહેલું કામ કરતો હતો – જશનો ભરવાનું, સુંદરીઓ સાથે મહોબ્બત કરવાનું, શરાબો ઉડાવવાનું, ને મોટી મોટી ઇમારતો બંધાવવાનું.

18

ગુજરાતના દરવેશો

"અ ફસોસની બાત છે આ બધી, સોરઠરાજ!" દાતારના તકિયાની એક પર્ણકુટિમાં એકાદ વર્ષ પછી સાંઈ જમિયલશા રા' માંડળિકની સાથે વાતો કરતા હતા. "તમારા જતિજોગંદરો અને દેવસ્થાનાંના રખેવાળોની જ્યારે આ હાલત સુણું છું, ત્યારે ગુજરાતના અમારા સૈયદો-દરવેશોના એથી ઊલટા જ વર્તાવની વાતો મુસાફિર ફકીરો મારે કાને લાવે છે. એ ધર્મપુરુષો ધર્મની બરદાસ્ત કરતા કરતા પણ દુન્યવી ડહાપણનો દોર ચૂકતા નથી. તમે સાંભળ્યું ને? આખરે માળવાના સુલતાન મુહુમ્મુદ ખીલજીને ગુજરાત પરથી હાથ ઉઠાવી લઈને ભાગી જવું પડ્યું છે. ભાગતાં ભાગતાં એને કબૂલ કરવું પડ્યું છે કે ગુજરાતના સુલતાનની પાસે બે લશ્કરો છે : એક લશ્કર હથિયારથી દિવસે લડે છે, ને બીજું લશ્કર રાત્રિએ દુવાઓ તેમ જ બંદગીઓથી લડતું લડતું જ ગુજરાતના સુલતાનની સત્તાને મજબૂત રાખે છે. એ લશ્કર એટલે અમારા સૈયદો, સાંઈઓ, દરવેશો, ધર્મપુરુષો."

"અમારે તો હિંદુ દરવેશોના બે જ વિભાગ છે : એક ઈશ્વરોપાસનામાં તલ્લીન એકાંતવાસીઓ, ને બીજા દેવસ્થાનાંની દુકાનદારી કરતા વૈભવપ્રેમીઓ." રા'એ દાતાર જમિયલશાને કહ્યું.

"અમારામાં પણ આપમતલબીઓ ને ટૂંકબુદ્ધિવાળા નથી એમ ક્યાં છે, રા'? પણ તેમની સામે લાંબી નજર પહોંચાડનાર સુજાણો પણ સવાયા સમરથ પડ્યા છે. આ જુઓ અમારા સાંઈ શેખ કમાલ : અમદાવાદ શહેરના એ આલિમ કાંઈ કમ વિદ્વાન હતા! પણ કેવી ખોટ ખાઈ બેઠા! માળવાનો સુલતાન મુહુમ્મુદ ખીલજી અમારા શેખ કમાલનો જૂના વખતનો દોસ્ત : માળવાથી એ મુહુમ્મુદ ખીલજી શેખ કમાલના તકિયામાં ભેટસોગાદો મોકલ્યા કરે : મતલબ? મતલબ એક, કે શેખજી! ગુજરાતની સુલતાનિયત મારા નામે થાય તેવી બંદગીઓ કરો, તેવાં તાવીજો વગેરે કરો, તો હું ફકીરોની સેવા કાજે મોટો મઠ બંધાવીશ ને તેના ખર્ચ માટે વાર્ષિક ત્રણ કરોડ તંકા(રૂપિયા)ની જિવાઈ મુકરર કરી આપીશ. આવા સંદેશાની સાથે એણે શેખ કમાલ પર પાંચસો સોનાની દીનારો (સિક્કા) પણ મોકલી આપી. શેખ કમાલ એમાં લપટાઈ પડ્યા. એણે કુરાનને દીનારોની પેટી બનાવી. હવે જો ગુજરાતનો મરહૂમ સુલતાન મહમદશા મૂર્ખ ન હોત તો એ વાતની છેડતી કર્યા વગર પોતાનું કામ કર્યે જાત. તેને બદલે ગુજરાતના એ બેવકૂફ સુલતાને શેખ કમાલની એ દીનારો છીનવી લઈ પોતાના ખજાનામાં મૂકી. પરિણામે શેખ કમાલની કદુવા તો વધુ જોરશોરથી શરૂ થઈ, કે મને સતાવનારનું સત્યાનાશ જજો ને માળવાવાળા મુહુમ્મુદ ખીલજીને ગુજરાત મળજો! એકલા ઇલ્મી હોવાનો આ બૂરો અંજામ : કે ફકીર પોતાનું પોતાપણું ભૂલી ગયો. ને એણે માળવાવાળા એ દોસ્તને ખાતર ખુદાના દરબારમાં ગુજરાતનું સત્યાનાશ માગ્યું."

"તમારા ધર્મપુરુષોમાં પણ આવી બાબત?" રા'એ અચંબો બતાવ્યો.

"બાબા! ઇન્સાન તો તમારામાં ને અમારામાં બધેય એક જ છે. તમારા બ્રાહ્મણો મારણના જાપ કરે, અમારા દરવેશો પણ એકના ભલાના ને બીજાના બૂરાના રોજા રહે છે. ફરક એટલો જ છે અત્યારે તો, કે અમારામાં જે સુજાન પુરુષો છે તે આવી દુન્યવી બાબતોથી

નફરત રાખીને દૂર પહાડો-ટાપુઓમાં નથી બેસી જતા. માળવાનો મુહુમ્મુદ ખીલજી માર માર કૂચ કરતો આવે છે, ગુજરાતનો અમારો સુલતાન ફોશીપણું બતાવે છે, બેબાકળો બનીને પોતાના વાણિયા કારભારીની સલાહ માગે છે. વાણિયાભાઈ એને તમામ ખજાના સાથે વહાણમાં બેસી જઈ માછલીઓના શિકારે સમુદ્રપાર નીકળી જવા સલાહ આપે છે, તે વખતે અમારો એક સૈયદ સમશેર ખેંચી ખડો થાય છે. એ બાયલા સુલતાનના બેટા કુતુબશાહને છેક નડિયાદ જઈ પડકારી લાવે છે, એ શાહજાદા કુતુબશાહને હાથે જ સુલતાન બાપ મહમદશાના જીવનરૂપ પ્યાલામાં મૌતરૂપ ઔષધ રેડાય છે...''

''ફરી પાછો બાપને બેટાએ જ માર્યો! એ વાત મેં સાંભળી હતી. ગુજરાતના સુલતાનનું તો વંશપરંપરા બસ આમ જ થતું આવે છે.'' રા' હસ્યો. એમાં છૂપો આનંદ હતો.

''હસી કાઢવા જેવી વાત નથી.'' સાંઈ જમિયલશા બોલ્યા, ''એટલી નિષ્ઠુરતા વગર રાજ સમાલવાની બધી જ તકેદારી મારી જાય છે. તમે મુસ્લિમોને ચાહે તેટલા રૂઢિગુલામ કહો, સિર્ફ અંધશ્રદ્ધાળુ કહો, પણ ખરાખરીની પલે તેઓ વ્યવહાર ભજવી જાણે છે. બાત આગળ સુણો. એ શાહજાદો કુતુબશા બાપના ખૂનભીના તખ્ત પર બેસી ગયો, ફોજની જમાવટમાં લાગી પડ્યો, છતાં તેણે દરવેશોની મદદ તો સાથોસાથ મેળવી.''

''મેં પણ જાણ્યું છે, કે અમદાવાદના આપના હજરત શાહઆલમે નવા સુલતાનને ખુદ પોતાની જ દૈવી તલવાર આપી હતી, ને મંત્રેલું તીર ચડાવી માળવા-શાહને માર્યું હતું તેથી તેની ફતેહ થઈ.''

''નહીં, નહીં, આપને ખબર નથી. અમારા દરવેશો સીધેસીધા સમશેરની શક્તિ ખરચી નાખતા નથી. સમશેરનો વારો તો સમજાવટના સર્વ ઇલાજો ખૂટી ગયા પછી આવે છે. સુણો હિંદવા શાહ, પયગંબરના વંશજ અમારા સૈયદ કુતબુલે – એટલે કે હજરત શાહઆલમના પિતાએ – શું કર્યું? એણે તો એક દરવેશની રીતે કામ લીધું. માળવા-સુલતાનને લઈ આવનાર શેખ કમાલની જ બૂરી બુદ્ધિને ઠેકાણે લાવવા એણે પોતાના બેટા આ હજરત શાહઆલમને સુલેહના સંદેશાનો કાસદ કરી મોકલ્યો. કહ્યું કે 'બાબા! જઈને વીનવો શેખ કમાલને, કે તમને ગેરઇન્સાફ કરનારો સુલતાન હયાતીમાંથી ઊખડી ગયો છે, તો હવે માળવાના ખૂની પંજામાં ગુજરાતને કાં મૂકશો? અપરાધ ક્ષમા કરો, ગુસ્સો શમાવો, ને કુરાનેશરીફના બોલ વિચારો કે ક્ષમામાં જે લહેજ્જત છે તે વૈરમાં નથી.'

''પણ શેખ કમાલે આ સંદેશાને ધુતકારી કાઢ્યો. 'ગુજરાતનું રાજ તો માળવાને નામે જ મેં ખુદાને ચોપડે મંડાવી દીધું છે', એવો એનો જવાબ લઈને શાહઆલમ પાછા આવ્યા. પુત્રને પિતાએ કહ્યું, 'બેટા, ફરીથી જાઓ ને ચરણે ઝૂકી શેખજીને વીનવો કે ગુસ્સો શમાવો, ખુદા શાંતિનો ચાહનાર છે તેના તરફ નજર રાખો ; માળવાની સત્તા ભારી ક્રૂર છે. ગરીબડા ગુજરાતી લોકો એનું નામ પડતાં જ ઉચાળા ભરી નાસી રહ્યા છે. તેમનો બાપડાનો શો ગુનો છે? તમને સતાવનારો સુલતાન તો મરી ગયો, હવે નવા સુલતાન કુતુબશાહનો શો ગુનો? ને પાક શાયર ફિરદૌસીના બોલને યાદ કરો, શેખજી, કે એક જ દાણો ખાનાર કીડીને પણ તું ઈજા આપીશ નહીં, કારણ કે તેને પણ જીવ છે, ને તેને જીવ પ્યારો છે.'

''આ બધી જ કાકલૂદીનો જ્યારે એ પોતાની મારણ-શક્તિનો મદ ધરાવનાર વિદ્વાન શેખ કમાલે હુંકારમાં ને નકારમાં જ જવાબ વાળ્યો, ને એમ કહ્યું કે, 'મેં સાત સાત વર્ષો સુધી રોજા રહી, ખુદાને બંદગી કરી ગુજરાતનો મુલક માળવાના સુલતાનને નામે ચડાવી દીધો છે ; ને આ કાંઈ છોકરાંની રમત નથી, ને હવે તો એક વાર છૂટેલું તીર પાછું ન વળે', ત્યારે પણ ફરી પાછી હજરત કુતબુલે પોતાના પુત્ર હજરત શાહઆલમ સાથે વિષ્ટિ મોકલી કે, 'સંતપુરુષોનું ઈશ્વરીબળ તો છૂટેલા તીરને પણ પાછું બોલાવી શકે છે', તેનો પણ શેખ કમાલે ગુમાની

જવાબ વાળ્યો.''

''હા, મેં સાંભળ્યું છે કે એ શેખ કમાલે અંતરીક્ષમાં ઊંચા હાથ કરી એક કિરમજી રંગનો કાગળ પેદા કર્યો ને તેમાં લખેલું બતાવ્યું કે ગુજરાત માળવાના ખીલજીને નામે ચડી ચૂકી છે.'' રા' વચ્ચે બોલી ઊઠ્યા.

''એ તો બધી મારી અક્કલની બહારની વાતો છે, મહારાજ!'' વૃદ્ધ જમિયલશાએ સહેજ જ મોં મલકાવી લીધું : ''પણ મુદ્દાની બાત તો આ છે, કે શેખ કમાલનો આવો જવાબ મળ્યા પછી હજરત કુતબુલે જોયું કે આ ધર્મી પુરુષના કોપથી રાજપલટો થશે એવો વહેમી ભય ગુજરાતમાં ગભરાટ ફેલાવી ચૂક્યો છે, ત્રાસની હવા ફેલાઈ ગઈ છે, લોકો માલમતા ભરીને વતન છોડી રહેલ છે, અને ઘેર ઘેર ઘોર કતલની આગાહીથી થરેરાટી છૂટી ગઈ છે, ત્યારે એણે લાઇલાજીથી નવા સુલતાન કુતુબશાહને લડાઈ ખેલવાની સલાહ દીધી. અને લોકોમાં તેમ જ લડવૈયાઓમાં મર્દાઈ અને ઇતબાર પૂરવા માટે પોતાના એ જ બેટા હજરત શાહઆલમને શસ્ત્રો સજાવી ગુજરાતની ફોજ સાથે મોકલ્યો. ગુજરાતની એ ચમકી ઊઠેલી તાકાત સામે ટક્કર ન ઝીલી શકનાર માળવાનો મુહુમ્મુદ ખીલજી હાથ ખંખેરીને ચાલ્યો ગયો છે.''

''ત્યારે તો માળવા અને ગુજરાતની બેઉ મુસ્લિમ સુલતાનિયતો વચ્ચે સદાનું વૈર ચાલશે.'' એવો ઉદ્ગાર કાઢતાં રા'ના મોં ઉપર એક હળવો આનંદ વિલસી રહ્યો.

''ત્યાં પણ તમારી ભૂલ થાય છે, હિંદવા પાદશા.'' દરવેશ જમિયલે પોતાની લાગણી સુખની છે કે દુ:ખની એ ન કળાઈ જાય તેવી અદાથી જવાબ દીધો : ''મુસ્લિમોની ખૂબી જ એ છે. તમે જાણીને દંગ ન થજો, કે માળવા-ગુજરાત બેઉ અત્યારે એકસંપી કરી રહેલ છે. આપસમાં લડ્યા પછી તેમને દરવેશોની સલાહ સાચી લાગી છે, કે બેની લડાઈમાં ત્રીજાને ફાવટ થઈ છે.''

''ત્રીજા કોને?''

''રાજપૂત રિયાસતોને : ચિતોડના રાવ કુંભાને, ઈડરને વગેરેને. એટલા માટે બેઉ એકત્ર થાય છે. સંપ કરી ચિતોડ પર ધસી રહ્યા છે.''

રા' ખસિયાણા પડ્યા. સાંઈએ ટકોર કરી : ''હું તો કોઈનો પક્ષ લીધા વગર, જે હકીકત છે તે જ આપની પાસે મૂકી રહ્યો છું.''

''મને કાંઈ સલાહ?'' ચિતોડ સમા સમર્થના ભુક્કા થવાના છે એ ભયે રા'એ સહેજ ઝાંખા બની પૂછ્યું.

''કંઈ સૂઝતું નથી, રા'! અલ્લાહ! અલ્લાહ! અલ્લાહ!'' એટલું ઉચ્ચારીને જમિયલશાએ આંખો પર પંજો ફેરવ્યો ને કહ્યું, ''આ તો કાળનું ચક્ર ફરે છે. ઉપર આવેલા ભાગ નીચે જવા જ નિર્માયેલ છે.''

એ મુલાકાત પૂરી થયે રા' પાછા ઉપરકોટ આવ્યા ત્યારે એની સામે એક ચક્ર ફરતું દેખાયું, ગિરનારનાં શૃંગો પડતાં સંભળાયાં ને એનો જીવ ઝોલે ચડ્યો : ''મુસ્લિમ સુલતાનો માંહોમાંહ મરી ખૂટશે એ આશા જૂઠી પડી છે. રાજપૂતો, બ્રાહ્મણો ને શૂદ્રો એકત્ર બનશે એ વાત પણ વ્યર્થ નીવડી છે. હિંદુવટ અંદરથી જ સડી જઈને ખોખરી બની છે. કોઈ ત્રાહિતને શો દોષ દેવો? પણ-પણ-પણ હું શા માટે ગાડા નીચેનું કૂતરું બની રહ્યો છું! જોબનિયું આજ આવ્યું ને કાલ્ય જાશે...''

19

મહમદ બીઘરો

આ જે અમદાવાદમાં જે ભાગ રસૂલપરા નામે ઓળખાય છે તે એક સ્વચ્છ, સુગંધમય ગામડું હતું. લોબાનની ખુશબો જેના પાદરમાં જ આવવા લાગે એને આંખો મીંચીને રસૂલપરું કહી શકો. લીલી ને સફેદ ધજાઓ એ ગામનાં ઝાડ પર પંખીના ટોળા જેવી ઊડતી હતી. રસૂલપુરામાં કોલાહલ નહોતો. ગામ પોતે જ જાણે ધ્યાનમગ્ન હતું. તેના એક વિશાળ ચોગાનમાં તે વખતે એક નાનું મકાન હતું. મકાનમાં એક સ્વચ્છ ઓરડો હતો. ઓરડાની અંદર એક સાદું શયન હતું. શયનની જમણી બાજુ એક કુરાનનું પુસ્તક અદબથી રખાયું હતું. સંધ્યાનો લોબાન તાજો સળગાવેલો હતો.

ઓરડો પુરુષનો, પણ ત્યાં પુરુષ નહોતો. ત્યાં એક ઓરત હતી. ઓરતે પોતાના માથાના વાળની લટો જ્યારે પીઠ પરથી આગળ આણી ત્યારે એ સુરમારંગી શ્યામ લટોના છેડા છેક ઓરતને ઘૂંટણ સુધી છવાયા.

આટલા લાંબા વાળને પૂળાની માફક પકડીને ઓરત એ ઓરડાની બદામી ફરસબંધી પર ઝૂકી પડી.

એ શું કરવા લાગી? એ શું પગલી હતી? આવા રેશમી લાંબા કેશકલાપને એ ફરસબંધી પર શા માટે ઘસી રહી હતી?

કારણ કે એ માતા હતી, ને પ્રિયા હતી. ચોટલાનું ઝાડુ કરીને એ ફરસબંધી પર સંજવારી કાઢતી હતી.

કોણ હતા એ ભાગ્યવાન ઘરધણી?

દરવેશ હતા, ધર્મપુરુષ હતા, ને ઓલિયા હતા. માલિકના ભિક્ષુકનું ઘર દુનિયામાં વધુમાં વધુ કીમતી સાવરણી વડે સાફ થઈ રહ્યું હતું.

જેનું નામ હજરત શાહઆલમ હતું, આગલા પ્રકરણમાં સાંઈ જમિયલશાની વાણીમાં જેનો એક શાણા ધર્મગુરુના સુજ્ઞ પુત્ર તરીકે તેમ જ અથાક વિષ્ટિકાર અને પ્રચંડ યોદ્ધા તરીકેનો પરિચય મળી ગયો છે, તે દરવેશે ઓચિંતા પ્રવેશ કરીને ચુપકીદીથી આ દૃશ્ય દીઠું, ઓરતને ઓળખી : "બીબી મુઘલી! માલિકની ખિદમત માટે બાલનું ઝાડુ કર્યાં આજ કેટલા દિવસ થયા?"

"આવી છું તેટલા." શરમાઈને એ રૂપાળી ઓરત વાળતી રહી.

"બીબી મુઘલી! માલિકના હું અહેસાન ગાઈશ. પણ તમે હવે આ ઘર છોડી જાઓ. મારી ઓરત, તમારી બહેન બીબી મીરઘી, હવે હયાતીમાંથી ચાલી ગઈ છે. હવે આ ઘરભંગ દરવેશના ઘરમાં તમને વિધવાને હું અદબભેર કેમ રાખી શકું? તમે તો મરહૂમ સુલતાનનાં સુલતાના છો. પધારો પાદશાહી મહેલમાં." પ્રૌઢ વયના પણ રૂપાળા વિધુર ધર્મપુરુષે ગંભીરતા સાથે કહ્યું.

એ ઓરત, જેનું નામ બીબી મુઘલી હતું, તેણે વાળવું ચાલુ રાખ્યું. ફરીથી દરવેશે કહ્યું "સુલતાના, તકિયો છોડી જાવ."

ઓરતે ઘૂંટણભેર બેઠે બેઠે સન્મુખ બનીને પૂછ્યું : "ક્યાં જાઉં? બહાર નીકળું એટલી જ વાર છે. મારા ફતિયાનો જાન લેતાં શો ડર લાગશે એ લોકોને? તો પછી આપે આજ સુધી

આશરો આપીને મારા ફતિયાને શીદ ઉગાર્યો?"

"બીબી, ત્યારે શું કરશું?"

થોડી વાર નીચું જોઈ રહીને પછી ઓરતે ભોંય તરફ નેત્રો રાખીને કુમાશભરી વાણી કાઢી : "યાદ આવે છે, હજરત? મારા પિતાએ અમો બેઉ બહેનોને માટે જે શાદી નક્કી કરેલી તે ઊલટસૂલટ થઈ ગયેલી – નથી યાદ?"

"ઓહોહો! એ તો પુરાતન બાત!" દરવેશે પોતાની કાળી પાંખી દાઢીમાં આંગળાં પસવાર્યાં.

"પુરાતન હશે, પણ મારા કલેજામાં તો એ હજુ ઠંડી નથી થઈ ગઈ."

વાળનું ઝાડુ ચાલુ રાખીને જ એ વાત કરતી હતી. એનો અવાજ જાણે કોઈ તંતુવાદ્યમાંથી આવતો હતો.

દરવેશ દાઢી પસવારતા ચૂપ ઊભા હતા, તે ચુપકીદીનો લાભ લઈને ઓરત બોલી ગઈ : "મરહૂમ સુલતાનની નજર પડી, બે બહેનોમાંથી હું વધુ ખૂબસૂરત લાગી. બસ, એટલે શું મને, આપને માટે નિર્માયેલીને, લઈ જઈને એ ખુદાની નજરમાં મારા ખાશવદ ઠરી ગયા? નહીં, નહીં, મારા ખાશવદ તો આપ જ છો. મારે ખાતર નહીં તો મારા ફતિયાને ખાતર હવે આજે આપ મને સ્વીકારી લ્યો. આપ ઘરભંગ છો, ને હું પણ વિધવા છું."

દરવેશના મોં ઉપર સમતા હતી, પણ અંતરમાં ઊંડો સળવળાટ શરૂ થઈ ગયો હતો. "હું આવું છું. તમને જવાબ દઈ જાઉં છું." એમ કહીને એ બહાર ચાલ્યા ગયા ; ને બીબી મુઘલી પોતાના રેશમી કેશ વડે ઓરડો ઝાડતી રહી. સફેદ વિધવા-લેબાશને ઢાંકી રહેલી એ શ્યામ લટોના ચક્રમાંથી જરા જરા દેખાઈ જતું એનું બદન રૂપરૂપના રાશિ ઠાલવી રહ્યું હતું.

"અમ્મા! અમ્મા!" કરતો એક દશ વર્ષની વયનો પણ ચૌદ વર્ષનો દેખાતો ભરાવદાર બદનનો બાળક રમીને બહારથી દોડતો આવ્યો.

"અમ્મા! ખાવા દે, નહીંતર તને ખાઈ જઈશ હો. એવી ભૂખની આગ લાગી છે, અમ્મા!" એમ કરતો એ માને ઢંઢોળવા લાગ્યો.

"હજી હમણાં જ ખવરાવેલું ને?"

"તેની મને શી ખબર? મને જલદી દે, રોટી દે, કાચા ચાવલ દે, મેવો દે, જે હોય તે દે, નહીંતર હજરત બાબજી(શાહઆલમ)નાં તમામ મુરઘાંને કાચાં ને કાચાં ચાવી જાઉં છું, અમ્મા!"

"અકરાંતિયો! ક્યાંથી આવી ભૂખ લઈને આવેલ છે? તારું તે શું થશે, ફતિયા?"

– એમ કહેતી મા, આ અતલ હોજરીવાળા છોકરા ફતિયા(ફતેહખાન)ને લઈ રસોડામાં ગઈ, ને ત્યાં ઢાંકી રાખેલી હાંડીઓ તેની સામે ધરી દીધી. કેળાંની આખી લૂમ એને પીરસી દીધી.

"અમ્મા!" ફતેહખાન ગલોફાંમાં ખોરાક ઠાંસોઠાંસ ભરતો ભરતો વાતોએ ચડ્યો : "આજે તો ભારી રોનક થયું. હજી તો હજરત બાબજી પાસે કુરાન પઢતો બેઠો હતો ત્યાં તો ખિડકી ઉપર ધમાચકડી મચી ગઈ. ને 'પકડો એ છોકરાને, પકડો ફતેહખાનને' એવા શોર કરતા સુલતાનના સિપાઈઓ ધસી આવ્યા. ત્યાં તો અમ્મા, હજરત બાબજીએ મને તમાચો લગાવીને કહ્યું, 'પઢ બે, ડોકરે!' એટલું કહ્યું ત્યાં તો અમ્મા, હું કિતાબ વાંચતો વાંચતો લાંબી સફેદ દાઢીવાળો બુઢ્ઢો બની ગયો, ને સુલતાનના સિપાઈઓ તો ભોંઠા પડીને ચાલ્યા ગયા."

"બે-વ-કૂ-ફ! બડી બડી બાતાં કરે છે. હવે ખાઈ લે, ઝોંસટી લે જલદી!"

પણ છોકરો તો ગલોફાં ભરતો ભરતો બોલવા લાગ્યો : "ને અમ્મા, પરસૂ કેવો તાલ થયેલો, માલૂમ છે? મને તો હજરત બાબજીએ છોકરીનો લેબાસ પહેરાવીને રાખેલો. મેડા ઉપર

મને છુપાવી દીધો હતો. સુલતાનના સિપાઈઓ મારી તલાશે આવ્યા કે એકદમ હું છાપરા ઉપર ચડી ગયો. એ બદમાશો છાપરે ચડી આવ્યા. અરે અમ્મા, સાથે ખુદ સુલતાન કુતુબશાહ પણ હતો. આપણી આયાએ તો ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં કહ્યું, 'સુલતાન સલામત! એ ફતેહખાન નથી, એ તો ફલાણા અમીરની છોકરી છે!' પછી અમ્મા! તસલ્લી કરવા માટે સુલતાને મારી ઇજાર ખોલી ને મને સાચોસાચ છોકરી જોઈને એ શરશમદો બની ઊતરી ગયો. ફરી પાછો મને પકડવા ઉપર આવ્યો. મારો હાથ પકડ્યો પણ મારો હાથ તો તે વખતે એને વાઘના પંજા જેવો લાગ્યો, એટલે એ ભાગી ગયો. કેવી રોનક! કેવી ગમ્મત, હેં અમ્મા! હજરત બાબજી પણ મને ઘડીક છોકરી બનાવે છે ને ઘડીક પાછા વાઘ બનાવે છે. કેવી ગમ્મત, હેં અમ્મા!" છોકરો આવી વાતો કરતો કરતો ધાનની હાંડી ચટ કરતો જતો હતો.

"બેવકૂફ! મોટો લપ લપ બાતો કરે છે, ને ડરતો નથી?"

"નહીં, અમ્મા," ફાટફાટ ગલોફે છોકરો જવાબ દેતો હતો, "હું બિલકુલ ડરતો નથી. ડરને બદલે મને તો રોનક મળે છે. તું પણ કેમ ગમ્મત કરતી નથી?"

"બેટા! મારા ફૂલ! તને સુલતાન મારી નાખશે."

"શા માટે પણ?"

"તું એનો સાવકો ભાઈ છે. એને દીકરો નથી. એનું તખ્ત તને મળશે એ એનાથી સહેવાતું નથી."

"એને કોઈ નહીં મારી શકે ; એને ખુદા જિવાડશે!" એવું કહેતા કહેતા, બહાર જઈને આવેલા દરવેશ શાહઆલમ દાખલ થયા. એની આંખોમાં બીબી મુઘલી તરફ અત્યારે જે ચમક હતી તે ન્યારી હતી. એ આંખોમાં પ્યારનો સુરમો હતો. આવીને એણે પોતાના હાથમાં એક ટોપલી હતી તે છોકરા ફતેહખાનના માથા પર મૂકી.

"હવે એ ઊલટી વાળીને ફતિયાના શિર પર મૂકો તો!" બીબી મુઘલીએ દરવેશની આંખોનો સુરમો વાંચીને પછી કહ્યું.

"આ લે, બીબીજાન!" એમ કહી, ટોપલી ઊંધી વાળી શાહઆલમે એ છોકરાના માથા પર ઢાંકી.

"બસ, હવે હું ડરતી મટી ગઈ છું. મારા છોકરાને માથે આપે આપની રક્ષાનું છત્ર ઓઢાડ્યું છે."

S

સુલતાન કુતુબશાહને ખબર પડી કે પોતાની સાવકી મા બીબી મુઘલીની સાથે સાંઈ શાહઆલમે શાદી કરી લીધી છે ને પેલા નાચીજ નમાલા સાવકા ભાઈ રઝળુ ફતિયાના શિર પર ગુજરાતની ભાવી સુલતાનિયતનું છત્ર ઓઢાડ્યું છે. એના મનની આગે માઝા મૂકી. એણે પોતાની રાણી રૂપમંજરીને કહ્યું : "જાવ, ગમે તેમ કરી, ફોસલાવી, પટાવી, ફતિયાને મારી પાસે લઈ આવો."

સુલતાનની હિંદુ રાણી રૂપમંજરી રસૂલાબાદ ગઈ ત્યારે ફતેહખાન શાહઆલમ પાસે બેઠો હતો. એનો હાથ ખેંચીને રૂપમંજરી ઉઠાડવા લાગી.

"બેગમસાહેબા!" શાહઆલમે મોં મલકાવી કહ્યું, "આજ આપ એનો હાથ ખેંચો છો, પણ કોઈક દિવસ એ આપનો હાથ ખેંચવાનો છે, એ યાદ રાખજો, હો કે!"

શરમાઈને યુવાન રૂપમંજરી છોકરાનો હાથ છોડી દઈ ચાલી ગઈ.

સુલતાન કુતુબશાહને આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે એ દારૂમાં ચકચૂર હતો. નશામાં ને નશામાં એ ઘોડે ચડ્યો, ને એણે ફોજને હુકમ દીધો : "શાહઆલમના સ્થાન રસૂલાબાદને તારાજ કરો!"

લોકોનાં ટોળેટોળાં જમા થયાં. તેમણે સુલતાનની ગાંડી ચીસો સાંભળી : "તારાજ કરો! રસૂલાબાદને તારાજ કરો!"

એ ફરમાનને ઉઠાવી લેવા એક પણ આદમી આગળ ન આવ્યો.

"ફિકર નહીં, હું પોતે તારાજ કરીશ."

એમ કહીને એણે રસૂલાબાદ પર ઘોડો દોડાવી મૂક્યો. એના હાથમાં એક તલવાર હતી.

એ તલવાર કોની હતી? કોણે આપી હતી? ક્યારે આપી હતી? સુલતાનને આ ભાન રહ્યું નહોતું. એ સમશેર ખુદ શાહઆલમની જ હતી. હજુ તો બે જ વર્ષ પૂર્વે પોતે જ્યારે શાહઆલમની મદદ મેળવીને માળવાના શત્રુ મુહુમ્મુદ ખીલજી પર ચડેલો ત્યારે એણે શાહઆલમ પાસેથી આ તલવાર માગી હતી. શાહઆલમે ના કહી હતી. "સુલતાન, દરવેશોની તલવાર, દંડ અને હરકોઈ વસ્તુ સજીવન હોય છે. ને તમે તો રાજા છો. રખેને તમારાથી એવું કાંઈ બને કે જે દરવેશોને લાયક ન હોય. તે વખતે આ તલવાર તમને નુકસાન કરશે." પણ સુલતાને પગે પડી, આજીજી કરી, "આપ જેવા મારા ગુરુની તલવારને હું લાંછન નહીં લગાડું." એમ ખાતરી આપી એ તલવાર મેળવેલી હતી. એ તલવારથી પોતે વિજય મેળવ્યો હતો. પણ એ જ તલવારને આજે એણે દુષ્કૃત્ય આચરવા વીંઝી.

શાહઆલમ તો પોતાના રસૂલાબાદના થાનકમાં ખામોશ રાખી બેઠા હતા. એને તો ખાતરી હતી કે મોતનો પ્યાલો પીતે પીતે મોટો સુલતાન પોતાના વંશવારસને શરાબથી દૂર રહેવાની જે ગાંઠ વળાવી ગયો હતો તે ગાંઠને છેદી નાખવાની નાદાની કરનાર આ શરાબખોર સુલતાન પોતે જ પોતાનું મોત નોતરી રહેલ છે. એ ધારણા તે દિવસે સાચી પડી. કોને મારવું, કોને ન મારવું, એનું ભાન હારી બેઠેલા કુતુબશાહે પોતાને રસૂલાબાદમાં સામા મળનાર એક ગાંડા ઊંટ પર તલવારનો ઘા કર્યો. તલવાર ઊંટને ન લાગી, પણ મારનારની ખુદની જ જાંઘ પર એ તલવારનો ઝટકો પડ્યો.

જખમ લઈને કુતુબશાહ પાછો વળ્યો. કેફ ઊતરી ગયો. કાયમી બિછાને સૂતો. જખમની પીડા પ્રતિદિન વધતી જ રહી, કાંઈ જ કરાર વળ્યો નહીં. મહેલની બારીએથી પલંગે પડ્યાં પડ્યાં એણે એક દિવસ નીચે સાબરમતીના પટમાં એક કઠિયારાને લાકડાનો ભારો લઈને આવતો દીઠો.

કઠિયારાના માથા પર કઠોર બોજો છે, પગ તળે સાબરમતીની રેત સળગે છે. કઠિયારો ચીંથરેહાલ છે. કઠિયારો કિનારે આવે છે, ભારો ઉતારે છે, તાપમાં જ નીચે બેસે છે. કેડેથી કાંઈક બહાર કાઢે છે ; એક સૂકો રોટલો અને કાંદાના કેટલાક કટકા.

કઠિયારો રોટલો ખાય છે, કાંદા કકડાવે છે, ખાતાં ખાતાં એના મોં પર જે આનંદ છવાઈ રહે છે તેના પર ઊંચા ઝરૂખેથી મરતા શાહની મીટ મંડાઈ ગઈ છે.

ખાઈને કઠિયારાએ નદીનું વહેતું પાણી પીધું, ને પછી ગઢની રાંગના છાંયામાં જઈ એ સૂતો. સૂવાની સાથે જ ઘસઘસાટ નિદ્રામાં પડ્યો.

મરણપથારી પરથી સુલતાનનો આત્મા પુકારી ઊઠ્યો : "ઓ કઠિયારા! આ લે, લઈ લે આ મારી સુલતાનિયત, ને મને દઈ દે – ફક્ત એ તારી તંદુરસ્તી!"

પણ નહીં નહીં. જીવલેણ જખમ પછી પણ થોડુંક પીરસવું કિસ્મતે હજુ એ સુલતાનને માટે બાકી રાખ્યું હતું. એ હતું ઝેરનું પ્યાલું. એ પ્યાલું સુલતાનને એની પોતાની એક મુસ્લિમ રાણીએ પાઈ દીધું.

સાત જ દિવસ પછી રસૂલાબાદમાં અમીરો, ઉમરાવો અને વજીરોનું એક મોટું મંડળ દાખલ થયું, ને શાહઆલમના નિવાસ તરફ ચાલ્યું ગયું. લોકોમાં ફાળ પડી : કોઈએ કહ્યું કે સુલતાનના લોકો ફતેહખાનને પકડી જવા આવેલ છે.

એક જણે કહ્યું, બીજાએ સાંભળ્યું, એણે ત્રીજાને કહ્યું, અને અમીરમંડળ હજરત શાહઆલમના થાનક પર પહોંચે તે પહેલાં તો બીબી મુઘલીને સમાચાર મળ્યા. એણે ફતેહખાનને છુપાવી દીધો. એના કલેજામાં ફફડાટ ચાલ્યો.

ઉમરાવમંડળ અને હજરત શાહઆલમની વચ્ચે તે વખતે આમ વાતચીત ચાલતી હતી –

શાહઆલમે કહ્યું : "શું બોલો છો, જનાબો? તમે દાઉદખાનને નવો સુલતાન નીમ્યાને તો હજુ દિવસ રોકડા સાત થયા, ત્યાં તમે એને ઉઠાડી પણ મૂક્યો?"

"એ નાલાયક છે." ઉમરાવોએ ઉત્તર દીધો.

"સાત જ દિનોમાં એની નાલાયકી તમે માપી લીધી?"

"ના હજરત, એક જ દિવસમાં, એક જ સખુનમાં."

"શું થયું?"

"એ નવા સુલતાન દાઉદખાને તો, હજુ અમે એને તખ્ત પર બેસાર્યો પણ નહોતો ત્યારથી, ગુજરાતના ઇમાદુલ્મુલ્કની (ન્યાયના વડાની) જગ્યા એક પોતાના માનીતા ફરાસને માટે નક્કી કરી તેને છૂપું વચન પણ દઈ દીધું. ગાદી મળી નથી ત્યાં જ જે માણસ આટલી બડાઈ કરે છે, તે ગાદી મળ્યા બાદ હવે શું શું ન કરે? પણ શું કરીએ? અમને આ વાતની જાણ એની તખ્તનશીની પછી થઈ."

"ને બીજું?"

"એ તો વળી વિશેષ ગઝબનાક વાત છે. ગાદીએ બેસીને પહેલો જ હુકમ એણે આ કર્યો છે, હજરત! કે કબૂતરોના દાણામાં ને દીવાબત્તીના તેલમાં ખરચનો ઘટાડો કરવો."

શાહઆલમ હસ્યા ને બોલ્યા, "એ તો કરકસરિયો સુલતાન કહેવાય. તમને એ કેમ નાપસંદ બન્યું?"

"નહીં, હજરત! એવો કંજૂસ, એવો સાંકડા દિલનો માણસ ગુજરાતની રિયાસત ચલાવવાને નાલાયક છે. એનું અમારે કામ નથી. ગુજરાતને તો જોઈએ દિલાવર રાજવી."

"તો કોનું, મારું કામ છે?"

"નહીં, આપના રક્ષિત બાલક ફતેહખાનનું."

"એ તો બચ્ચું કહેવાય."

"બચ્ચું, પણ શેરનું! તેમ આપના હાથની તાલીમ પામેલ છે. તેનું તાલકું તેજ કરે છે. એની વિભૂતિ ખુલ્લી દેખાય છે. ને એ તખ્તનો હકદાર પણ છે."

"પૂછો એની માને. મારો શો હક?"

અમીરો ને વજીરો જ્યારે બીબી મુઘલી પાસે ગયા, ત્યારે એ ઓરતનો શ્વાસ ઊંચે ચડી ગયો. એનો જ્યારે ફોડ પાડવામાં આવ્યો, ત્યારે પણ એણે હાથ જોડ્યા : "મારા દીકરાને માટે સુલતાનિયત ન જોઈએ, એને કોઈ ઝેર દેશે, એને કોઈ મારી નાખશે."

"એ મહાપ્રતાપી પાદશાહ થશે, બી અમ્મા! ન ડરો."

શાહઆલમે જ આખરે ખાતરી આપી ને તે પછી તુરત જ્યારે ઘોડેસવારોનું મંડળ અમદાવાદ તરફ ચાલ્યું, ત્યારે વચલા ઘોડાના ઘોડેસવાર સામે હાથ લાંબા કરીને રસૂલાબાદની ગલીના છોકરાઓ દોડતા દોડતા તાળીઓ પાડતા પોકારતા હતા કે, "એઈ ફતેહખાન! એ ફતિયા! ઘોડે ચડી ક્યાં ચાલ્યો? તારે માથે કાલનો દા છે હજુ ગીલ્લીદંડાનો. દા દઈને જા."

થોડી જ વારે ભદ્રના રાજદરબારમાં તેર વર્ષ, બે માસ અને ત્રણ દિવસની ઉંમરવાળો બાળ ફતેહખાન સુલતાન જાહેર થયો. એનું નામ પડ્યું મહમૂદ.

એ જ મહમદ બીઘરો : મહમદ બેગડો.[1]

1 . 'બેગડા'નો અર્થ બે ગઢ – કિલ્લા (ચાંપાનેર અને જૂનાગઢ) જીતી લેનાર, એવો કરે છે પણ એ ખોટું છે. મૂળ શબ્દ બીઘરો (સોરઠી ભાષામાં 'વેગડો') : એટલે કે સીધાં લાંબાં શિંગડાંવાળો બળદ. મહમદશા લાંબી, ધીંગી અને સીધી મૂછો રાખતો તેથી તેને 'બીઘરા' બળદનું બિરુદ અપાયેલ હતું.

20

કસુંબાનો કેફ

રા’ માંડળિકને નવું લગ્ન કર્યાં થોડાં વર્ષો વીતી ગયાં છે. નિત્યકર્મમાં અચૂક નિયમ રાખનાર રા’ની રસમો બદલાઈ ગઈ છે. રા’ સવારે મોડા ઊઠે છે ; થાકેલા ને ઉત્સાહ વગરના દેખાય છે ; નાની નાની વાતોમાં એ ચિડાય છેયે ખરા. ઉત્તર હિંદમાંથી પ્રભાતમાં વહેલું આવી પહોંચતું ગંગાજળ એકાદ પ્રહર પડ્યું પણ રહે છે.

એક પ્રભાતે કુંતાદેએ, વગર પુછાવ્યે, પોતાનાં પાળેલાં, ભીલભાઈએ આપેલાં સિંહનાં બે બચ્ચાંને સાથે લઈ રા’ના સૂવાના સ્થાન પર આવીને પૂછ્યું : “છોકરીઓ, ઊઠ્યા છે રાજ?”

“અરધાપરધા ઊઠ્યા છે. વરધી દઈએ?” છોકરીઓ સાવજોથી ડરતી ડરતી બોલી.

“વરધી વળી શું દેવી છે!”

– એમ કહેતાં સડેડાટ કુંતાદે બંને સિંહોને રસીથી દોરતાંક રા’ના ઓરડે પહોંચ્યા. કુંતાદેથી રા’એ હજુ ડરવાનું છોડ્યું નહોતું ; ભલે એણે કુંતાદેનું શયનગૃહ તેમ જ કુંતાદેના હાથનું ભોજન છોડ્યું હતું. કુંતાદેની નજરે ટટ્ટાર અને સ્વસ્થ દેખાવા એણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ કુંતાદે વરતી ગયાં. એણે કહ્યું –

“ગંગોદક આવીને અક્કેક પહોર સુધી પડ્યું રહે છે.”

“હમણાં નાહી લઉં છું.” રા’ બગાસું રોકવા મથ્યા.

“હમણાં એટલે ક્યારે?”

“કસુંબો પી લઉં.” રા’ આળસ મરડતા મરડતા અટકી ગયા.

“લ્યો, હું કસુંબો પાઈ દઉં.”

“એમાં કાંઈ નહીં વળે!” બોલતાં બોલતાં પાછું બગાસું.

“કેમ કાંઈ નહીં વળે?”

“નાગાજણ ગઢવી આવીને હમણાં પાશે.” કહીને પાછા પડ્યા પથારીમાં.

“અમુક માણસ પાય ત્યારે જ કસુંબો ઊગે – એવા કેદી કેમ બન્યા છો?”

“મજા આવે છે.” રા’ના મોંમાં એ બોલતાં બગાસાં ઉપર બગાસાં આવતાં હતાં.

“આ મજામાં સારાવાટ નથી.” કુંતાદે હસવું છોડીને જરાક કરડું વેણ બોલ્યાં.

“દેવી!”

“ના, દેવી ન કહો, જે એક વાર કહેતા તે-નું તે જ તોછડું નામ દઈ બોલાવો.” કુંતાદે ઝંખતી હતી ‘દેવડી’ શબ્દનું સંબોધન સાંભળવા.

“હવે જીભ ઊપડે કાંઈ?”

“કેમ? હું બહુ વૃદ્ધ બની ગઈ છું?”

“ના, વડીલ છો.”

“મારા રા’! આ છેતરશપડી ને આ રમત છોડી દિયો.”

“છેતરશપડી કેમ?”

“રાતે રામાયણ સાંભળવા ને મને રોજેરોજની વાતો કહેવા બેસતા એ પણ હવે છોડી દીધું. ને પૂછું છું ત્યારે કહો છો કે ‘દેવી, તમને કષ્ટ દેવા નથી માગતો’. ભલે મને છોડી દીધી, પણ હવે શું ગંગોદકનેય છોડવું છે? ગંગાજળિયાની છાપ મળી ગઈ એટલું જ બસ છે શું, રા’? એ ગંગાજળનાં પાણીને હું રોતી નથી, પણ એ ટીપે ટીપે તમારી રોમરાઈમાં પવિત્રતાની ને

સંસ્કારની ખુમારી રહેતી, તે ગઈ છે એટલે રોઉં છું. ગંગાજળને તમે અફીણની પ્યાલીમાં રેડી દીધું છે.''

''કોના ઘોડાની હણહણાટી થઈ?'' રા' એકાએક સ્ફૂર્તિમાં આવ્યા. ''નાગાજણ ગઢવી આવી પહોંચ્યા ને?''

''નથી શોભતું, રા'! આમ ભાન ભૂલવું નથી શોભતું.''

આળસ મરડી રહેલા રા'ને શરીરમાં તોડ થતી હતી. સૂઈ જવું હતું. કુંતાદેનું રોકાવું એને કડવું ઝેર લાગતું હતું.

''હવે મૂંઝાવા જેવું નથી, હો દેવી!'' રા'એ આગલી રાતે ગુજરાતમાંથી આવેલા સમાચાર કહ્યા : ''ગુજરાતના તખત પર તો એક તેર વરસના તિતાલી ભિખારી છોકરાને બેસારી દીધો છે અને ત્યાં તો પાછા ફરી વાર બખેડા ઊપડ્યા છે. એઈને આપણે તો લે'ર છે.''

''રાતે નશામાં બોલતા હશો તે ઠીક છે, પણ અત્યારેય ગાંડપણમાં બોલો છો? શું હું તમને ગુજરાતના સુલતાનથી ડરાવી રહી છું?''

''ના, આ તો તમને તમારા દૂધચોખાની ચિંતા હોય તો...'

''ઘણું થયું, ગંગાજળિયા! ગુજરાતનો સુલતાન આંહીં ઊતરશે તે દી હું દૂધચોખાને સાચવવા નહીં બેસું, રા'! તે દી તો મારા કોડ તમારા બખ્તરની કડીઓ બીડવાના હશે, તમને હાથમાં સમશેર આપવાના હશે.''

''ના રે. એવું કાંઈ કરવાની જરૂર નહીં. એ તો ગુજરાતમાં હાલી પડી છે માંહોમાંહે મારામારી ને કાપાકાપી. અને નાગાજણ ગઢવી તો કહે છે – ને છાતી ઠોકીને કહે છે – કે આ ઘનઘોર ઝાડીએ વીંટ્યો આપણો ઉપરકોટ, અને બીજો આપણા ગરવાદેવ માથેનો ઉપરકોટ, ત્યાં સુલતાનનો બાપ પણ પોગે તેમ નથી. મારે બીજી શી ફિકર છે!''

એટલામાં તો સાચેસાચ ઘોડાનો જાણીતો હણહણાટ થયો.

નાગાજણ ગઢવી આવી પહોંચ્યો. રા'એ કહ્યું, ''દેવી! આ સાવજથી નાગાજણભાઈ ડરશે હો! અંદર પધારશો?''

સામે બારણે નિસરણી પર નાગાજણ ચડતો આવતો હતો. પાછલે બારણેથી કુંતાદે બહાર ચાલી નીકળ્યાં.

કસુંબાની પ્યાલીઓ તૈયાર હતી. નાગાજણે રા'ને પાતાં પાતાં ખબર આપ્યાં કે, ''અન્નદાતા! વિકાજીકાકાએ બહારવટે નીકળવાની તૈયારી કરી છે.''

વિકાજી સરવૈયા રા'ના ભાયાત થતા હતા.

''બાપડો વિકોજીકાકો!'' રા'એ કસુંબાના ચડતા તોરમાં કહ્યું, ''એની સરવા ગામની ચોવીસી મારે ઝૂંટવી લેવી પડી છે, કેમ કે એને લૂંટફાટ કરવી છે. એને ખબર નથી કે દુદાજીને રોળી નાખનાર રા'ની ભુજાઓ હજી તો લાંબી છે.''

એમ કહેતે કહેતે રા'એ ભુજાઓ લાંબી કરી. પણ તે ભુજાઓ હવે ભરાવદાર નહોતી રહી. એ હાથ ધ્રૂજતા હતા. ''એ તો ભલે બહારવટું કરે. પણ હેં નાગાજણભાઈ! તમે કાલે જે વાત કરી, કે અપ્સરાઓ મૃત્યુલોકમાં પણ હોય છે, તો તેની એંધાણી શી?''

''એક એંધાણી તો એ બાપા, કે અપ્સરાના હાથપગના નખ ઉતારીને જો તમે તડકામાં રાખોને, તો એ ઘી ઓગળે તેમ ઓગળી જાય.''

''ઓગળી જાય? પાણી થઈ જાય?''

''હા, અન્નદાતા!''

''એવાં સુકોમળ રૂપ મરતલોકમાં પડ્યાં છે, હેં? ખરું કહો છો?''

''હા બાપ! પૃથ્વી ક્યાં વાંઝણી છે?''

‘‘આહાહા! એવી અપ્સરા કોઈ દીઠામાં કે સાંભળવામાં ન આવી.’’ રા’એ અફસોસ બતાવ્યો.

‘‘પણ હું કહું છું તેમાં અંદેશો ન રાખજો, અન્નદાતા! અપ્સરાઉં મરતલોકમાં પડી છે.’’

‘‘વાહ! ધન ભાગ્ય છે એનું, જેને ઘેર અપ્સરાઓ હશે.’’

નાગાજણ ચૂપ રહ્યો. છતાં એના મોં ઉપર એક છૂપા ગર્વની લાગણી હતી.

‘‘તમને ખબર છે ખરી?’’ રા’ રાંકડો બની પૂછતો હતો.

‘‘હવે એ વાત જવા દઈએ. બાપા! જેટલી ખબર હોય છે એટલી બધી કાંઈ કહી નથી શકાતી. ને કેટલીક વાતોનું તો અજ્ઞાન પણ ભલું છે.’’ નાગાજણે કાંઈક છુપાવી દીધું.

‘‘તમેય, નાગાજણભાઈ! મારાથી ચોરી રાખશો?’’

‘‘ચોરી નહીં, રા’! બધું જ્ઞાન બતાવવું ઠીક ન કહેવાય. હું પગે હાથ મૂકીને કહું છું કે વાતને જાતી કરો.’’

‘‘ના, મારે કાંઈ બીજું કામ નથી. પણ સંસારમાં જેટલું જ્ઞાન છે, તેટલું મેળવવાની મને ભૂખ છે. તમારી પાસેથી મને તો જ્ઞાનના ખજાના મળ્યા છે.’’

વાતો ચાલતી હતી તેની સાથોસાથ નાગાજણ પોતાની અંજલિઓ પછી અંજલિઓ કસુંબાથી ભરતો જતો હતો. રા’ અંજલિઓ પીધે જતા હતા અને નાગાજણ રંગ દેતો દેતો બોલતો હતો :

બિલ્લી જો પીવે તો બાઘહીકું માર દેવે,
ગધ્ધા જો પીવે તો મારે ગજરાજકું.

‘‘આહોહો!’’ રા’ રંગમાં આવ્યા હતા. ‘‘સંસારમાં જાણે આ પીધા પછી દુ :ખ કે વેદનાનો છાંટો નથી રહેતો. ફિકર બધી ઓગળીને આ અંજલિમાં ડૂબી જાય છે. મે’ણાં ને ટોણાં, અપમાનની ઝડીઓ અને ઠપકા... એ તમામનો બોજ શેં સહ્યો જાત, જો નાગાજણભાઈ, તમે ન હોત તો!’’

રા’ની આંખો ચકચૂર છતાં એના અવાજમાં દર્દ હતું. નાગાજણે પૂછ્યું : ‘‘બાપ, કેમ આજ આમ બોલી રહ્યા છો?’’

‘‘કાંઈ ગમતું નથી. કુંતાદે ઠપકો દઈ ગયાં, પણ મને બીજું કાંઈ સૂઝતું નથી. તમારો શો વાંક! મને જ કોઈ અદૃશ્ય હાથ ખેંચી રહ્યો છે. અશ્વોના હણહણાટ, નગારે ધ્રાંસા, સમશેરની સબાસબી, બખ્તરની કડીઓના ઝંકાર, પ્રભાતની લશ્કરી કવાયતો, આ ડુંગરમાળ ઉપર ગેડીદડા જેવી ગાજતી ઘોડાંની દોટમદોટ... એ બધું મને હવે ખારું ખારું લાગે છે. ડૂબી જ રહું જાણે, તમારી આ એક અંજલિમાં ડૂબીને પડ્યો રહું, એક જુગ જેવડી રાત લંબાય, સમુદ્રના તળિયા સુધી નીંદરનાં ઊંડાણ ખોદાય, ને વાર્તાઓ સુણું ફક્ત એક અપ્સરાઓની...’’

રા’ બોલતા હતા તે વાણીમાં શરાબની લવારી નહોતી. અફીણના મદનો એક પછી એક ચોખ્ખો બોલ હતો. બોલ સાંભળી સાંભળી નાગાજણ બીતો બીતો રાજી થતો હતો.

રા’ના હૃદયમાં કાંઈક શૂળ છે. કોઈ બારીક કાંટો કલેજાને ત્રોફી રહ્યો છે. રા’ કાંઈક ન ભૂલી શકાય તેવું ભૂલવા મથે છે. રા’નો જીવ કોઈક ગિરિ-ટોચેથી ઊતરીને થાક્યોપાક્યો એકાએક અતલ ખીણમાં લસરવા ચાહે છે. ઊંચાણો પર ઊભેલા રા’ને જાણે તમ્મર આવે છે.

‘‘અન્નદાતા! મારા હાડચામડીના ખાળુ! તમને શું મૂંઝારો છે?’’

‘‘નાગાજણભાઈ!’’ રા’નો સાદ સાવ ધીરો બન્યો, ‘‘કોઈને કહેતા નહીં હો! કહું? સાંભળો એ હમીરજી ગોહિલનો બેટો ક્યાં છે? આંહીં નથી ને? આંહીં હવે આવતો નથી ને? તમે તપાસ કરાવજો હો! એની પાસે એક ચંદનઘો છે.’’

“અરે, પણ શું છે! ડરો છો કેમ, રા’? દાંત કેમ કચકચાવો છો?”

“એ ચંદનઘોને ભીલનો છોકરો ક્યાં ચડાવે છે, જાણો છો? હું જાણું છું, બીજું કોઈ નથી જાણતું. ઉપરકોટની પાછલી રાંગે, આ પાતાળી ખોપનાં ઝાડવાં ટપતો ટપતો એ કાળી રાતે આવે છે. એ રાંગની હેઠ ઊભો રહે છે. ચંદનઘોને રાંગની ટોચે ચડાવે છે. ને પછી એ પોતે એ રસી પકડીને ચડે છે, ચડે છે, ચડે છે, ને – ને આવે છે ક્યાં, કહું? ના, નહીં કહું. કોઈને કહેવા જેવી વાત નથી. કુંતાદે જો જાણે તો મને મારી નાખે, મને ઝેર આપે. માટે તો હું એને મહેલે થાળી જમતો નથી.”

“અરે, પણ આ શું છે? મારી એકની આગળ તો હૈયું ઠાલવો? ભાર ઓછો થશે.”

“એ ચડીને આવે છે કુંતાદેના ગોખમાં. ને – ને એ જુવાન ભીલડો કુંતાદે સાથે વાતો કરે છે.” રા’ના સ્વરોમાં રુદન હતું.

નાગાજણના મોંમાં શબ્દ નહોતો.

ચુપકીદી ઠીક ઠીક સમય ચાલુ રહી. નાગાજણે રા’ને ચાર વધુ અંજલિ કસુંબો લેવરાવ્યો. રા’ ગુલતાનમાં આવી ગયા ને બોલ્યા, “કૂવામાં પડે બીજી બધી વાતો, નાગાજણભાઈ, અપ્સરાઓની વાતો કરો. તરેહતરેહની અપ્સરાઓ વર્ણવો. તમામ વાતોમાં મીઠામાં મીઠી તો બસ, અપ્સરાઓની જ વાતો છે. અપ્સરાની ને રાજકુંવરની વાતો.”

21

નરસૈંયો

હાથમાં નાની એક તપેલી લઈને જૂનાગઢની પંચહાટડીમાં એક માણસ ચાલ્યો આવતો હતો. ભાદરવા મહિનામાં વાદળાં આકાશમાં મોટાં વહાણો જેવાં ચાલ્યાં જતાં હતાં, ને ખોરડાંનાં છાપરાં પર કાગડાનાં ઝુંડની કાગારોળ મચી હતી. આંગણામાં અને અગાશી ઉપર ઊભા ઊભા ઘરઘરના લોકો ‘કાગ! કાગ! કાગ!’ એવા પુકાર કરતા કરતા, ખીર અને પોળીની કાગવાશ નાખતા હતા.

તપેલી લઈને ચાલ્યો જતો માણસ ખૂબ શરમાતો હતો. એ ઊંચું જોઈ શકતો નહોતો. ક્યાં જવું છે તેની જાણે એને ખબર નહોતી પડતી. એના માથા પર વેરાગીઓ પહેરે છે તેવી કાનટોપી હતી. ટૂંકું ધોતિયું હતું. કંઠે તુળસીની માળા હતી. એક બંડી પહેરેલી. એ ચાળીસેક વર્ષનો છતાં પચીસથી વધુ લાગતો નહોતો. એના હોઠ કશુંક ગાવા તલખતા તલખતા જોરાવરીથી ચૂપ રહેતા હોય તેવા જણાતા હતા.

પંચહાટડીના દુકાનદારો સામસામા આંખમિચકારા મારી વિનોદ કરતા હતા :

“નીકળ્યા છે! ભક્તરાજ ઘી લેવા નીકળ્યા લાગે છે.”

“તે બોલાવોને!”

“તે તમારી હાટડીમાં ક્યાં ઘી નથી?”

“પણ ભક્તરાજને લાયક નથી.”

“કાં?”

“રોકડા પૈસા થોડા મળે તેમ છે ભક્તરાજની પાસે? એ તો કહેશે કે, લ્યો બાપલા, બે કીર્તન ગાઈ દઉં!”

“તો તો જૂનાગઢમાં કોરીને બદલે વહેલુંમોડું કીર્તનોનું ચલણ થવાનું, ખરું?”

“થાય – જો ભક્તરાજનો પંથ જોર પકડે તો કેમ ન થાય?”

“મહારાણી કુંતાદેનું ચાલત તો ચોક્કસ એમ જ કરત, પણ રા’ની લગની ભક્તરાજ પ્રત્યે હવે ઘટી લાગે છે.”

“પણ આજ ભક્તરાજને ઘીનો શોખ ક્યાંથી થયો?”

“બાપનું શ્રાદ્ધ સારવું હશે.”

“આજ – રહી રહીને?”

“કાં – એના મોટાભાઈએ ઘરમાંથી કાઢ્યો ખરોને, એટલે હવે જુદું કરવું પડે.”

ઘીના વેપારીઓનો વિનોદ જેના કાનનાં કાણાં સુધી પણ પહોંચતો નહોતો, તે તપેલીવાળો પુરુષ એક છેવાડી, સાવ નાની હાટડી પાસે થંભ્યો ને ઓશિયાળાની માફક ઊભો રહ્યો. રડ્યુંખડ્યું ઘરાક જ્યારે એ હાટડીએથી દૂર થઈ ગયું ત્યારે પોતે હાટડીના પાટિયા પાસે ગયો.

વેપારી પણ નાનો હતો. એણે આદર આપ્યો : “રાધેકૃષ્ણ, નરસૈંયાજી!”

“રાધેકૃષ્ણ.” એ સામા જવાબમાં તાજા ફૂલની સૌરભ હતી ને ગીતનો ઝંકાર હતો. એવી મીઠાશ કોઈક કોઈક, બહુ જુક્તિભેર સાચવેલા ગળામાંથી જ મળે છે.

“કેમ કોઈ દિવસ નહીં ને આજે ઘી લેવા નીકળવું પડ્યું?” પૂછનાર વેપારીને ખબર હતી કે આ ઘરાકના ઘરનો રોટલો ભાગ્યે જ કદી ઘીએ ચોપડાતો હતો.

"પિતાજીનું શ્રાદ્ધ છે." ભક્ત નિર્મળ હાસ્ય હસતા પાટિયા પર બેઠા.

"તે તો મોટાભાઈ કરે છે ને? એમણે તો ન્યાતમાં જમવાનાં નોતરાં પણ દીધાં છે."

"હા, મને ખબર છે. હું પૂછવા ગયેલો. એમણે તો કહી દીધું કે અમે અમારે ફાવે તેમ કરી લેશું. તારે કરવું હોય તો કરજે."

"ત્યારે શું તમને નોતરું નથી?"

"નથી. ઉપરાંત મને તો આ બધી કડાકૂટ ક્યાં ફાવે છે? પણ કુંવરબાઈનાં મા માનતાં નથી. એના પિતાની વાત તો દૂર રહી, આ તો મારા પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવાની હઠ લઈને જ બેઠાં છે. પરાણે તપેલી પકડાવીને ધકેલ્યો છે. આવવું જ જોઈએ ને! શામળની માતામાં પણ મારો છબીલોજી દામોદરરાય જ વસેલો છે ને!"

"શામળશા જીવ્યો હોત તો તમારે આ ખટપટ ન કરવી પડત."

"એ તો વા'લાજીની – દામોદરરાયજીની ઇચ્છાની વાત છે." એમ કહીને આ ચાળીસેક વર્ષના ભક્ત – જેનું નામ નરસૈં મહેતો હતું – તેણે એવું ને એવું નિર્મળ હાસ્ય કર્યું.

"તમે પણ, ભક્તજી, ભારી કઠણ છો!"

"કઠણ રાખવાવાળો તો મારો વા'લોજી છે ; હું તો કાંઈ નથી. લ્યો ભાઈ, લાવો, હજુ ઘેર જઈશ ત્યારે એ રસોઈ માંડશે ને નોતરાંય હજુ હવે દેવા જવું છે."

"કેટલાનું આપું?"

"આનું જેટલું આવી શકે તેટલું." એમ કહેતે કહેતે એ અર્ધનિદ્રિત જેવા જણાતા નરસૈંયાએ પોતાના દુપટ્ટાના છેડાની કોરેથી ચીંથરી છોડીને એક ચીજ દુકાનદારના હાથમાં મૂકી.

"આ શું? આ તો સોનાની વાળી છે."

"એ જે હોય તે. મને તો કુંવરબાઈની બાએ આપી છે."

"ઘરમાં બીજું કાંઈ રોકડ નથી?"

"મને કશી ખબર નથી."

"ભક્તજી, આ તો તમારાં વહુના કાનની વાળી છે."

"એ જે હોય તે. વારંવાર જ્યારે જ્યારે કાંઈ ખરીદી લાવવું હોય ત્યારે એ પોતાના શરીર પરથી ઉતારી ઉતારીને નાનું કે મોટું ઘરેણું મને આપે છે. હવે કાંઈ બાકી રહ્યું જણાતું નથી. એટલે મારે પણ કાયમની કડાકૂટ મટી જશે." બોલતા બોલતા ભક્ત નરસૈંયો મોં પર મોટી રાહત ને મોકળાશ અનુભવી રહ્યો.

નરસૈંયાને માટે જે સહેલ હતું તે હાટડીદારને માટે મુશ્કેલ બન્યું. એણે એ એક વાળી પરથી નરસૈંયાના ઘરની કલ્પના કરી : એ સ્ત્રીના શરીર પર હવે વાલની વાળી પણ નહીં રહી હોય!

"ભક્તજી, આ લો." એણે નરસૈંયાને એ વાળી પાછી આપીને કહ્યું, "તમારે જોઈએ છે તે ઘી હું જોખી આપું છું. એની કિંમતમાં વાળી નહીં રાખું."

"ત્યારે? મફત તો હું કેમ લઈ જાઉં?"

"મફત નહીં, ભક્તજી, પ્રભુનાં એક-બે પદ મને સંભળાવો. ઘીની એટલી કિંમત પૂરતી છે."

"સાચું કહો છો?" નરસૈંયાને મશ્કરી લાગી. "મારા છબીલાજીનાં પદ સંભળાવ્યે શું ઘી મળશે?"

પોતાની પત્નીના અંગ પરની છેલ્લી વાળી આપતાં જે નરસૈંયો હસતો હતો તેણે પોતાના વા'લાજીનાં કીર્તનની આટલી કિંમત થતી જોઈને અંતરમાં રુદન અનુભવ્યું. એણે પોતાની કરતાલો ગજવામાંથી બહાર કાઢી. ને એના કંઠમાં તલપાપડ થઈ રહેલા કેદારના સૂર, કેદીઓ

છૂટે તેટલા હર્ષથી, બહાર નીકળ્યા. એક વાર શરૂ કર્યા પછી એ તો ગાનમાં ડૂબી ગયો. પ્રભાતનો પહોર હતો. પ્રભાતીના કેદાર-સૂરોએ એ નાની હાટડી પર હવાને બાંધી દીધી. કેદારના સૂર આસપાસનાં આંગણે આંગણે પહોંચી ગયા. કેદારના સૂર નજીકના નાગરવાડાને અસ્વસ્થ બનાવવા લાગ્યા. કેદારના સૂરે પૃથ્વી અને ગગનના પડદાને ટાંકા દઈને તૂની લીધા.

પછી તો હાટડીદારે વારંવાર કહ્યું : "હાંઉં ભક્તજી, મારાં નાણાં વસૂલ થઈ ગયાં." પણ નરસૈંયાનો કંઠ વધુ ને વધુ ઊઘડવા લાગ્યો. વાણી સૂરની પાછળ પાછળ ચાલી આવી, ને સૂરો વાણીને પગલે પગલે લીલી કેડી ઉગાડતા ગયા. શ્રાદ્ધ શ્રાદ્ધને ઠેકાણે રહ્યું ને લોકોની ત્યાં ઠઠ જામી.

"અરે ભક્તજી!" પ્રભુનાં પદોમાં ભાન ગુમાવી બેઠેલ ભાવિક હાટડીદારે, પછી તો બપોર થઈ ગયા ત્યારે યાદ આવતાં, નરસૈંયાને કહ્યું, "અરે મહેતાજી, તમારું શ્રાદ્ધ તો ઠહ્યું રહ્યું!"

"એક ગાઈ લઉં ને પછી જાઉં. એક તો ગાવું જ જોવે ને! તમે મને ઘી આપ્યું, ને કુંવરબાઈની માની વાળી બચાવી, તો હું વધુ એક કેમ ન ગાઉં?"

લાખ માનવીઓમાં એકે પણ પોતાના વા'લાજીનાં ગુણ-કીર્તનની જે કદર કરી, તેના આભારભીના આનંદરસે ખેંચાતો નરસૈંયો હરિનાં ગાન ન થંભાવી શક્યો.

એને કંઠે શોષ પડ્યો હતો. એની આંખો ક્યારની બિડાઈ ગઈ હતી. એવામાં લોકોના વૃંદમાં પોતાનો માર્ગ કરતી એક સ્ત્રી દાખલ થઈ, ને તેણે ગાયકના સુકાતા હોઠે પાણીની ટબૂડી ધરી. આંખો ખોલ્યા વગર જ નરસૈંયાએ જળપાન કર્યું ને એનો ઉદ્વેગ વિરમી ગયો. આંખો ખોલતે ખોલતે એણે કહ્યું : "મામી! રતનમામી! તમે અત્યારેય પહોંચી ગયાં?"

"ભાઈ!" રતનમામી નામે સંબોધાયેલ એ સ્ત્રીએ જવાબ વાળ્યો : "તમે આંહીં ક્યારે, હમણાં આવ્યા?"

"અરે ના ના!" નરસૈં મહેતાને યાદ આવ્યું : "કેટલો દા'ડો ચડી ગયો! હજુ તો ઘેર ઘી પહોંચાડવું છે. કુંવરબાઈની બા બાપડી વાટ જોતી હશે. રાંધશે ક્યારે? નોતરાં ક્યારે દેવા જઈશ? શ્રાદ્ધની વેળા વીતી ગઈ કે શું?" એને સમયની સાન નહોતી.

ગાન સાંભળતા ટોળામાં પાંચ-પંદર મુગટધારી નાગર બ્રાહ્મણો હાથમાં થાળી-વાટકા ને સુંદર લોટા લઈને ઊભેલા હતા. તેમણે કહ્યું : "મહેતાજી, શ્રાદ્ધ તો અમે સૌ તમારા ઘેર જમીને આવીએ છીએ."

"મશ્કરી શીદ કરો છો, મારા ભાઈલાઓ! મારે ઘેર તો હજુ મેં ઘીયે પહોંચાડ્યું નથી."

રતનબાઈએ ખુલાસો કર્યો : "ભાઈ, ઘેરે ચાલો. સર્વ બાબત પતી ગઈ છે, સૌ રંગેચંગે શ્રાદ્ધ જમી ગયા છે!"

"પણ ક્યાંથી?"

"તમારું નામ દઈને એક સંત-સેવક સીધું-સામાન ને થાળીઓ-લોટા પણ આપી ગયા. કહે કે મહેતાજીએ મોકલાવેલ છે. એ થાળી-લોટા આપણે જમવા આવનારાઓને જ અર્પણ કરી વાળેલ છે."

"એમ થયું? ઊકલી ગયું? ઠીક મામી, મને તો કાંઈ ખબર નથી! પણ મારા છબીલાજી વગર તે બીજું કોણ ઉકેલી જાય?"

ભક્ત નરસૈંયો ઊઠીને ચાલવા લાગ્યો, "ભક્તજી, આ ઘી લેતા જાવ!" હાટડીદારે બૂમ પાડી.

"હવે શો ખપ છે ઘીનો? મને તો મારાં કીર્તનો બદલ તમે પરભારું ઘેર જ ઘણું બધું પહોંચાડી દીધુંને, વા'લાજી? વાહ, મારા વા'લાજી દામોદરરાય, વાહ! કીર્તનોનેય નાણારૂપે

સ્વીકાર્યાં. વાહ!" એમ બોલતે બોલતે એણે તો હાટડીવાળાના જ પગમાં મસ્તક ઝુકાવી ઝુકાવી વંદન કર્યાં, ને પોતે પિત્તળની ખાલી તપેલી બગલમાં મારી ચાલતો થયો.

ખીરપોળીનું ફળફળતું ભોજન અને તે ઉપરાંત અક્કેક પીળો મુગટો, અક્કેક થાળી, વાડકો ને લોટો – એટલાં એટલાં વાનાં મેળવીને નરસૈંયાને ઘેરથી પાછા વળેલા શુક્લજીઓએ ઘેર જતે જતે શંકાઓની ચર્ચા કરવા માંડી : "આ નટખટ ભગતડો બધું કાઢે છે ક્યાંથી? એનો વા'લોજી તે એવો કોણ રોજ નવરો બેઠો છે? માળે નાગરડે ચલાવી છે પણ ભારી ચાલાકી : મંતરતંતર જાણતો લાગે છે, કે પછી પ્રેતની સાધના કરતો હોય!"

"મહારાણી કુંતાદે એને બધું પહોંચતું કરે છે એ ખોટું?"

"મને તો લાગે છે કે શૈવ ધર્મનો નાશ કરવા માટે અમદાવાદના સુલતાનોએ જ આ શઠને ઊભો કરેલ છે. તેની જ આ બધી ગોઠવણ છે."

"આ બધી વસ્તુઓ માયાવી તો નહીં હોય ને! જોઈએ, બે-પાંચ દિવસમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે કે કેમ?"

"બાકી એની મામીનો પ્રતાપ પણ ક્યાં ઓછો છે?"

"મામી – રતનમામી – અહહ! શંભો! આવી રતનમામી તો સૌને અક્કેક હોજો!"

"પણ એને તો ચાર છે. રતનમામી, કાનબાઈ, માનબાઈ અને સૂરસેના."

"આ બધું બોલવાની હિંમત આપણને પાછળથી જ આવે છે. એ ગાતો હોય ત્યારે એની સન્મુખમાં તો આપણી અક્કલને ઊંઘ જ આવી જાય છે."

"વશીકરણની મેલી વિદ્યા વગર એમ ન જ બને તો."

"વાહ, શંભો! વાહ રે રતનમામી, વાહ! અરે, આપણને પાણી પાનારી અક્કેક રતનમામી મળે તો આપણેય આખી રાત કાં ન આરડ્યા કરીએ!"

ઘેર પહોંચવા પાછા વળતા મહેતાનો માર્ગમાં કોઈકે હાથ ઝાલ્યો. એણે સામે જોયું. "ઓહ! મુકુન્દ સરસ્વતી! બાપા રાધેશ્યામ!" એમ કહી પોતે હાથ જોડ્યા.

"આવો મહેતાજી! અંદર આવો." સંન્યાસીએ જ્યાં આવવા કહ્યું તે રામાનંદી મંદિર હતું. "ભીમ સંન્યાસી ચર્ચા કરવા માગે છે."

"ચર્ચા! મને ક્યાં ચર્ચા આવડે છે, વા'લાજી? કહો તો ગોશવદના ગુણ ગાઉં."

"એમ કરજો. આવો."

અંદર પંદર-સત્તર રામાનંદી સંન્યાસીઓનું વૃંદ બેઠું હતું. મહેતાજીએ પ્રત્યેકને ચરણે સ્પર્શ કરી રજ લીધી.

"અરે, નરસૈંયા!" ભીમ સંન્યાસીએ કહ્યું "બેસ બેસ, તારા હિતની બાબત કહેવી છે. તું આ ગાંડપણ ક્યાં સુધી ચલાવ્યે રાખીશ?"

"કમોત થશે ત્યાં સુધી." એક બીજા સંન્યાસી ઊકળી ઊઠ્યા.

ભીમ સંન્યાસી ભલા હતા. એણે જમાતને વારીને કહ્યું કે, "ભાઈઓ, જબરદસ્તીથી અને દબાવી-ડરાવી વિધર્મ નહીં ત્યજાવી શકાય. એના હૃદયને વિશે પરિવર્તન કરવું જોશે. તમે સૌ શાંત બેસો. હું નરસૈંયાને વાદમાં બેસારું છું. બેસો, મહેતા! બેસો. આપણે જ્ઞાનચર્ચા કરીએ. થોડી ઘડી આ ધમપછાડા વેગળા મેલો."

મહેતાજી તો નિમીલિત નયને, કોઈ કેફમાં ચકચૂર હોય તેમ ગાતા રહ્યા – "બાઈઓ, બેનો!

બાઈ મુંને હરિ જોવાની ટેવ પડી,
મારા નાથને મૂકું નહીં એક ઘડી ;

વેગળું મન અળગું ન રહે, એવી હરિથી શું પ્રીતિ જડી.
બાઈ! મુંને હરિ જોવાની ટેવ પડી.''

''લ્યો, જુઓ ભીમ મહારાજ!'' બીજા સંન્યાસીએ કહ્યું, ''આ તો આપણને પણ બાઇઓ ને બેનો જ સમજે છે.''

''સાંભળો તો ખરા!''

મહેતાજી તો પ્રભુએ કીધેલી સહાયો જ ગણાવતા ગાતા રહ્યા –

''એ છબીલાજીને ઘડીયે કેમ અળગા છોડું? ભાભીએ પાણી ટાઢું કરવા ના પાડી, તો છબીલોજી આવીને કરી ગયા ; અરે, નામા ભગતનું છાપરું ચાળી આપ્યું તે કરતાંય છબીલાજીએ મારું વિશેષ કાર્ય સાર્યું, –

ધન્ય વૃન્દાવન, ધન્ય એ ભાભી, ધન્ય યમુનાનું પાણી ;
ધન્ય નરસૈંયાની જીભલડી, પછી છબીલાજીની વાણી.''

ભીમ સંન્યાસીએ હાંસી કરી : ''કોણ છબીલો! કોની કૃપા? ગાંડા, વિષયશૃંગારમાં તરબોળ રહેવું, એ હરિ મળવાનો મારગ? લંપટપણું મૂકી દે. અધ્યાત્મને ગ્રહણ કર. અમે સંન્યાસીઓ આજે તને ચેતવીએ છીએ. પછી કહીશ કે મને કોઈએ વાર્યો નહીં!''

નરશસહ મહેતાના ચહેરાએ સવિશેષ સુંદરતા ધારણ કરી. કોઇ સત્યસૃષ્ટિની વાત કથતા હોય એવા તોરથી એ બોલ્યા –

''પછી તો બાઈઓ! બેનો! ગોપેશ્વરે મને વનમાં તપ કરતાં કરતાં સ્વપ્નમાં આવી કહ્યું કે, નરસૈં! તું માગે તે આપું. મેં કહ્યું કે, હે સ્વામી! બીજું વળી શીદને માગું? તમને પોતાને જ જે સૌથી છેક વહાલું હોય, તે જ દેજો મુંને, કૃપાળુ! એમ છબીલોજી તો બોલે બંધાઈ ગયા, ભોળા એટલે ફસાઈ ગયા, ને મને વૈકુંઠ લઈ જઈ પોતાનો પ્રાણથી પ્રિય એવો ગોપીવૃંદનો રાસ દેખાડ્યો. એવા ભોળા છે વહાલો! સહેજે છેતરાઈ જાય.''

''સાચું,'' ભીમ સંન્યાસી ટાઢા પડ્યા, ''પણ નરશસહ! કૃષ્ણે કીધું તે આપણે કરી શકીએ? કૃષ્ણ કાંઈ રાસ જ રમ્યા નથી, ગોવર્ધન પણ તોળ્યો છે ; આપણાથી તોળાશે? એણે તો કાળીનાગ નાથ્યો ; આપણાથી નથાશે? એણે તો દાવાનળ પીધો ; આપણાથી પિવાશે? માટે ભાઈ, આપણો પામર માનવીઓનો તો સાચો ઉદ્ધારક રામનામ છે.''

''રામ તો, મહારાજ, ગરઢો થઈશ ત્યારે કહીશ. આજે તો ખપ નથી. છેલછબીલા વિના બીજો ભજવો નથી. થડ મૂકીને ડાળું ઝાલવું નથી. વંદો કે નિંદો મને, ચહાય તે કરો. ગોશવદજીને નથી છોડવા. હે ભીમ! હે સંન્યાસી! તું પણ 'કૃષ્ણ, કૃષ્ણ' એવી ગર્જના કર.''

જવાબમાં ભીમ સંન્યાસી બે હાથ જોડી રામની સ્તુતિ બોલતા રહ્યા.

''નિહાળો, સંન્યાસીજી!'' નરશસહ મહેતાએ કહ્યું : ''પોતે જેને ભજો છો તેમાં કેવા તલ્લીન બની ગયા!

અદેખાં લોક તે અલગ બોલે, મૂરખ ન જાણે કાંય રે,
જેહનાં મન જેહ શું બંધાણાં, તે ક્યમ મૂક્યાં જાય રે?...
સ્નેહનું કારણ કો નવ જાણે, નયણાં અલગ જણાય રે,
વહાલા શું એકાંત રમીએ, કો આગળ નવ કહીએ રે.
મુજને પ્રેમ ઘણેરો બહેની, જે બોલે તે સહીએ રે,
સુંદરી બોલે, સુણો સાહેલી, હરિ વસ્યા મન માંહે રે,
નરસૈંયાના સ્વામી, કહું તુંને, વૃંદાવન લઈ જાય રે.

''તમે રહો, ભીમ સંન્યાસી,'' જમાતમાંથી બીજા સંન્યાસી નરશસહાશ્રમ ઊઠ્યા, ''મને થોડું કહેવા દો. અલ્યા મહેતા, મારી સામે નજર કર. ખટ બાવન માસ તો મેં તપમાં કાઢ્યા, આતમવિધા ભણ્યો, મથુરામાં રહ્યો, નિમિષારણ્યમાં જઈને બેઠો, તપ કરવામાં બાકી નથી રાખી, તોય અમારી ઢૂંકડોયે ગોશવદજી ન આવ્યો, અને તું આ ચારેય બાઈઓને ભેળો ફેરવી ગાણાં ગાનાર પ્રભુને પામ્યો! એ ચારેયને એને સાસરે વળાવી દે ઝટ, નહીંતર ફજેતીના ફાળકા કરી મેલશું.''

''એમ અદેખાઈ કર્યે શું વળશે, સંન્યાસીજી? ઇચ્છો તો હજીયે ટાઢી ભાખર ખાવ, ટેટા ખાઈને પણ તપ કરો. ને ઈર્ષ્યા આવતી હોય તો છબીલાજીને ગાવની! પહેરોની વૈષ્ણવી માલા! હું ક્યાં આડો ફરું છું?''

''એમાં કશું નહીં વળે, સંન્યાસી મહાશયો!'' સ્વામી મુકુંદાશ્રમે વાતને ટૂંકી પતાવી : ''આપણો રાજા ઘેલો છે, રાણી ઘેલી છે, એટલે આનાં ઘેલાં ચાલવા દે છે.''

''તો પછી ચાલો સૌ, રાજાજીને જ કહીએ ; તે વગર આ પાખંડનો આરો નહીં આવે.''

''ઠીક પધારો, છબીલાજી!'' મુકુંદાશ્રમે ઉપહાસ કર્યો.

મહેતાજી ઘેરે પહોંચ્યા ત્યારે સાંજ પડી હતી. પત્નીની આંખો રડી રહી હતી.

22

ચકડોળ ઉપર

ના ગર જુવાન નરસૈંયાને વિશે રા'ની પહેલી ધારણા હવે જૂની બની હતી. નરસૈંયો ક્યાં રહે છે, શું કરે છે, એ ધ્યાન વચગાળાનાં વર્ષોમાં રા' માંડળિકને રહ્યું નહોતું. વચગાળો રા'ને માટે આપદા ને ચિંતાઓથી ભરેલો હતો. ને હવે તો રા'નું હૃદય વધુ વધુ ડોળાણોમાં ને વમળોમાં ઘૂમરીએ ચડ્યું હતું.

કોઈ કોઈ વાર આગળની રાત્રિઓ નરસૈંયા વિશેની વાતોથી રસભરી બનતી હતી. કુંતાદેને મોંએથી સાંભળવા મળતું. રાસમંડળ જમાવીને વચ્ચે મશાલ ધરી ઊભો ઊભો નરસૈંયો જ રાત્રિએ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનાં સહિયારાં વૃંદને ગવરાવી રહ્યો હતો કે –

આશાભર્યાં અમે આવિયાં રે
મારે વા'લે રમાડ્યા રાસ રે
આવેલ આશાભર્યાં રે.

તે રાત્રિએ મહેતાજીના ચોરામાં પોતે વેશપલટો કરીને હાજર હતી. તે રાતે રાસ રચ્યો હતો. સમયનું ભાન ભુલાયું હતું. ભક્ત નરસૈંયાના હાથની મશાલ આખી સળગી રહી હતી. તે પછી એનો પહોંચો – હાથ સળગતી મશાલ બન્યો હતો. અગ્નિ-ઝાળ નરસૈંયાની કોણી સુધી ગઈ હતી.

એવામાં તાજેતર વીશળ કામદારે રા' પાસે આવી એક વધુ ચમત્કારી વાત કરી હતી કે, કોઈક પરદેશી યાત્રાળુઓ દ્વારકા જતા હતા, તેમની પાસે રોકડ ખરચી હતી, પણ વાઘેરો લૂંટશે એવી બીકે તેમણે આ શહેરમાં હૂંડી ખરીદવા નક્કી કર્યું. હૂંડીને ખરીદનાર કોઈ ન જડ્યો. કોઈક ટીખળીએ આ પરદેશીઓને વિભ્રમમાં નાખ્યા કે નરસૈં મહેતા અમારા શહેરના માતબર શરાફ છે ; એ તમને હૂંડી લખી આપશે. નરસૈંયાને ઘેર તે દિવસ પચાસ-સો સંતો-અભ્યાગતનું કટક પડ્યું હતું. ઘરમાં તેમને ખવરાવવાના તાકડા નહોતા. ઠીક થયું, ટાણાસર નાણાં પહોંચાડ્યાં મારા વા'લાજીએ! એમ કહીને નરસૈં મહેતાએ નાણાં સ્વીકારી લઈ એક કાગળના કટકા ઉપર હૂંડી લખી દીધી કે, 'શેઠ શ્રી શામળિયાજી! રૂપિયા આટલા પૂરા ગણી દેજો'. એ જ યાત્રાળુઓ દ્વારિકાથી આંહીં પાછા ફર્યા છે. એમણે નરસૈં મહેતાને વાત કરી છે : અજબ વાત છે : યાત્રાળુઓ કહે છે કે શેઠજી, આખી દ્વારિકાપુરીમાં આ હૂંડીનો ધણી શેઠ શામળિયોજી નામે કોઈ વેપારી છે જ નહીં ને કોઈકે તમને ફસાવ્યા છે એમ અમને એકેએક દુકાનેથી જવાબ જડ્યો. અંતે અમે થાકીને દ્વારિકા બહાર નીકળ્યા ત્યારે દરવાજામાં એક પુરુષ સામે મળ્યો. એણે કહ્યું કે ભાઈ, હું જ એ શામળો શેઠ. હું ગામતરે ગયો હતો. લાવો હૂંડી સીકારી આપું. એમ કહી નાણાં ગણી આપ્યાં.

વાત સાંભળીને નરસૈંયો તો ખડ ખડ હસવા લાગ્યો છે. એ તો કહે છે કે ભાઈ, મને તો હૂંડીની વાત જ યાદ નથી. મારે તો કોઈ શરાફી વેપાર પણ નથી. એ તો મારો છબીલોજી મળ્યા હશે.

"કોણ છે એનો છબીલોજી કે જે વાત વાતમાં એનાં કામ કરી જાય છે?" રા' માંડળિકના લલાટમાં આ પ્રશ્ન પૂછતે પૂછતે કરચલીઓ પડી.

"એ તો કહે છે કે મારો વા'લોજી દામોદરરાય." કામદારે દુત્તું મોં કરીને કહ્યું,

"દામોદરરાય!"

"એટલે પ્રભુ શ્રીહરિ."

"શ્રીહરિ એટલા સસ્તા છે! હેં કામદાર?" રા'ના માથામાં કશાંક ગૂંચળાં વળતાં હતાં.

"એ તો એ કહે છે. ગામના ડાહ્યા લોકો તો એવું કાંઈ નથી માનતા. બીજું તો કાંઈ નહીં, મહારાજ, પણ આમ હૂંડીઓ લખી આપવાથી તો આપણા નગરની આંટ બગડશે."

"પણ એ ભક્તને આવા ધંધા સૂઝ્યા ક્યાંથી?"

"મહારાજ! ગામ તો બોલે છે કે આ તો ધૂતવાના ધંધા કહેવાય."

"એને કહી દેજો કે મારી નગરીમાં ધુતારાવેડા નહીં ચાલે."

"મારાં બાશ્રી કુંતાદેને તો આ બધું સત્ય લાગે છે."

"કુંતાને એનું ઘેલું લાગ્યું છે ત્યારથી જ મને બીક લાગી છે."

"નગરમાં તો નરસૈંયાની સામે બૂમ વધતી આવે છે. આપણું રાજ ચાહે તેમ તોય શિવભક્ત. આપણે આંગણે ગરવા ગિરનારનું બેસણું. એટલે રાડ વધી રહી છે."

"શિવને નામે સોમનાથનું તીર્થ હાટડી બન્યું છે, તેમ દામોદરરાયજીને નામે આંહીં પાછું પાખંડ ક્યાં શરૂ થયું!"

"હાં-હાં, પાખંડ જ, મહારાજ!" વાણિયાએ બોલ પકડ્યો : "આપ બરોબર શબ્દ બોલ્યા."

"મારા સામે શિવભક્તો બબડતા હતા, ત્યારે હવે આની સામે કેમ સૌ ચૂપ છે?"

"મહારાજની બીકે."

"મારી બીક?"

"અરે ભૂલ્યો, મહારાણીની બીકે."

"રાણીજીને કહી દેવું પડશે."

"બીજું તો કાંઈ નહીં, પણ અહીંના શૈવીઓ ને રામાનંદીઓ અમદાવાદ જઈ ચાડી ખાય તેની મને ધાસ્તી છે."

"એથી તો હવે હું જરાય ડરતો નથી, કામદાર! અમદાવાદમાં તો બખેડા ચાલ્યા છે, ને મારા બે ઉપરકોટ બસ અભેદ્ય છે." રા' હવે આ તોરમાં તણાયા હતા, "ને સાંઈ જમિયલશા સરીખા દરવેશની મને સહાય છે. પણ મને આ નરસૈંયાનું પાખંડ પાલવતું નથી."

"બીજી પણ એક અરજ કરવા આવ્યો છું." વીશળ કામદારના પચાસ વર્ષે પણ લાલ ટમેટાં જેવા રહેલા ગાલમાં ગલ પડ્યા, "એક વાર ઘેર પગલાં કરો."

"કેમ?"

"સારો અવસર ગયો, પણ આપને નોતરી શક્યો નથી."

"કેટલામી, ત્રીજી વારનું ઘર કે?" રા'ને ખબર હતી કે વીશળ કામદાર ત્રીજી વાર લગ્ન કરી આવ્યા હતા. "આવશું ખુશીથી."

કામદારે માનેલું કે રા' કૃપા વરસાવી રહેલ છે. રા'એ કામદારના ગયા પછી પોતાના અંતરમાં એક થડકાર અનુભવ્યો. અવતાર ધરીને કોઈ દિવસ કોઈને ઘેર ન ડોકાનાર રા' પોતે પોતાના જ દિલને પૂછવા લાગ્યા : ત્રીજી વાર પરણેલાને ઘેર હું શા માટે જવા લોભાઉં છું? શું વણિકોને ઘેર અપ્સરાઓ હોય છે? મારી કલ્પનાની અપ્સરાનો ચહેરોમોરો, ક્યાંય શું કોઈના મોં પર નહીં મળે? હું શા માટે આ શોધે ચડ્યો છું? આવી પૂછપરછ પણ કોને કરી શકાય? નાગાજણને હવે જેટલું પૂછી જોયું તેથી વિશેષ કેમ પૂછી શકાય?

'હા-હા-હા' પોતાની હજામત કરવા આવતા વાળંદને પૂછી જોવાની એને જુક્તિ સૂઝી. 'વાળંદ સાથે વાતો કરવાનો વાંધો નથી. વાળંદને કહીશ કે વાત પેટમાં રાખજે. ને વાળંદ કોઈને

વાત કહી નાખે તોપણ શું છે? કોના બાપની બીક છે? શું કોઈ મારા જીવનનું મુખત્યાર છે? હું ચાહે તે કરીશ. હું નથી દેવસ્થાનના પૂજારીઓથી ડરવાનો, કે નથી અમદાવાદના સુલતાનથી દબાવાનો. મારે આંગણે બે ઉપરકોટ છે. ને હું તો જ્ઞાનદૃષ્ટિથી માનવા લાગ્યો છું, કે વાસનાને દબાવવી નહીં. એ દબાઈ રહે તો કોઈક દિવસ પણ ફાટે ને? વાસનાને તો હળવા હાથે જ ઠેકાણે પાડવી રહી.

'નરશસહ મહેતાની પાછળ ટોળાં કેમ ભમે છે? રાસમંડળમાં સેંકડો નાચે છે ને ગાય છે ; કેમ કે તેમની વણપુરાયેલી વાસનાઓને ત્યાં વાણી વડે શાંતિ મળે છે. મનડાં માનવા લાગે છે કે છબીલોજી મળી ગયા! નારીઓ કલ્પના કરી લ્યે છે કે કૃષ્ણે તેમને પોતામય બનાવી લીધી! પુરુષો અનુભવ કરી લ્યે છે કે રાધિકા સાથે રાસરમણ રમાયાં. કોની નારીઓ, ને કોના પુરુષો! ઘેર ઘેર અતૃપ્તિનાં આંધણ ઊકળે છે. નરસૈંયાએ, તેમને સંતોષવાની આ સૂક્ષ્મ કલા ન ગોતી હોત તો ઘેર ઘેર કજિયા થાત. ઘેર ઘેર વ્યભિચાર ચાલત, ઘેર ઘેર મારપીટ ને હત્યા પણ થાત. નરસૈંયો ડાહ્યો છે. નાગાજણ ડાહ્યો છે. મુસ્લિમ દરવેશો પણ ડાહ્યા છે. અપ્સરાઓની કલ્પનાએ મને ચડાવી દીધો છે, એટલે જ હું કુંતાદેને સતાવતો નથી.

'રસૂલાબાદવાળા સાંઈ શાહઆલમ મૂઆ સુલતાનની બીબી મુઘલીને રૂપાળી જોઈ પરણી બેઠા, અને એ બીબીના છોકરા સુલતાન મહમદશાહ વેરે પણ એના સાવકા ભાઈ સુલતાન કુતુબશાહની વિધવા રાજપૂતાણી રૂપમંજરીને વેળાસર પરણાવી દીધી. આ બનાવો એક જ રહસ્ય બોલે છે : વાસનાને દબાવી ન દેવી, માર્ગ આપી દેવો, ઠંડી પાડી દેવી. હું તો જ્ઞાનદૃષ્ટિએ વાસનાને કામે લગાડી દઉં છું. ખોજ કરું છું – અપ્સરાની. ખોજ કરો! ઓ માનવીઓ, તમારા મનમાં બેઠેલા અંતર્યામીની ખોજ કરો. હું પણ ખોજ જ કરું છું ને! અંતર્યામીની જ ઓળખાણ ગોતું છું ને! નરસૈંયો મને ગમત, જો એ ભેગાભેગો પાખંડ પણ ન કરી રહ્યો હોત તો. પણ એ તો ઢોંગી દેખાય છે. જે કાંઈ થાય છે તે શ્રીપ્રભુ પોતાને માટે ખાસ આવીને કરી જાય છે, એવું કહેનારો કાં મૂરખ છે, કાં શઠ છે, કાં ભોળો વિભ્રમી છે, કાં જાદુગર છે, ને કાં મંતર ને તંતર કરનાર છે. નહીં તો મને – રોજ ગંગાજળે નાહનારા પરમ શિવભક્તને – કેમ ક્યાંય શંભુ નથી સહાય કરવા આવતા? હમીરજી ગોહિલને કેમ શંભુએ ન રક્ષી લીધો? અરે, શિવે પોતાનું જ જ્યોતિ...લગ તૂટતું કેમ ન અટકાવ્યું? નરસૈંયો મને ગમતો, હવે અણગમતો થયો છે. એનું રાસરહસ્ય મને ભાવે છે ; એના પ્રભુનામના ગપાટા મને અકળાવે છે.

'હા! હું પાછો ભૂલી જાઉં છું! વાળંદ આવશે ત્યારે એને જ પૂછીશ, કે દીઠી છે ક્યાંક અપ્સરા? તારા હાથમાં આવી છે એની આંગળીઓ? તેં ઉતાર્યા છે કોઈ એવા નખ કે જે તડકે મૂકતાં પીગળી પાણી પાણી થઈ જાય? એને હું પહેલેથી જ કહી રાખીશ, કે મારે બીજું કાંઈ કામ નથી. ખોજ કરવી છે, સાચજૂઠ પરખવું છે. સત્યનો તાગ લેવો છે ; એવા કોઈ નખ હોય તો તું જોતો રહેજે. તને ઇનામ આપીશ. તારું દળદર ફિટાડી દઈશ. બસ, ફક્ત એવા નખ જ જોઈએ મારે, હો કે? બીજું કાંઈ નથી જોતું.'

રા'નું હૃદય, વીશળ કામદારના ચાલ્યા ગયા પછી, આવાં વિચારચક્રો ફેરવવા લાગ્યું. રા' જાણે જીવતરના કોઈ એવા ચકડોળમાં ચડી બેઠા હતા, કે જેને અટકવાનું હોતું નથી. માનસ-સાગરના કિનારા પર ઇચ્છાઓનો મહામેળો મચ્યો હતો, તેની વચ્ચે આ ચકડોળ ફંગોળા લેતો હતો. રા' એમાં ચડી ચૂક્યા હતા. ચકડોળ જરાય ઊભો ન રહે, ચગે – હજી, હજી, હજી, વધુ ચગે, અરે, જાણે કદી જ ન થંભે – એવી રા'ની ધખના હતી. ફેર ચડતા હતા, પૃથ્વી પર ઊતરવા હામ નહોતી, પડવાની બીક હતી. માટે ચગો ચકડોળ! ફરો કાળ-ચક્ર! અનંત કાળ લગી આંટા લો. નથી ઊતરવું. ધરતી પર નથી પગ મૂકવો. કુંતાદેવીનાં કરડાં નેત્રો! દૂર થાઓ!

આવા વિચાર-વીંછીઓના ડંખો ખાતા રા' માંડળિક ઘણી ઘણી વાર સંધ્યાકાળે એકલા પડી જઈને પોતાની બેઠકના ગોખે બેસતા. ગિરનાર ઉપર ચડતી એની કલ્પના ક્યાંય નહીં ને જાણે ભૈરવ-જપની શિલા પર ચડતી, ચડીને પાછું નીચે જોતી, તમ્મર ખાતી, વગર ધક્ક્ો કેવળ પોતાનાં જ તમ્મરથી ખાબકી પડતી, અતલ ખીણમાં જઈ પડતી. કપાળ એનું કોઈ ઉનાળે સુકાઈ રહેલા ખાબોચિયામાં ખદબદતાં માછલાં-શી કરચલીઓના ખદબદાટો ધારણ કરતું ; ત્યારે થોડે દૂર આવેલી મહોલાતની બારીની ચિરાડમાંથી બે આંખો રા'ના કપાળ-ખાબોચિયાના એ ખદબદાટને જોઈ જોઈ છાનું છાનું રડી લેતી : એ બે આંખો હતી કુંતાદેની.

23

સૂરોનો સ્વામી

ઘ ણાં વર્ષ પર જે ઊના ગામનું પાદર ભાટ-ચારણોનાં ત્રાગાંએ ગોઝારું કરી મૂક્યું હતું, તે જ પાદર આજે મૃદંગ, પખવાજ અને તંબૂરના સૂર-તાલે સચેત બન્યું છે. એક ખોખરા ગાડામાંથી પાંચસાત પુરુષો ઊતરે છે. તેમની મૂછો મૂંડેલી છે, તેમના કપાળમાં ટીલાં છે, તેમના પોશાક મશ્કરી કરાવે તેવા છે.

''એલાં છોકરાંઓ,'' એમાંના એક જણે નીચા વળી, ત્યાં એકઠાં થયેલાં તાલમબાજ છોકરાંને પોતે છોકરાં જેવડા થઈને જ કહ્યું : ''અમારું ગાવું ને નાચવું જોવું છે?''

''હા હા.'' છોકરાં આ પુરુષના સ્વાભાવિક બાલભાવ તરફ ખેંચાઈ આવ્યાં.

''જોજો હો ત્યારે!'' એમ કહી હાથમાંની કરતાલ કટકટાવતે એ પુરુષે ઊંચી ભુજા કરી ગાન ઉપાડ્યું –

અરે નાગર નંદજીના લાલ!
રાસ રમતાં મારી નથડી ખોવાણી.

ચલતીના તાલમાં એ ગીત બીજા બધા સોબતીઓએ પોતપોતાના સાજ પર ઝીલવા માંડ્યું. જમાવટ થઈ ગઈ. છોકરાં ન રહી શક્યાં. એમણે પણ નૃત્યમાં પોતાના નાના પગનાં પગલાં મિલાવ્યાં. ગવરાવનારો એ પુરુષ નીચો નમી નમીને નખરાં કરવા ને ફેરફુદરડી ફરવા લાગ્યો. ને પછી જ્યારે –

રાધાજીની નથડીનો
કાનુડો છે ચોર-ચોર-ચોર,
નાગર નંદજીના લા...લ!
રાસ રમતાં મારી નથડી ખોવાણી.

એ 'ચોર-ચોર-ચોર'ના તાલ દેતી થપાટો મૃદંગ પર પડી, ને ગવરાવનારનાં કરતાલ ઝટકોરાયાં, ત્યારે છોકરાંની ટોળી ગજબ તાનમાં આવી ગઈ.

''બાકીનું ગીત સાંભળવું છે ને?'' ગવરાવનાર પુરુષે છોકરાંને સરખી વયના સાથી સમી નિર્મળ અદાથી પૂછ્યું.

''હા, અમારે નાચવું છે, ને ગાવું છે.'' છોકરાં અધીર બન્યાં.

''ત્યારે તમે નાગરવાડામાં શ્રીરંગ મહેતાનું ઘર જોયું છે ને?''

''હા,'' એક છોકરો બોલી ઊઠ્યો, ''કુંવલભાભી થે, ઈ ઘલ ને? કુંવલભાભી તો હજી હમણાં જ લોતાં'તાં. એ-એ-એ-કઉ, છું કામ લોતાં'તાં? એ-એ-એ એના બાપા છે ને, એના નલછિયા બાપા છે ને, તે ધૂનાગઢથી આવા નૈ, અતલે.''

''ઠીક ત્યારે,'' એ પુરુષે કહ્યું ''જો બચ્ચા, તું જા, તારી કુંવરભાભીને કહી દે કે રુવે નહીં, નલછિયા બાપા આવ્યા છે, આવ્યા છે!''

''કાં છે?''

''હું-હું-હું પોતે નલછિયો બાપો.''

''અલલ! લે! આવા નલછિયા બાપા હોય?'' બાળક હસી પડ્યાં.

“લો છોકરાં! મારા ભાઈલા કરું. હાલો શ્રીરંગ મહેતાનું ઘર બતાવો. આપણે બજારમાં ગાતા ગાતા અને નાચતા-કૂદતા જઈએ. મજા પડશે, ખરું?”

ખોખરા ગાડામાં, ગળિયલ બળદો જોડાવીને, પાંચસાત સાધુડાંની સાથે આવેલા એ નરસૈંયા ભક્તનું કીર્તનમંડળ જ્યારે ઊનાની બજારમાં છોકરાંની ઘીંઘરથી વીંટળાઈને ગાતું ને ઊછળી ઊછળીને નાચતું નીકળ્યું, ત્યારે ઊના શહેરના નાગરોમાં ખિખિયાટા ચાલ્યા ને નરસૈંયાના વેવાઈ શ્રીરંગ મહેતા શરમાતા શરમાતા સામા આવ્યા. દીકરાના નાગર સસરાના વિચિત્ર રંગઢંગ દેખીને સહી લેવું સહેલ નહોતું. ઊના શહેરે દૂરથી સાંભળેલો નાગર નરસૈંયો પહેલી જ વાર નિહાળ્યો. પોતાની આબરૂના કાંકરા થતા જોનાર વેવાઈએ આ તમાશો અટકાવવા માથાકૂટ કરી તે નિષ્ફળ ગઈ. ગામલોકો ટોળે વળ્યાં. ગલીએ ગલીએ સ્ત્રીઓ છોકરાં તેડી તેડી વૃંદે વળી. મેડીઓની બારીઓ, ઝરૂખા ને ગોખ-રવેશો જાણે જીવતાં બન્યાં. પણ ભગતડો નાગર નરસૈંયો કોઈ વિચિત્ર પ્રાણી હશે તે ભ્રાંતિ ભાંગી ગઈ. લોકલાગણી સંગીતભૂખી હતી. ધંધારોજગારમાં ને વ્યવહારની ક્ષુદ્રતામાં સબડતાં નરનારીઓ કોઈ એક પ્રબળ રસોર્મિનાં પિપાસુ હતાં. તેમણે પોતાની જ આતમવાણીનો સ્પર્શ અનુભવ્યો. તેમણે નરસૈંયાના કંઠમાંથી સૂરોની રેલમછેલ ચાલતી અનુભવી. પહેલા વરસાદમાં નાગાંપૂગાં થઈને નાહવા દોડતાં નાનાં બાળકોના જેવી અંતરોર્મિ સેંકડો નરનારીઓની બની ગઈ. તેમના પગ છૂપા છૂપા નરસૈંયાના ગાનના તાલે તાલે થનગન્યા. સ્ત્રીઓ એકબીજીને પૂછતી હતી : “આ તો વંઠેલો નથી લાગતો. આ ક્યાં વરણાગિયો છે? આની આંખો તો કશેય ભમતી નથી. આ તો એના ગાનમાં ગરકાવ છે.”

પણ નરસૈંયાનું કીર્તન દૂર દૂર નીકળી ગયું ; સેંકડો કાન ફરી પાછા સુકાઈ ગયા. પહેલો મેહ પડે તેને શોષી જઈને તપેલી ધરતી જેમ હતી તેમ બની રહે છે, તેમ લોકોનો હૃદય-પ્રદેશ પણ હતો તેવો જ સૂકો થઈ ગયો. ને ફરી વાતો ચાલી : “હોય તો હોય ભૈ! મૂવા કાંસિયા કૂટે છે ને ઠેકડા મારી મારી ભરી બજારેય ગાય છે, એ તે નાગરના કુળને શોભે?”

પછી તો ‘ઝાઝા ચાંચડ ઝાઝા જૂવા, તિયાં મે’તાના ઉતારા હુવા’. અને પહેલીવહેલી સગર્ભા બનેલી એક પંદર વર્ષની વહુવારુ પોતાના બાપની હાંસી સાંભળતી સાંભળતી શ્રીરંગ નાગરના ઘરને એક ખૂણે અશ્રુ સારતી ઊભી રહી. એનું નામ કુંવરબાઈ.

માવિહોણી, ખોટનો ભાઈ હારી બેઠેલી, જગતભૂલ્યા ભોળા બાપની ગિલા સાંભળતી સગર્ભા દીકરી કુંવર જ્યારે બાપને ઉતારે જઈ થાંભલી ઝાલી ઊભી રહી, ત્યારે બાપે એને માટે એક પોટકું છોડ્યું ; “લે બાઈ,” એ ગરીબડું મોં કરી વસ્તુઓ કાઢતો હતો : “લે, તારા સીમંત અવસરે બાપ ફક્ત આટલી જ પહેરામણી લાવેલ છે. આ ગોપીચંદન છે, આ તુળસીની માળા છે, આ ખાસ વૃંદાવનથી આવેલ વ્રજરેણુ છે. શ્રીહરિને વહાલાં હતાં આ સર્વ વાનાં. તારી બાનું કાંઈ ઘરાણું તો નથી બાકી રહ્યું. એ જીવી ત્યાં સુધી સંતો-અતિથિઓને, છેલ્લી વાળી વટાવીને પણ જમાડી ગઈ છે. ને મારો ઓરતો કોણ કરે? હું તે કાંઈ માણસમાં છું! હે-હે-હે-હે શ્રીહરિ.”

“આ લે, ભાભી!” નણંદ એક કાગળ લઈને કુંવરબાઈ પાસે આવી : “છોરુ આવશે ત્યારે મામેરામાં જે જે વાનાં જોશે તે લખીને લાવી છું, દઈ દે તારા બાપને.”

“હાસ્તો.” અન્ય સગાંએ શોર મચાવ્યો, “શ્રીહરિ જેને શબ્દે બંધાયેલો છે એવો તારો અડીખમ બાપ શું મામેરું નહીં પૂરે? એને આબરૂની ખેવના નહીં હોય, પણ અમારે તો સંસારમાં જીવવું જોશે, અમારા ઘરનું હીણું નહીં પડવા દેવાય. આ લે આ ખરડો, દે તારા બાપને.”

“ભેગા બે પા’ણા પણ નોંધજો.” એક દાદીએ ટોણો માર્યો.

“કેમ, દાદીમા?” નણંદે પૂછ્યું

“મામેરાનાં આ બધાં વાનાં પવનમાં ઊડી ન જાય તે દબાવવા માટે!”

“શ્રીહરિને મામેરું કરવું હશે તો કરશે, બાપુ!” એમ કહીને નરસૈંયાએ કાગળની લાંબી ટીપ રડતી પુત્રીના હાથમાંથી લઈને પોટલીમાં બાંધી લીધી.

ને ફરી પાછો એ તો ભરબજારે ગાતો ને નૃત્ય કરતો ચાલી નીકળ્યો.

s

થોડા મહિના પછી નરસૈંયાને ઊનાથી કાગળ મળ્યો :

“ટીપ પ્રમાણે એકેએક ચીજ પહોંચી છે. બે પથ્થરો પણ સોનાના મળ્યા છે. આપની ગરીબાઈની અમે ક્રૂર ઠેકડી કરી તે બદલ સૌ પસ્તાઈએ છીએ. વેવાઈજી, ક્ષમા કરજો!”

“મારો છબીલોજી જ અવસર સાચવી આવ્યા ; બીજું કોણ હોય? લ્યો ત્યારે, છબીલાજીના ગુણ ગાઈએ.”

ફક્ત એટલું જ કહીને નરસૈંયાએ તે રાત્રિએ પ્રભુ-ભજનનો ઉત્સવ માંડ્યો. રા’ માંડળિકે નરસૈંયાનાં ઊના ખાતેનાં બે વધુ પાખંડોની વાતો સાંભળી વધુ રોનક અનુભવ્યું, “મારો બેટો! આ પણ જબરો ધુતારો જાગ્યો છે જૂનાગઢમાં!”

s

મહિનાઓ વીતી ગયા છે. એક દિવસ નરસૈંયો જૂનાગઢમાંથી ક્યાંક ચાલ્યો ગયો છે. એને ઘેર પચાસેક અભ્યાગતોની જમાત પડી છે. ઘરમાં કોઈયે ઘરનું માણસ નથી. માટલામાં આટો કે દાળ નથી. ગામમાં કોઈએ સીધું જોખ્યું નથી. અભ્યાગતો ભૂખ્યાં થાય છે ત્યારે ભજન કરી લ્યે છે. રાત્રિએ ઊંઘ આવે છે ત્યારે એ ક્ષુધિતો ફરીથી કીર્તન કરે છે. વળતે દિવસે એકાદશીના નિમિત્તે ઉપવાસ ખેંચે છે. સૌ વાટ જોઈ બેઠાં છે કે નરસૈંયાજી અબઘડી ખાવાપીવાનું સાધન કરી લાવશે.

જૂનાગઢમાં આંગણે અભ્યાગત અતિથિઓ લાંઘણ પર લાંઘણ ખેંચી રહ્યાં છે ત્યારે તળાજા ગામની બજારમાં નરસૈંયો ધરણીધર નામના એક વૈશ્યની દુકાને બેઠો છે. તળાજા પોતાનું મોસાળગામ છે ત્યાં પણ એ ‘માંડી વાળેલ’ ને ‘ઓટી વાળેલ’ તરીકે જાણીતો થઈ ચૂક્યો છે. એના વ્યવહારની આબરૂ ત્યાં રહી નથી.

“ધરણીધરજી! ઘેર અભ્યાગતો ભૂખ્યાં બેઠાં છે.”

“પણ હું શેના પર ધીરું? કાંઈ લાવ્યા છો?”

“કંઈ નહીં. ઘરમાં કશું નથી. મરતી મરતી માણેકબાઈ સાડલા પણ વેચી વેચીને મુજ નાલાયકનો વહેવાર ચલાવતી ગઈ છે.”

“પણ કાંઈ બીજી વસ્તુ? તંબૂરો, મંજીરા, કરતાલ, કાંઈ કરતાં કાંઈ?”

“એ બધું જ વેચાઈ ચૂક્યું છે.”

“ત્યારે તો મહેતાજી, મારે ધીરવું શાના ઉપર?”

“મારા વાલાજીની આબરૂ ઉપર.”

“તમે તો ભક્તરાજ રહ્યા, આબરૂની થોડી ખેવના કરવી છે? આંહીંથી નાણાં લઈને પીઠ વાળી, એટલે કોણ ધરણીધર ને ક્યાં તળાજું! ઓળખે છે જ કયો ભાઈ? આવું ડીંડવાણું કહેવાય તમારું તો.”

“ત્યાં અભ્યાગત ભૂખ્યાં બેઠેલ છે, શેઠજી!” નરસૈયો સામી દલીલો ન સૂઝતાં એકની એક વાત ગોખતો રહ્યો.

“હાં – ત્યારે તો – ત્યારે જુઓ, મહેતાજી! તમને કાંઈકે એવી બંધણીમાં લેવા જોઈએ કે કરજ પહેલું યાદ આવે. તમારી દાનત વિશે મને શક નથી, તમારી આળસની જ મને બીક છે.”

“તમે કહો તેમ કરું.”

“ત્યારે હું એમ કહું છું, કે આ લ્યો આ કાગળ, કોરી ચાળીસ ગણી દઉં, તેની સામે દસ્તાવેજમાં માંડી આપો.”

“શું?”

“તમારો કેદારો રાગ.”

“એટલે?”

“એટલે બીજું તો શું? કોરી ચાળીસ ભરી ન જાવ ત્યાં લગી બીજા બધાય રાગ તમારે ગાવા, ન ગાવો એક ફક્ત કેદારો રાગ.”

“ભલે, લાવો લખી આપું.” એમ કહીને નરસૈંયાએ કાગળ લીધો. ફરી ફરી લખત વાંચ્યું. વાંચી વાંચીને એણે ડોકું ધુણાવ્યું. ધરણીધર તરફ એ દયામણી દૃષ્ટે જોઈ રહ્યો. “મારાથી નહીં બને.” કહીને એણે નિ :શ્વાસ નાખ્યો.

“કાં? બત્રીસ રાગ ગાઈ જાણો છો એમાંથી એક કેદાર નહીં ગાવ તો શું નડવાનું છે?”

“કેદારો તો મારો શ્વાસ છે. ધરણીધરજી, કેદાર રાગ તો મારી નાડીઓનું રુધિર છે.”

“જુઓ, વિચાર કરી જુઓ, ભક્તજી! હું કંઈ સોનું, રૂપું કે માલમતા, કશુંય માગું છું? હું તો માગું છું એક જ રાગ ન ગાવાની બંધણી – જેની ફૂટી બદામ પણ કોઈ બીજો વેપારી ન આપે.”

“આવી બંધણી? મારું ગળું ટૂંપવું છે, શેઠજી? પછી હું મારા વા’લાજીનાં કાલાંઘેલાં કઈ રીતે કરીશ? મારા શામળાને શી રીતે રીઝવીશ?”

નરસૈંયો ભક્ત તળાજામાં અગાઉ ઘણી વાર આવેલો. ધરણીધર શેઠની દુકાને લેણદેણ, ઉપાડ કાયમ રાખતો. પણ આટલાં વર્ષમાં કોઈ દિવસ ધરણીધરે નરસૈંયાના મોં પર આવો ઉશ્કેરાટ નહોતો જોયો. સદાકાળ નિજાનંદે મસ્ત રહેનાર નરસૈંયો એકના એક પુત્ર શામળશાના મોત સામે પણ હસતો રહેલો. એ હાસ્યને બદલે, આ વખતે એના મોં ઉપર વેદનાનાં ગૂંચળાં ઘૂમવા લાગ્યાં. કાનનાં મૂળ સુધી એના ગાલ લાલ લાલ બની ગયા. આંખોના ડોળાએ સ્થિરતા છોડી ઘૂમાઘૂમ માંડી, ને વીફરી ગયેલા અવાજે એણે કહ્યું : “કેદારો ગાવાનું છોડું? શું કહો છો, શેઠ! કેદારો સાંભળવા મારા શ્રીહરિ તલખે, તે વારે હું એને બીજા કયા રાગે – બીજા કયા સૂરો વડે ફોસલાવી શકું? મારો વાલોજી રોજની થાળી શે આરોગશે કેદારો સાંભળ્યા વગર? મારા બાળગોપાળને પારણિયે નીંદર કેમ ઊડશે કેદારાના પ્રભાતી સૂર કાને પડ્યા વગર? મારા કૃષ્ણ ગોવાળિયાને ધેનુનાં ધણ ઘોળીને ચારવા જાવું કેમ ગમશે એ કેદારો સાંભળ્યા વગર? કાળધરીના ધૂનામાં કાળીનાગ ગાયોને પીવાનાં જળકમળ ઝેર ઝેર કરે છે, તેને વાલોજી નાથશે શી રીતે કેદારો સાંભળ્યા વગર? મારા દામોદરરાયને કેદારો સાંભળ્યા વગર રાધિકાજીને ખોળે પણ કાંટા જ ખૂંચે કે બીજું કાંઈ? તમે મને ફસાવવા આવ્યા છો, શેઠિયા!”

“આ રહી ચાળીસ કોરી.” ધરણીધરે ગણી કરીને સામે જ ઢગલી ધરી દીધી હતી, “ને આ રહ્યો દસ્તાવેજ. સહી કરી આપો એટલી જ વાર.”

“ના-ના-ના. મને લલચાવો મા. મને મૂંઝવો મા. એ કોરીઓને સંતાડી ધો. એ દસ્તાવેજ ફાડી નાખો, મારે નથી રોકાવું.” એમ કહીને નરસૈંયો ઊઠ્યો, આંખો આડા એણે હાથ દઈ દીધા.

“તો ભલે અભ્યાગતો ભૂખે મરે.” એની ફરી ગયેલી પીઠ ઉપર ધરણીધરજીએ લાકડીના સોટા જેવા આ શબ્દો સબોડ્યા, કે તુરત નરસૈંયો, “ભલે મરી જાય અભ્યાગતો! ભલે થાવું હોય તે થાય. ભલે – ભલે – ઉલ્કાપાત થઈ જાય.” એવી ચીસો પાડતો, વટેમાર્ગુ વાઘ-દીપડાથી નાસે તેવા વેગે નાઠો, ગામબહાર નીકળી ગયો. સીમમાં પણ શ્વાસધમણ બની

દોડતો હતો. સીમાડો છોડ્યા પછી એણે ગતિ ધીરી પાડી. અને પોતે કેદારો રાગ ત્યાં મૂકી તો નથી આવ્યોને, એની ખાતરી કરવા એણે જંગલમાં ગળું વહેતું મૂક્યું; ને એ હર્ષાવેશમાં આવી ગયો. કેદારો એના કંઠમાં સાબૂત હતો.

એ પગલાં ઉપાડતો ચાલ્યો, પણ એનું શરીર કામ કરતું નહોતું. ઘણા મહિનાથી પેટપૂર તો ખાવા પામ્યો જ નહોતો. થોડુંક અન્ન ને ઉપર ઝાઝું બધું પાણી પી જઈને એ ઓડકાર ખાતો. બાકીનો સમય ગાવામાં ગાળતો. ભૂખ લાગી જ નથી, મને ભૂખ છે જ નહીં, એવાં એવાં માનસિક રટણ કરીને એ ભૂખને વીસરી જતો. પણ એ લાંબી સ્થિતિને સંભાળી લેનાર સ્ત્રી ચાલી ગઈ હતી. નરસૈંયો એકલો બન્યો હતો. ભૂખના દુ :ખે એનાં હાડ ભાંગી નાખ્યાં હતાં.

એમાં એકાએક એને યાદ આવ્યું, 'પાછો વળીને આ હું ક્યાં જઈ રહ્યો છું? હું પાછો જૂનાગઢ જાઉં છું, પણ શો ગર્વ લઈને જૂનાગઢ જઈશ? કેદારો રાગ ઘરેણે ન મૂક્યો, બસ ન જ મૂક્યો, ચાળીસ કોરીમાં મેં જીવ ન બગાડ્યો, એ બધું હું કોને જઈ કહીશ? ભૂખ્યાં બેઠેલ આશાતુર અભ્યાગતો એ મારી ગર્વ-વાણી સાંભળીને શું કહેશે? શાબાશી દેતાં દેતાં ભૂખે મરી જશે? ને એવી શાબાશીને શું બટકાં ભરીશ? એ ભૂખ્યાને હું ક્યાં મોકલાવીશ?'

સાંજ પડતી હતી. પાંચેક ગાઉ પોતે તોરમાં ને તોરમાં નીકળી ગયો હતો, નવા વિચારે એને ઊભો રાખ્યો.

'ના, ના, ના,' એણે મનમાં ને મનમાં કહ્યું, 'હે શ્રીહરિ, આજ સુધી મારે ઘેરે જ્યારે જ્યારે ભીડ પડી તે તે ટાણે તું કોઈ ને કોઈ માનવીના હૈયામાં પેસી જઈ મારા અવસરો ઉકેલી ગયો છે. તેથી આજ શું તને કોઈક ભીડ પડી હશે તે ટાણે હું તારી આબરૂ રગદોળી નાખીશ?'

આકાશમાં વાદળાં ઘેરાતાં હતાં. ગગનના સિંધુમાં સામસામી જાણે જંગી નૌકાઓ અફળાતી હતી એ જોઈને નરસૈંયાએ મનમાં બબડાટ ચલાવ્યો :

'જોઉં છું, જોઉં છું, વાલાજી! તારે ઘેરેય કાંઈક ભીડ પડી છે. તું કશીક વિપદે ઘેરાણો છો. તું મારી સંભાળ લેવા આવી શક્યો નથી એમ હું જોઉં છું. પણ લોકો તો કહેશે ને, કે આ નરસૈંયો ડિંગેશડગ જ હાંકતો હતો, લોકો કહેશે કે જોજો, આ ભગતડાના વાલાજીએ અત્યારે દેવાળું કાઢ્યું. લોકો મને નહીં નિંદે, પણ તને – જગતના પાલનહાર શ્રીહરિને – વગોવશે. એ તારી વગોવણી થવા દઉં કે તને રીઝવવાનો કેદાર રાગ સાચવી બેસું? તું તો, મારા વાલા! મોટા મનનો છો. ને તારે તો ભક્તોની ખોટ નથી. કેદારના સૂર સંભળાવનારા તો તારે કિન્નરો-ગંધર્વોય ક્યાં ઓછા છે? શું મારું મિથ્યાભિમાન! હા-હા-હા!' નરસૈંયો વાદળાંની ગડગડાટી પ્રભુમુખના હાસ્ય-ખખડાટારૂપ સમજી પોતે પણ સામે હસી પડ્યો :

'ગજબ મારું મિથ્યાભિમાન! ધરણીધરને હું એમ કહી આવ્યો કે મારો કેદારો સાંભળ્યા વગર શ્રીહરિ ઊંઘશે ને જાગશે ક્યાંથી? ખાશે ને પીશે કેવી રીતે? એ અભિમાનના તોરમાં હું નાસી આવ્યો, ને ઘેરે બેઠેલાં અભ્યાગતોનું મોત ઢૂકડું લાવ્યો! ગમાર! કેવો ગમાર! ઝટ પાછો વળું. ક્યાંઈક ધરણીધર શેઠ બદલી બેસશે.'

એમ કહેતો એ મૂઠીઓ વાળીને પાછો તળાજા તરફ દોડવા લાગ્યો. પ્રભુનું ગગનહાસ્ય ચાલુ રહ્યું, પણ તે સાથે કાળી કાળી વાદળીઓ પૃથ્વી પર તૂટી પડી. એની કોટાનકોટ જળધારાઓ વચ્ચે થઈને નરસૈંયો દોડ્યો જાય છે. દોડતું એ સુકોમળ શરીર, વિરાટના આ સહસ્રધારા તારોના વાદ્ય પર કોઈક બજાવનારની ફરતી આંગળી જેવું દેખાય છે. એની છાતી પર પવન-સુસવાટાના ધક્કા પડે છે. એના મોં ઉપર મેઘ-ધારાઓ સોટીઓની તડાતડી બોલાવે છે, પણ એ ઊભો રહેતો નથી. એને લાગી ગયું છે કે મારો વાલોજી, અખિલ બ્રહ્માંડમાંથી આ હસાહસ કરીને કહે છે –

''ઘેલો નરસૈંયો! મિથ્યાભિમાની નરસૈંયો! પોતાને ગાવું છોડવું ગમતું નહોતું એટલે મારા

નામનું – મારી ઊંઘનું ને મારા ભોજનનું – બહાનું ચલાવ્યું. મૃત્યુલોકમાં મને બેઆબરૂ બનાવ્યો!''

રાતે દુકાન વધાવી લઈ તાળું વાસતા વ્યાપારી ધરણીધરને કાને વરસતા વરસાદમાં બજાર સોંસરવા સાદ આવ્યા : ''ધરણીધરજી! શેઠજી! ઊભા રે'જો. હાટ વાસશો મા. હું કેદારો રાગ માંડી દેવા આવી પહોંચ્યો છું. વાસશો મા, હાટ વાસશો મા!''

24

રતનમામી

જૂ નાગઢના નાગરવાડામાં આવેલા એક ફળિયામાં ગીચોગીચ ઘરો હતાં. તેમાંના એક ઘરની ખડકી ઉપર બહારથી સાંકળ ચડાવીને ઓટલા ઉપર એક રાતે દસ-પંદર પુરુષો ઊભા હતા. થોડા જુવાન હતા, બાકીના આધેડો ને બુઢ્ઢા હતા. તેમના હાથમાં લાંબી લાકડીઓ ને નાની જેષ્ટિકાઓ હતી. તેમણે કછોટા ભીડ્યા હતા. અંધારી રાતનો બીજો પહોર હતો. તેઓ ચોકી કરતા હતા. ચોર બહારથી આવવાનો નો'તો. ચોકી કોઈક અંદરના ચોર ઉપર ચાલતી હતી. ચોકીદારોને કાને ઘરની અંદરથી એક કોમળ કંઠની કાકલૂદી સંભળાતી હતી.

"કૃપા કરીને ઉઘાડો. પગે લાગું છું, ઉઘાડો. એ બીજા કોઈના હાથે પાણી નહીં પીએ. એ તરસે મરી જશે."

એ કંઠ સ્ત્રીનો હતો. એને ચોકીદારો જવાબ દેતા હતા –

"મરી જશે તો મુડદું ઢસડીને ગિરનારનાં કોતરોમાં નાખી આવશું. ગીધડાંનાં પેટ ભરાશે."

"એવું અમંગળ ઉચ્ચારો મા, કાકા, મામા ને ભાઈઓ! એ શ્રીહરિનો ભક્ત તરસે મરી જશે, ને મને પાતક લાગશે."

"તારાં પાતકમાં હજી બાકી રહ્યું હશે – હે-હે-હે!" ચોકીદારો હસતા હતા."ધણી બેઠો હતો ત્યારે તો અમારું કાંઈ જોર નહોતું, પણ હવે વિધવા થઈ છો, નાગરી ન્યાતને બોળવા બેઠાં છો – એક એ ભાણેજ ને બીજી તું મામી! ન્યાત હવે શું તારા ઉધામા ચાલવા દેશે! હે-હે-હે-એ તો ધણી ચાલવા દિયે, ન્યાત ન ચાલવા દિયે."

"શ્રીહરિ! શ્રીહરિ! હે વાલા દામોદરરાય!" અંદરથી એ સ્ત્રી જેમ જેમ રાત જતી ગઈ તેમ તેમ કાકલૂદી છોડીને આવા ઈશ્વરના નામના ઉદ્ગારો રટવા લાગી. રાત કેમેય વીતતી નથી. રાતના પગમાં જાણે કોઈએ મણીકાના ભાર બાંધી દીધા છે. "હરિ! હે મારા વાલા દામોદરરાય! એને મરવા દેજો મા. એને મુખે પાણી પોગાડજો. એનું હવે કોઈ નથી રહ્યું, એ બીજા કોઈના હાથનું જળ નહીં બોટે." સ્ત્રીએ ઝંખ્યા જ કર્યું.

"આજ આપણે એ જ પારખું કરવું છે," ચોકીદારો વાતો કરતા હતા, "કે એ શઠ આ રતનના હાથના પાણી વગર પ્રાણ છાંડી શકે છે? કે પાણીની ટબૂડી તો ફક્ત આ કુલટાનાં કુકર્મ ઢાંકવાનું જ બહાનું છે?"

"જે હશે તે પ્રાત :કાળે જ પરખાઈ જશે."

"ત્યાં એ પાખંડીના ભજન-સમારંભમાં તો પૂરી કડકાઈ રાખી છે ને, કે કોઈ બીજું આવીને એને પાણી ન પાઈ જાય?"

"ત્યાં તો જડબેસલાક કામ છે."

રાત ગળતી હતી, ને ઓરડામાંથી 'શ્રીહરિ! હે હરિ! હે મારા વાલા દામોદરરાય! મારાં કાજ સારી જજો! હે વિઠ્ઠલા, વહેલા થજો!' એટલા જ જાપ જપાતા હતા.

રાત ભાંગતી હતી, ને ઓરડામાંથી વિલંબિત સૂરે 'હે ... હરિ! હે... દામો...' એટલા જ સૂરો ચાલતા હતા.

રાતનો છેલ્લો પહોર બેસતો હતો – ને ઓરડામાંથી સૂરો આવતા અટકી ગયા હતા.

"રંડા સૂઈ ગઈ લાગે છે થાકીને!" ચોકીદારો બોલતા હતા.

છેલ્લો પહોર પૂરો થવા પર આવ્યો હતો ત્યારે બીજા પાંચ-દસ જણા દોટ કાઢતા એ નાગર-ફળીમાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ ગાભરા સ્વરે બોલી ઊઠ્યા :

"કેમ આમ થયું?"

"કેમ, ભાઈ?"

"તમે ક્યાંઈ આડાઅવળા થયા હતા?"

"ના રે."

"ઝોલે ગયા હતા?"

"અરે, હાટકેશ્વરની દુહાઈ. એક મટકું પણ કયા સાળાએ માંડેલ છે."

"રતન અંદર જ છે?"

"ક્યારની ઘોંટી ગઈ છે."

"પણ ત્યારે આ શું કહેવાય! ત્યાં તો હમણાં જ એ પાખંડીને રતન પાણી પાઈ ચાલી ગઈ."

"ઘેલા થયા, ઘેલા! ભાન ભૂલી ગયા લાગો છો!"

"અમે ભાન ભૂલી ગયા, પણ હજારો માણસોની નજર શું જૂઠી? સૌએ જોયું, એકેએક જણને દીઠામાં આવ્યું, રોજની માફક આજે પણ વખતસર આવીને રતને નરસૈંયાને ટબૂડી પાઈ."

"એને કોઈએ પકડી નહીં?"

"ના, કોઈ હિંમત કરી શક્યું નહીં. કોણ જાણે કેમ પણ સૌની છાતી બેસી ગઈ. બધાના હાથપગ ઝલાઈ ગયા. નરસૈંયો તો પાણી વગર બેહોશ પડ્યો હતો, અવાચક બની ગયો હતો. રતને આવીને કહ્યું, 'લો ભાઈ, લો ભક્તજી, પાણી પીવો.'

"આંખો ખોલીને એ શઠે પાણી પીધું. એણે કરેલું તે વખતનું હાસ્ય સૌનાં અંતર પર શારડી ફેરવી ગયું. ને ઝબકેલા સૌ ભાનમાં આવે તે પહેલાં તો રતન સૌની વચ્ચે થઈને બેધડક ચાલી ગઈ."

ચોકીદારોએ સામસામું જોયું. મોં વીલાં પડી ગયાં. ખડકીની પછીતે જુવાનો દોડીને જોઈ આવ્યા. ત્યાં તો કોઈ દ્વાર નહોતું. ઘરનું છાપરું કે ખપેડો ફાટેલ નહોતો. સૌનાં હૈયાં પર ધાક બેસી ગઈ. સૌના અવાજ ઊંડા ઊતરી ગયા.

"ઘર ઉઘાડીને અંદર તો જુઓ!"

પોહ ફાટવા પહેલાંની અંધારી વેળા હતી. રાત્રિના અંધકાર કરતાં પણ રાત સમેટાતી વેળાનો આ અંધકાર વધુ બિહામણો હતો. સૌએ એકબીજા સામે જોયું, પણ એકેય હાથ એ ખડકીની સાંકળ તરફ વળ્યો નહીં. ડાચાં સૌનાં ફાટેલાં હતાં. ચોકીદારો પોતે જ ચોરડાકુ જેવા બન્યા હતા. વિસર્જન થતી રાત તેમને ઝાલી લેશે, કે ચાલ્યો આવતો વિશ્વચોકિયાત સૂરજ તેમને કેદ કરશે! – બધા જાણે બેય બાજુએથી રૂંધાઈ રહ્યા હતા.

"સૌ સાથે ખોલીએ." એવી મસલત કરીને બધાએ સામટા વળી અધ્ધર શ્વાસે ખડકી તરફ પગ મૂક્યા. સામટા હાથે સાંકળ ઉઘાડી. અંદર જતાં પરસેવો છૂટી ગયો.

અંદર ઘીનો દીવો બળે છે. ફૂલોની સુગંધ આવે છે. પરોઢનો વાયુ વીંઝણો ઢોળી રહેલ છે. અને શ્વાસોચ્છ્વાસ લીધા વગર પણ જાણે ગાઢ નીંદરમાં સૂતેલ છે રતનબાઈ નાગરાણીનું સુંદર ગૌર શરીર.

પાસે પડી હતી એક પાણીથી ભરેલી ટબૂડી.

"એ જ ટબૂડી ને એ જ લૂગડાં : અમે સૌએ ત્યાં જોયું." થોડાક બોલી ઊઠ્યા, "ઊંઘે છે. આવીને ઘોંટી ગઈ લાગે છે."

“ઉઠાડશું?”

“રતન! રતન! ઊઠ, એઈ ચોટ્ટી!” એક જણે અવાજ દીધો. રતનબાઈ તો એવી નીંદમાં પડી હતી, કે જેમાંથી કોઈ ન જગાડી શકે.

“એલા ક્યાંઈક મરી ન ગઈ હોય. છેટા રહીએ. નાહક અત્યારમાં અભડાવું પડશે.” એમ કહી એક જણે સૌને દૂર ખસેડ્યા.

થોડી વારે ઓરડામાં મૃત્યુની ટાઢાશ પ્રસરી વળી ને બીધેલા નાગરો બહાર નીકળી ગયા.

s

પ્રભાત થતાં થતાંમાં તો ઉપરકોટની દેવડી પર નાગરો, બ્રાહ્મણો, રજપૂતો, શૈવભક્તો ને અન્ય સંપ્રદાયીઓના સેંકડો લોકોની ભીડ મચી ગઈ. ચીસો પડી, રીડિયા ઊઠ્યા, દરવાજા બહાર ધસારા ચાલ્યા, બારણાં કડડવા લાગ્યાં.

“શું છે આ ગોકીરો?” રા’ માંડળિકે જ્યારે પાસવાનોને પૂછ્યું ત્યારે એના શરીરમાં નસેનસો તૂટેલી હતી. એના મોં પરથી સ્વચ્છતાનો છેલ્લો છાંટો પણ ચાલ્યો ગયો હતો. એ જાણે અસલ હતો તે રા’ નહીં, પણ બીજો કોઈ વેશધારી રા’ લાગે. આગલા દિવસની સાંજ સુધી પણ જે વિભૂતિ એના ચહેરા ઉપર તરવરતી હતી તે એક જ રાતમાં અલોપ થઈ ગઈ હતી. આ એક જ રાતમાં એણે એવા કયા પાપની ઉપાસના કરી હતી! કયાં સ્મશાનચારી પ્રેતોની સાધના કરી હતી! એના જીવતરની આ ગઈ રાત કાળીચૌદશની રાત હતી. એના છેલ્લામાં છેલ્લા સંસ્કારને ઉતરડી લઈને આ રાત જાણે કોઈ બિલાડીની માફક એના ઓરડામાં લપાઈ બેઠી હતી. પણ ઉપરકોટ એ છૂપી વાતથી હજુ અજાણ હતો.

“ગોકીરો શેનો છે?”

“વસ્તી વીફરી ગઈ છે. ઉપરકોટ ઘેર્યો છે. મહારાજની પાસે ફરિયાદ છે.”

“પણ આ ગામમાં ને બજારોમાં ફડાફડી શેની ચાલે છે? ઓ પણે ઢેડવાડો કળાય, તેમાં જઈને કોણ સોટા ચલાવી રહેલ છે? ઓ પેલા કૃષ્ણમંદિર પાસે આ બધા કોને પીટી રહ્યા છે?” રા’ માંડળિક પોતાના ઝરૂખા પરથી નગરનો મામલો નિહાળતો હતો.

“મહારાજ! નરસૈંયાએ કેર કર્યો છે. ઢેડવાડે જઈ કાલ રાતે કીર્તનો કર્યાં છે, ને એની રખાત રતનબાઈનું રાતમાં ભેદી ખૂન થયું છે. શિવભક્તો ને રામભક્તો ગોપીભક્તો પર પીટ પાડી રહેલ છે. હુલ્લડ ફાટી નીકળ્યું છે. આપ જલદી લોકોને મોં બતાવો, ને નરસૈંયાને યોગ્ય દંડ થશે એવી ખાતરી કરાવો.”

“વીસળ કામદાર ક્યાં મરી ગયો છે?”

“મહારાજ, એને તો આપે જ કાલ પરગામ મોકલેલ છે, એ શું આપ ભૂલી ગયા?” એક અનુચરે રા’ સામે આંખની ઇશારત કરી.

“હા – હા – ઠીક! હું તો ભૂલી જ ગયો. ભૂલી શકું તો – ભૂલવા મથું છું – ભૂલી શકીશ – નહીં ભુલાય! – ” પોતે વીસળ કામદારને શા માટે બહારગામ મોકલ્યા હતા તેનું રા’ને ભાન થયું. રાત એને ઘેર ગુજારીને તો પોતે પ્રભાતે મહેલે આવ્યા હતા.

“મહારાજ!” અનુચરો રા’ની વાણીનો મર્મ સમજતા હતા. તેમણે એ વાતને રોળીટોળી નાખવા કહ્યું, “દેકારો બોલે છે. હમણાં ઉપરકોટ ઠાંસોઠાંસ ભરાશે, ઝટ મોં બતાવો! નરસૈંયાને શિક્ષા કરવા લોકોને કોલ આપો.”

“હું શા માટે? – હું નહીં – કુંતાદે મોં બતાવે ને! એ કોલ આપે ને! એણે જ પાખંડીને રક્ષ્યો છે. એને કહો, વસ્તીને જવાબ આપો – એને કહો – એ રૂપાળીને કહો – એ ભગતડીને કહો – હો-હો-હો!”

"એને પણ આપે જાત્રાએ મોકલેલ છે," અનુચરોએ રા'ને યાદ કરાવ્યું.

"હા, યાદ આવ્યું ; હું જાણું છું, એ તો ગયાં હશે દોંણેશરની જાત્રાએ – એના સગા પાસે. ભલે ગયાં. એ એને ઠેકાણે ગયાં, તો હું મારે ઠેકાણે કાં ન જાઉં?"

કુંતાદે માટે રા'ના મોંમાંથી ગંધારા શબ્દો પ્રકટપણે તો પહેલી જ વાર નીકળ્યા. અનુચરો પણ આ હીણી વાણી સાંભળી ડઘાઈ ગયા. ત્યાં તો માણસોએ દરવાજેથી દોડતા આવી ખબર દીધા : "મહારાજ, જલદી કરો! નરસૈંયાને કેદ કરો!"

"હા, સાચું. મેં નરસૈંયાને હજી નિહાળીને જોયો છે ક્યાં? એનાં ગીત સાંભળ્યાં છે ક્યાં? એનાં ચેટક જોયાં છે ક્યાં? હજી મારી તો મનની મનમાં રહી ગઈ છે. ચાલો, હું પ્રજાને ખાતરી આપું – પાકે પાકી – કે નરસૈંયાનાં રોનક તો હું જ હવે પૂરાં કરીશ. બોલાવો નરસૈંયાને!"

રા'નું ડોકું જ્યારે ગોખની બહાર દેખાયું, ત્યારે ઉપરકોટના અંદરના વિશાળ ચોગાનમાં કિકિયારા કરતી ઠઠ હૂકળતી હતી, ને એ ઠાંસામાંથી એક ટોળું આગળ ધસી મોખરે આવવા મથતું હતું. ટોળું મોખરે આવ્યું ત્યારે એમની વચ્ચે એક માણસ હતો. એના શરીર પરની પોતડી અને ઉપરણી, એ બે પણ લીરેલીરા થઈ ચૂક્યાં છે : એના હેમવરણા દેહ પર માથાની ને કપાળની ફૂટમાંથી લોહીના રેગાડા ટપકે છે.

"આ પાખંડી : આ મેલા મંત્રોનો સાધનારો : આ વ્યભિચારનો અખાડો ચલાવનારો : દંડ ધો, રા'! શિરચ્છેદ કરો, રાજા! નીકર ગિરનારનાં શૃંગો તૂટશે. ભૂકંપો થશે. દટ્ટણ પટ્ટણ થશે." એક નગરજનનો ભૈરવી અવાજ આવા બોલ બોલતો હતો.

"એને –" રા'એ ઊંચે ઝરૂખેથી હાથ હલાવ્યો. "બંદીગૃહે રાખો, કોટવાલ! એનો ન્યાય થશે. પ્રજા વિશ્વાસ રાખે."

એટલું બોલીને રા' ઊભા રહ્યા. લોકમેદનીના હર્ષલલકાર ને 'જય હો જૂનાના ધણીનો! જય હો શંભુના ગણનો!' એવા જયજયકાર ગગનને વિદારી રહ્યા.

રા' સૌની સામે હસ્યો, એનું ડોકું ગોખમાંથી અદૃશ્ય થયું. નરસૈંયાએ ગોખ પરથી આંખો ઉપાડી લઈ, એથી થોડે દૂર દેખાતા બીજા એક શૂન્ય ગોખ પર મીટ માંડી... ત્યાંથી એની દૃષ્ટિ ઠરી રહી ગિરનારનાં એ શિખરો ઉપર, જે શિખરો ત્રણસો વર્ષ પર એક રાજરાણીને ઠપકે તૂટી ખાંગાં થયાં છે, ને આજ પણ એ ખાંગાં ચોસલાં, ગરવાના હૈયાફાટ વિલાપનાં થીજી ગયેલાં આંસુ સમાં પડેલાં છે.

તે દિવસ બપોરની રાજકચેરી બેઠી. આખું જૂનાગઢ હલક્યું.

રા' માંડળિકને ન્યાયકામમાં મદદ આપવા પુરોહિતો ને નાગર ગૃહસ્થો બેઠા હતા. તેમણે સૌથી વધુ મહેનત કપાળનાં ત્રિપુંડો વગેરે તિલકો તાણવામાં લીધી હતી તે કળાઈ આવતું હતું. પ્રત્યેકના પોશાક અને લલાટમાંથી ધર્મ જાણે હાકોટા કરતો હતો. તેમના હાથમાં શાસ્ત્રોનાં મોટાં-નાનાં પોથાં હતાં. નરસૈંયાનો અપરાધ સાબિત કરવા તેમણે પ્રમાણો તૈયાર રાખ્યાં હતાં.

બાકીની લોકમેદનીનો મોટો ભાગ રોનક માટે આવેલો હતો. તેમની અંદર વાતો થતી હતી : 'હજુ કેટલીક વાર લાગશે? નરસૈંયાને હજુ લાવતા કેમ નથી? પહેલેથી આંહીં લાવ્યા હોત તો જરા ચેટક તો થાત. એને શું બંદીગૃહની અંદર જ પાછો લઈ જઈને શિરચ્છેદ કરશે? એ કરતાં બહાર મેદાનમાં કાળવા દરવાજે કરે તો કેવું સારું! ...ના ભૈ ના, ગિરનાર દરવાજે જ વધુ સગવડ પડે ; ખરું કહું તો એને ભૈરવજપ માથેથી જ પછાડવો જોઈએ એટલે ફોદેફોદા વેરાઈ જાય!... હવે ભૈ, તમેય કાંઈ સમજો નહીં ને? ભૈરવજપ ખવરાવે તો એને આવતે અવતારે રાજયોગ જ થાય ને.'

લોકમેદનીનો બીજો ભાગ વળી બીજું જ બોલતો હતો : 'શું થવા બેઠું છે જૂનાગઢનું! ઓલી રતન એમ ને એમ મૂઈ એ બરાબર ન થયું : એને ભૂંડે હવાલે મારવી જોતી'તી : બેયને

માથાં મૂંડી, ચૂનો ચોપડી, અવળા ગધેડે બેસાડી ગામમાં ફેરવવાં જોતા'તાં... ના ભૈ ના, એને બેઉને તો એક લોઢાનો થંભ ધગાવી બાથ ભિડાવવી જોતી'તી.'

25

છેલ્લું ગાન

"એ લા નરસૈંયાને લાવે છે, લાવે છે."

ખુલ્લાં ખડ્ગોવાળા પ્રહરીઓથી વીંટળાયેલો ભક્ત નરસૈંયો વળતે દિવસે રાજસભામાં આવ્યો ત્યારે કિકિયારા ઊઠ્યા, "એલા, એના કપાળમાં ટીલું નથી."

"ટીલું તો હવે એને કપાળે ધગાવીને ચોડી દેવું જોઈએ."

"એનો વીઠલો હજી વા'રે ધાયો કેમ નહીં? મારે બેટે, પણ આટલાં વરસ સુધી ધશતગ હાંક્યે રાખ્યું શ્રીહરિને ને દામોદરરાયજીને નામે!"

"એલા, તારા શ્રીહરિને તેડાવ, ઝટ તેડાવ." એને કોઈ આંગળી ચીંધી કહેતો હતો.

"આજ હવે રતનબાઈ પાણી નહીં પાય ને તરસે મરી જાજે."

"અરે, બીજી ત્રણ છે ને સાથે, પાણી પાનારી. એક તો આ માનબાઈ, બીજી કાનબાઈ, ને ત્રીજી સૂરસેના."

"ત્રણે જણીઓને ધકાવોને બહાર."

"એ ન જાય. એ તો મહેતાને જ વળૂંભી રહી છે."

શ્વેતવસ્ત્રધારિણી ત્રણ યુવતીઓનાં મુખ પર આનંદ હતો. સર્વના થૂથૂકાર વચ્ચે પણ એમનાં રૂપ અણઝંખવાયાં હતાં.

ભરસભામાં રા' માંડળિકે પ્રવેશ કર્યો.

"જય તીરથપતિ! જય શંભુના ગણ, જય ગંગાજળિયા!" એવી ગર્જના પડી.

એ બિરદોને ઝીલતા રા' પૂરેપૂરા લહેરમાં હતા. એના મોં ઉપર ગાંભીર્યની રેખા જ રહી નહોતી. પ્રજાવત્સલ ને લોકપ્રિય બનવાનો કોઈ અજબ મોકો એને જાણે આજ મળી ગયો. પ્રથમ તો એણે એ ત્રણે સ્ત્રીઓને નિહાળી નિહાળી જોઈ, રા'નું મોં મલક્યું. મન બોલ્યું : બધા જ મોજ કરે છે ને શું!

નરસૈંયાને એણે પૂછપરછ માંડી :

"તું કોનો ઉપાસક છો?"

"શ્રીહરિનો, શ્રીકૃષ્ણનો."

"એટલે શિવનો વિરોધી ખરોને?"

"ના બાપ, મારો વાલોજી બીજા દેવથી જુદા નથી. મારા શામળિયાજીમાં સૌ સમાઈ જાય છે."

"જુઓ મહારાજ!" સંન્યાસી મુકુંદાશ્રમ બોલ્યા, "અન્ય દેવો એના દેવની અંદર સમાઈ ગયાનું કહે છે. પોતાના દેવની બડાઈ મારે છે."

"તારો વાલોજી તારાં ઘરનાં કામકાજ ઉકેલી જાય છે એવું તું લોકોને ભણતર ભણાવે છે?"

"શ્રીહરિ તો સૌનાં કામકાજ ઉકેલે છે. બધાની આબરૂનો રખેવાળ શ્રીહરિ છે. મુજ સરીખા રંક પ્રમાદીની, દુર્બળ અને દીનની એ વધુ સંભાળ રાખે છે."

"તારે ના'વાનું ગરમ પાણી પણ પ્રભુ ઠંડું કરી જાય છે, ખરું?"

નરસૈંયો શું બોલે?

"તારી છોકરીનું મામેરુંય પ્રભુ પૂરી આવે, ને છોકરાના વિવા પણ પ્રભુ ઉકેલી આવે, ખરું?"

"શ્રીહરિ સિવાય મારું રેઢિયાળનું તો બીજું કોણ પાર પાડે?"

"તારા શ્રીહરિને તેં એકેય વાર આમ રૂપ ધારીને તારાં કામ કરતાં નજરોનજર દીઠા છે?"

"ના રે ના! રાધેશ્યામ કરો, મહારાજ. એક વાર વૈકુંઠમાં રાસલીલામાં જોયા તે જોયા ; પછી તો મેં કદી જોયા નથી. મુજ સરખા પાપીને એનાં દર્શન ક્યાંથી થાય?"

"ત્યારે તું પોતાને પાપી તો માન છ ; એટલો વળી ડાહ્યો. ને પરદેશીઓના પારકા પૈસા લઈને ખોટેખોટી હૂંડી પણ તેં જ લખી આપેલી ને?"

નરસૈંયો ન બોલ્યો. એ ભૂલનો એને પસ્તાવો હતો.

"પછી આ રતન નાગરાણીને ને તારે શું સગપણ હતું?"

"એ મારાં મામી હતાં. વાલાજીનાં ભક્ત હતાં."

"એના જ હાથનું પાણી પીવામાં કાંઈ વિશેષ ભજન-રસ પડતો હતો? કોઈ પુરુષ નહીં, તારી સગી સ્ત્રી કે પુત્રી નહીં, કોઈ બુઢ્ઢી નગરનારી નહીં, ને આ રાતી રાણ જેવી રતનમામી જ તને પાણી પાય એવાં વ્રત પણ તારે વાલેજીએ જ લેવરાવ્યાં હશે, ખરું?"

"રતનમામી શ્રીહરિને વહાલાં હતાં, કેમ કે મુજ સરીખાં એ પણ દીન હતાં, હરિનાં શરણાગત હતાં."

"ને તુજ સરીખાં પાપી પણ હતાં, એમ કહી દે ને!"

"પાપી નહોતાં, પાપીને પુનિત કરવાવાળાં હતાં. છબીલાજીએ જ મારી સારસંભાળ લેવા એને મેલ્યાં હતાં."

"એનું મોત કેમ થયું? તારો વિરહ સહી ન શક્યાં એથી ને?"

"વાલાજીએ પોતાને શરણે બોલાવી લીધાં હશે. મને પાપીને રઝળતો મેલી ગયાં. મને કહ્યું પણ નહીં. મને જરીક ચેતાવ્યો હોત! આ પાણી છેલ્લી વારનું છે, એટલુંય જો મને ગઈ રાતે કહ્યું હોત!"

આંહીં નરસૈંયો રા'ના સવાલનો જવાબ નહોતો દેતો, પણ એની આંખો આખી કચેરી પર દસે દિશ ભમતી હતી ને એ બોલતો હતો. માણસો એની આંખોમાં દડ દડ વહેતી અશ્રુધારા દેખતાં હતાં. અનેક પ્રેક્ષકો એની મજાક-મશ્કરી કરવા આવેલા, છતાં રતનમામીની વાત પર નરસૈંયાના મોં પર ઘોળાતી કરુણા નીરખીને તેઓ પણ અનુકંપાયમાન થયા.

રા'એ પૂછ્યું : "હેં ભક્તજી! તમે તો ગોલોકમાં વિચરી આવ્યા છો, હરિનું રાસમંડળ નજરે જોઈ આવેલ છો, તો તમે ત્યાં અપ્સરાઓ પણ જોઈ હશે ને? અપ્સરા કેવી હોય, વર્ણવી તો દેખાડો."

"બાપ, મને ખબર નથી, મેં જોઈ નથી. મને ભાસ થયો કે હું હરિની પુરીમાં ગયો. પણ મેં ત્યાં બે જ જોયાં છે! એક કૃષ્ણ ને એક રાધિકા."

"રતનમામી તો હવે અપ્સરા થશે ને?"

"મને શી ખબર, મહારાજ?"

"અને હેં ભક્તરાજ!" રા'એ પૂછ્યું, "રાજકુટુંબમાંથી તમને કોઈક મનભાવતી છૂપી મદદ પહોંચાડે છે એ વાત સાચી?"

"કોણ મદદ પહોંચાડે છે ને કોણ નહીં, એ મને કશી ખબર નથી. મદદ તો મારા વાલાજી વગર કોણ કરે?"

એક નાગરે કહ્યું : "અને નાગરોના જ્ઞાતિભોજનમાં હાડકાંના નળા લઈ લઈ ચાંડાલોને પણ એણે જ બેસાડેલા, મહારાજ!"

"તમારે કાંઈ કહેવું છે, ભગત?"

"ના, મારા વાલાજી."

તપાસ પૂરી થઈ. પુરોહિતો સાથે મંત્રણા કરી રા'એ ફેંસલો સંભળાવ્યો :

"જૂનાગઢનો નરસૈંયો પાખંડ ચલાવે છે, પર સ્ત્રીઓને ફસાવે છે, અજ્ઞાનીઓને ભોળવી ઊંધે માર્ગે ચડાવે છે. જો એ રાધાકૃષ્ણની આ લંપટ ભક્તિ છોડી દે, તો જ એ જીવતો રહી શકશે. ને ગોપીનો પંથ ન છોડે તો પછી એ સાબિત કરી આપે કે એના શ્રી દામોદરરાયજી સાચા છે ને સાચેસાચ એને ભીડમાં સહાયકર્તા બને છે. દામોદરરાયજીના મંદિરમાં પ્રભુની મૂર્તિના ગળામાં જે કંત્રાયણનો હાર છે, એ હાર જો પ્રભુ નરસૈંયાના કંઠમાં પહેરાવી જાય, તો જ એ જીવે ; નહીં તો સર્વ પ્રજાજનો નજરે નિહાળે તેમ આ ધૂર્તનું માથું હું પોતે જ ધડથી જુદું કરીશ."

માથું અને ધડ જુદાં થશે, એ શબ્દો બોલતાં તો બધી આંખો નરસૈંયાના ગળા ઉપર નોંધાઈ ગઈ. એ ગળું ગોરું હતું. એ ગળામાંથી રેલાતી સૂરોની ધારાઓ લોકોએ પચીસ વર્ષોથી પીધી હતી. વળતા દિવસના પ્રભાતથી આ ગળું ગાતું બંધ થશે.

લોકોની નજર ગળાથી ચડતી ચડતી ઉપર જતી હતી ને સુંદર મસ્તકને સ્પર્શ કરતી હતી. લોકોની નજર ગળાથી નીચે ઊતરતી ઊતરતી નરસૈંયાના ક્ષીણ છતાં સંઘેડા-ઉતાર ઘાટીલાં અંગોને ઝીણવટથી જાણે સ્પર્શ કરતી હતી. આટલો કોમળ દેહ, નાગર માતપિતાના પરમાણુમાંથી નીપજેલો આ હેમવરણો દેહ ; અડતાં પણ જાણે એની ગુલાબ-પાંદડીઓ ખરી જશે એવી બીક લાગે ; જોતાં પણ એની ઉપર આપણી જ પોતાની નજર લાગશે એવી ચિંતા લાગે.

એ શરીર ઉપર કાલે ખુદ રા'નું ખડ્ગ ઊતરશે?

અત્યાર સુધી લોકોને તમાશો હતો, હવે લોકોને હેબત પેઠી.

"આપણે એમ કરોને," રા'એ રસ્તો બતાવ્યો : "કાલે રાતે દામોદરરાયને મંદિરે એક પક્ષે નરસૈંયાને બેસારો. સામા પક્ષે વિરોધ પક્ષને બેસારો. નરસૈંયો કરે છબીલાજીનાં ભજન, અને બોલાવે એના પ્રભુને. પ્રભુ પોતાની ડોકેથી કંત્રાયણનો હાર એને પહેરાવી જાય તો એ સાચો. અમે પણ બેઠા બેઠા રોનક જોઈએ." એની દૃષ્ટિ એ કહેતે કહેતે પણ માનબાઈ, કાનબાઈ ને સૂરસેના પર હતી. ત્રણે સ્ત્રીઓનો નેત્રપાત અંતરીક્ષે હતો.

વળતા દિનની સાંજ પડી. રા'એ રોજથી બમણું સુરાપાન કર્યું. નાગાજણ ગઢવીને રોકી લીધા. દામોદરરાયના મંદિરે સભામાં ચાલ્યા. સભામાં સોરઠ ધરા ઊતરી પડી હતી. રા'એ ઊંચા તખ્ત પર આસન લીધું ; જમણા હાથ પર નજર કરી : ભગવાં વસ્ત્ર-પરિધાને શોભતા ભીમ સંન્યાસી, મુકુંદ સરસ્વતી વગેરે પોતાનાં શાસ્ત્રપોથાં લઈ બેઠા. સાથે નરશસહ મહેતા પોતાની ત્રણેય સખીઓ વચ્ચે વીંટળાઈને બેસી ગયા. સન્મુખ હતી કૃષ્ણની મૂર્તિ. મૂર્તિના કંઠમાં હાર હતો.

"કાં ભક્તજી!" મદિરાની ગંધે મહેકતા રા'એ મહેતાને પૂછ્યું, "ઊંઘ તો આવી હતી ને ગઈ રાતે?"

"બહુ સૂઈ રહ્યો હું તો, મહારાજ!" મહેતાએ સાનંદ જવાબ વાળ્યો : "કંઈક વધુ પડતું ઊંઘાઈ ગયું."

"કંઈક વધુ પડતું ઊંઘાઈ ગયું!" ભીમ સંન્યાસીએ વાત ઉપાડી લીધી : "અરે નઘરોળ! માથે જમ જેવો વેરી ફરે છે, ને તને નિરાંતે નીંદર શે આવી? પંચભૂતના બાંધેલા દેહ પર આવડી બધી પ્રીતિ! જુઓને ડોકે ફૂલહાર, કપાળે ચાંદલો, સમારેલા કેશ! શરીરને આજે મરવાની રાતેય શણગાર્યું! ઠીક, લ્યો હવે ભક્તજી, આ સામે રહ્યા છબીલોજી. પાંચ જ કદમ છેટા છે. ને હાર તો ડોકે જ છે. તેડાવો વહાલાજીને."

અને મહેતાજીએ આંખો મીંચી, કોમળ કંઠે પદ ઉપાડ્યું :

તું દયાશીલ : હું દીન, દામોદરા
ઇન્દિરાનાથ એહવું વિચારી
ચરણને શરણ આવ્યો, કૃપાનાથ! હું,
કરની ગોપાલ સંભાળ્ય મારી.
દેવના દેવ, સુણ દેવકીનંદન!
ભક્તપાલક એહવું બિરદ તારું,
એહ જાણી ઘટે ત્યમ કરો ત્રિકમા!
અવર અધિપત્ય કો નથી મારું.

પછી મુખ પરનો ભાવ બદલ્યો. જરા મલકાટ ઊઠ્યો. વદન જાણે વદી રહ્યું, મારે શી પડી છે! ગરજ તો તારે છે, છબીલા!

માહરા કર્મને ભાલવીશ ભૂધરા!
પતિતપાવન તારું બિરદ જાશે,
છાંડતાં તોય કેમ છૂટશો, શામળા!
છોડશો તો ઉપહાસ્ય થાશે.

આમ મહેતાજીનાં મન-શરીર શુદ્ધ સુકોમળ શરણાગતિના સ્વર શબ્દોમાં નીકળતાં હતાં, ત્યારે એની સામે સંન્યાસી પક્ષેથી મુકુંદ-સરસ્વતી તિરસ્કારે ઊછળ્યો –

કામી કપટી સુધો લંઠ
શું માંડી બેઠો પાખંડ!
તું રહેતો, વશ વૈકુંઠનાથ,
તે અમને દેખાડની આજ.
ભક્તિ-વિહોણે ભૂલો ભમે
શા માટે તું સ્ત્રીને દમે!
કૂડિયા ભક્ત : નહિ ફળ લહે!
મુકુન્દ સરસ્વતી એણી પેરે કહે.

"હાં-હાં, ઠીક સપાટો લગાવ્યો, સંન્યાસીજી!" રા' બેઠા બેઠા લહેરમાં ચડી ગયા.

અને નરશસહ મહેતાએ તો પ્રભુ પ્રત્યેની કોમળ કાકલૂદી ચાલુ જ રાખી : "હે શામળા! ભક્તને કાં વીસર્યો! અરે, તું તે ભવદુ :ખભંજણો ભૂધરો છે કે લંપટ લક્ષ્મીનાથ છે! મારી સાર કર. હું નરસૈંયો કરગરું છું."

"કરગર્યા કર, કાકલૂદી કર્યા કર હવે." ભીમ સંન્યાસી હસી પડ્યા :

કાલાવાલા કશા કરે છે, જો નવ જાણ્યું પહેલું :
નરહરિ સાથે નેહ નહીં તો ગર્વ કરે શું ગહેલું ;
સાન વિના મન માન ધારીને, વિષય મોકળા મ્હાલ્યો,
ભીમ ભણે, હવે છૂટશો સાચે, સહીં સાંકડે ઘાલ્યો.

એવા શબ્દ-સપાટા મહેતાને કલેજે ચમચમતા હતા. મનુબાઈ, કાનબાઈ અને

સૂરસેનાનાં મોં નીચે ઢળ્યાં હતાં. ઘડીક ઘડીક તેઓ પ્રભુમૂર્તિના કંઠહાર સામે તાકી રહેતી હતી. ને મહેતો ગાતા હતા –

“મારે તો તારા નામ સિવાય કોનો આશરો છે? તારા વિના કોણ સાર લેવાનું છે? તું તો દયાલ છે. મારે કંઈ મોક્ષ જોઈતો નથી –

ભણે નરશસયો ભૂતલે અવતરી,
અહર્નિશ ગુણ ગાઉં તોરા.

“ફરી ફરી અવતરું આ ભૂતળ પર, ને તારા જ ગુણ ગાતો રહું, એ જ વાંછના છે.”

“ખરું જ તો!” રા’ ખીલ્યા ; “ફરી ફરી અવતરીને આ મોજ માણવાનું કોને ન ગમે?”

“કેવો લંપટ છે આ, મહારાજ! મોક્ષને નિંદે છે.” સંન્યાસી રામાનંદ ઊકળી ઊઠ્યા.“અમે આ, ત્યારે તો, જખ મારીએ છીએ ના!”

એનો જવાબ પણ મહેતાજીએ કાવ્યમાં મૂકી, સન્મુખ ઊભેલા પ્રભુને જ સુણાવ્યો :

કો કહે લંપટ, કો કહે લોભિયો ;
કો કહે તાલકૂટિયો રે ખોટો.
સાર કર માહરી, દીન જાણી હરિ!
હાર આપે તો કહું નાથ મોટો.
બહુ પાશે સુંદરી-કંઠ બાંહો ધરી,
કેશવા! કીર્તન એમ હોયે.
અજ્ઞાની લોક તે અશુભ વાણી વદે,
પૂર્ણ ભક્ત તે પ્રેમે જોયે.

ભીમ સંન્યાસી હસે છે –

અલ્યા! તુંને હાર ન આપે રે,
તુંને સૌ સંન્યાસી શાપે રે.
ભક્તિ વિહોણો ભૂલ્યો ભમ્યો
તું મર્મ ન જાણે કાંઈ રે.
પરનારી શું પ્રેમ તાહરો
તેહને દિને ગાઢું સાંઈ રે.
ઘણા દિવસ છાનો દંભ ચલાવ્યો
આજે કંઠે સાહ્યો રે.

“શાપો છો મને! તમે સંન્યાસીઓ મને શાપો છો? મને શાપ લાગે નહીં. મને મડાને વીજળીનો ભો હોય નહીં.”

“પણ આ રાત તો વહી જાય છે, પાખંડી! તારો હરિ તો આવ્યો નહીં હજી. હવે તો ગરદન તૈયાર કર.”

કાળી રાતના મોડા પ્રહરે આ શબ્દો બોલાયા : “ગરદન તૈયાર કર!”

રા’ના ખોળામાં ખડ્ગ પડ્યું હતું.

માનવસમૂહ હાલકલોલ હતો. એ એકાએક ઊંચા શ્વાસ લઈ ગયો. રજની જાણે કે નાસી રહી હતી. મહેતાએ મૂર્તિની સામે એક હાસ્ય કર્યું ને કહ્યું : “વાલાજી!! ગરદન તો આ રહી તૈયાર, ગરદન બચાવવા જાણે મથતો હોઉં એવું માને છે આ બધા :

જો માંડલિક મૂંને મારશે. ભીંજશે ધૂળ, કંઈ હાણ થાશે,
(પણ) ભક્તિ કરતાં, કહેશે, નરશસયો માર્યો તો,
'ભક્તવચ્છલ' તારું બિરદ જાશે.

"ચપટી ધૂળ ભીંજાશે. એમાં કઈ હાનિ થાશે! હાણ તો તને થશે, છબીલાજી!"

રા'ના હાથ ખડ્ગની મૂઠ પરથી ઢીલા પડ્યા. આવો સુકોમળ માનવી, કાળના મુખ સામેય શું ચપટી ધૂળ ભીંજાવાની વાત કરે છે. આ તે કોણ છે? આ અભયમૂર્તિને જોઈ જીવ કેમ મારો ધડકે છે? આ તો બસ ગાયે જ જાય છે! ને નરસૈંયો અવિરત ગાન ગાતો હતો :

"હે કંથ! પરણેલીને પારકે હાથ ભળાવતાં તને લાજ નથી આવતી! તારે ઘેર સહસ્ર સુંદરીઓ, જે માંહે હું તારી એક દાસી છું, એને તારો ઊતરેલો હાર પણ નહીં આપે? મોગરે આટલો બધો મોહી રહ્યો! અરે, એક હાર આપતાં તારા બાપનું શું જાય છે, વાલા?"

વલવલતાં મારી મધ્ય રજની વીતી.

"શું તને રાધિકા રોકી રહી છે? એની સંગે બેઠો લીલા કરે છે?"

માહરી માત તું, તાત તું, ભ્રાત તું, ભૂધરા!

પછી તો મહેતાએ ટોણા પર ટોણા દીધા. પ્રભુને ભીરુ કહ્યો, કપટી કહ્યો, તસ્કર કહ્યો. આવડ્યાં તેટલાં લાડ લડાવ્યાં. એ સર્વની સામે દેવપ્રતિમા અવિચલ પાષાણ-નેત્રોની મીટ માંડી રહી હતી. અને ભળકડિયો તારો ગગનમાં ઝબૂકતો હતો.

"હવે લંપટ! તાળકૂટિયા!" રા'એ બગાસાં ખાતે ખાતે કહ્યું, "કેટલીક વાર છે તારા હરિના હારને? મારું ખડ્ગ તરસે મરી રહ્યું છે."

એ ત્રાડ પડતાં લોકસમૂહમાં સન્નાટો પથરાયો. સંન્યાસીના પ્રતિનિધિએ રા'ને કહ્યું : "એ હવે ચીંથરાં ફાડે છે, મહારાજ!"

મહેતા તો આમ છતાં પ્રભુની પ્રતિમાની સાથે એકદૃષ્ટ રહીને ગરીબડે મોંએ બોલી રહ્યા :

"વાલાજી મારા! જતાં જતાં એક જ હોંશ અંતરમાં રહી જાય છે. વાલા, કેદારો ગાઈને તમને આજ શયન કરાવી ન શક્યો. કેદારો ગાઈને તમને મીઠી મીઠી નીંદરમાંથી જગાડી નહીં શકું. અને આ ભવમાંથી વિદાય લેતે લેતે હે, બાળગોપાળ! તમને હું આ કાળીંગા સાથે જુદ્ધમાં નહીં લડાવી શકું. કરુ શું, શામળા! મારો કેદારો તો તળાજે રહ્યો. ને કેદારા વગરનું મારું ગાણું તમને આ બે વર્ષથી સંતોષી શકતું નથી તેય જાણું છું. બીજું કાંઈ ગાવું નથી. ગાવો'તો એક કેદારો, ગાઈ શકત તો મરવું મીઠું લાગત."

એકાએક કોઈકનો અવાજ આવ્યો : "અરે આંહીં સૂરસેનાબાઈ કોઈ છે કે?"

સૌએ બહાર નજર કરી, પણ કોઈ આદમી ન દેખાયો. એક ચિત્તે અશ્રુધાર વહાવતી બેઠેલી સૂરસેનાએ નજર કરી : એક માનવી દીઠો. પોતે બહાર ગઈ, પાછી આવી : મહેતાજીના હાથમાં એક ખત મૂક્યું. એમાં લખ્યું હતું : 'ગામ તળાજેથી શેઠ ધરણીધરના જેગોપાળ વાંચજો. તમારો કેદારો રાગ અમારે ત્યાં અડાણે હતો તે બદલની અમારી તમો પાસેની લેણી ચાળીશ કોરી વ્યાજ સિકે તમારા માણસ દામોદરજી વિઠલજી આજરોજ ભરી ગયેલ છે. કેદારો રાગ તમને પરત કરીએ છીએ. તમારો દસ્તાવેજ જોડે છે.'

"સૂરસેના! બેટા!" મહેતાજીએ ચકળવકળ નજર કરી. "કોણ દઈ ગયું?"

"ઓળખાણ પાકી આપીને ગયા છે." બોલતે બોલતે સૂરસેના સમગ્ર દેહમાં થનગનાટ

અનુભવી રહી, “કોઈ શંકાનું કારણ નથી. એ તો કહી ગયા છે કે –” પોતે ગાવા લાગી :

તમો મને વેચો તો વેચાઉં, કાચે તાંતણે બાંધ્યો જાઉં ;
બ્રહ્માદિકને વશ હું ન થાઉં, યજ્ઞ વિધા તહાં હું ન જાઉં.
જેહને ભણ્યા તણું અભિમાન, ત્હાં ના’વું, કહે ભગવાન ;
તમો ગોકુલ-નાર્યથી વા’લી, તમારી પ્રીતે આવ્યો ચાલી.
તમે જે માગો તે આપું, એ સત્ય વચનથી થાપું ;
અમને ગાઢ આલિંગન દીધું, અંગોઅંગ મહા ટાઢું કીધું. ...
મન આરત્ય કશી ન કરશો, માહરા નાથ થકી તમો તરસો.

“બાપુ! હવે વાલાજીને રીઝવી લ્યો.”

ને મહેતાના કંઠમાંથી પ્રભુને વહાલો કેદારો રાગ ઊઠ્યો તે સાથે પો ફાટતી હતી –

એ જી વાલા! હારને કારણ નવ મારીએ
હઠીલા હરિ અમુંને ;
માર્યા રે પછી મોરા નાથજી
દોષ ચડશે તમુંને.
એ જી વાલા! હારને સાટુ નવ મારીએ...

“આ શું?” રા’ ચમક્યા. “આ તો કેદારો!”

“હા, મહારાજ!” સૂરસેના રા’ સામે પહેલી જ વાર આટલું બોલી.

ત્યાં તો નવા સૂર ઊપડ્યા. પરોઢનું પદ્મ ઊઘડતું હતું તેમ સૂરોની પાંખડીઓ ખૂલતી હતી :

એ જી વાલા! ગલ રે ફૂલન કેરો હારલો
ગૂંથી લાવોને વે’લો
મંડળિક મુજને મારશે રે
રવિ ઊગ્યા પે’લો
વાલા હારના સા...

રા’ને વિસ્મય થયું : “આ કેદારો રાગ ક્યાંથી? નરસૈંયાએ ઘરેણે મૂકેલો કોણ છોડાવી લાવ્યું? આ કેદારો જેમ જેમ ગવાતો જાય છે તેમ તેમ મારો પ્રાણ ગભરાટ કેમ અનુભવે છે? મનમાં મૂંઝારો કેમ થાય છે? કોઈક એને કેદારો ગાતો બંધ કરો. એને મોંએ હાથ દાબી વાળો. એ કેદારો ગાય છે ને મને થાય છે કે મારા ઉપરકોટ ને ગરવો પહાડ ક્યાંઈક ઓગળી જશે. એલા કોઈ સાંભળતા કેમ નથી? ઝટ નરસૈંયાને કેદારો ગાતો અટકાવો.”

સંન્યાસીઓને પૂરી સમજ પડે તે પૂર્વે તો રા’ પોતે તખ્ત પરથી મહેતા તરફ દોડ્યા. ત્યાં જઈ એ પણ સ્તબ્ધ ઊભા રહ્યા. ને કેદારાના સૂર વરણથંભ્યા વહેતા રહ્યા–

એ જી વાલા, અરધી રજની વીતી ગઈ,
હાર કેમ ન આવ્યો,
દેયું રે અમારી દામોદરા!
બંધીવાન બંધ છોડાવો..
વાલા હારના સાટુ નવ મારીએ.

નરસૈંયો ગાતો હતો. પાસે તંબૂર નહોતો, કરતાલ નહોતી. હતી દેહની રક્તગતિ. એ તાલ-સૂર પુરાવતી હતી, ને નરસૈંયો ગળું મોકળું મેલીને ગાતો હતો.

s

જૂનાગઢ શહેર પણ અરધુંપરધું જ ઊંઘતું હતું. તેણે વહેલાં ઊઠીને નરસૈંયાનો તાલ જોવા જવા તૈયારી કરી હતી. મંદિરને બારણે ગિરદી જામી ગઈ હતી. સૂર્યોદયને ઝાઝી વાર નહોતી. અંદરથી ઊંચે વાયુમાં ઉપરાઉપરી કેદારાના પ્રભાતી સૂર ગગનારોહણ કરતા હતા. સાંભળનારા નગરજનો નવાઈ પામતા હતા, "નરસૈંયો મરવાની તૈયારી કરી રહ્યો લાગે છે. પણ છેલ્લાં બે વર્ષથી કદી ન ગાયેલા આ કેદારસૂરનો લલકાર આજ ઓચિંતો શાથી? એ સૌને કહેતો હતો ને, કે કેદાર ગાવાની તો મારા વાલાજીની મના છે."

આકાશ રુધિરવરણું બન્યું ને સૌ દરવાજા સામે તાકી રહ્યા : "એ હવે નીકળ્યો સમજો!"

નીકળ્યો તો ખરો, પણ નોખા જ રંગઢંગમાં. ચાલ્યા આવતા નરસૈંયાને હાથે કડી નથી, પગે બેડીઓ નથી. ગળામાં ગલફૂલનો હાર છે. સંન્યાસીઓ એને પગે લાગતા ચાલ્યા આવે છે.

દરવાજા પર આવીને રા'એ હાથ જોડી કહ્યું : "ભક્તજી! હવે આપ છૂટા છો, પધારો."

"રાધેશ્યામ! મારા વાલાજી! સહુને રાધેશ્યામ. તમને મેં બહુ કોચવ્યા. માફ કરજો દાસને."

એમ સામે જવાબ વાળતો નરસૈંયો દરવાજેથી એકલો નગર તરફ ચાલી નીકળ્યો. લોકોની ઠઠ ચકિત બની જોતી જોતી ઊભી રહી ગઈ. રા' પોતે જેને પગે લાગ્યા હતા, તેની બેઅદબ કોણ કરી શકે? સૌ કૌતુકમાં ગરકાવ હતા.

બજાર સોંસરો નરસૈંયો ચાલ્યો જતો હતો ને લોકવાયકા એનીય મોખરે ચાલી જતી હતી : "એનો કેદારો કોક રાતોરાત છોડાવી લાગ્યું ને કેદારો ગાયે પ્રભુ રીઝ્યા."

"પ્રભુ તો રીઝ્યા હો કે નૈ, પણ માંડળિકે પરોઢના પહેલા ઉજાસમાં નરસૈંને કંઠે કોઈક અદૃશ્ય બે હાથ હાર આરોપતા દીઠા."

"નજરબંધી કરી હશે?"

"તે વગર કાંઈ કરડો રા' એને છોડે?"

"અરે, મહારાણી કુંતાદેએ રા'ને ટાઢો દમ દીધો હશે."

"કુંતાદે તો અહીં ક્યાં છે? એ હોય તો રા' આટલુંય કરી શકે?"

"આટલું એટલે કેટલું? કાલની વાત તો સૌ જાણે છે, પણ પરમ દી રાતની વાત કોઈ જાણો છો?"

"શું વળી?"

"કુંતાદેવી પરમ દી સવારે જાત્રાએ સિધાવ્યાં ને પરમ દી રાતે રા'એ – વીશળ કામદારના ઘરમાં – કામદારની ગેરહાજરીમાં –"

"ચૂપ, ચૂપ!"

"મને તો આ હારફારવાળી વાત ખોટી લાગે છે. આપણો રા' હવે તો અપ્સરાઉં ગોતે છે ખરોને, તે નરસૈંયે ઈ કામ માથે લીધું હશે."

લોકવાયકા ઘેર ઘેર જુદા ખુલાસા આપતી ઘૂમી વળી. રા' આખો દિવસ બહાર નીકળ્યા નહીં. ને નરસૈં મહેતાના ચોરામાં રાતે જ્યારે ભાવિકો બીતા બીતા પણ ભેળા થયા, ત્યારે ફરી ભજનો મંડાયાં. મોડી રાતે કંઠે શોષ પડ્યો, ત્યારે અન્ય સૌને આછો આભાસ થયો – એક સ્ત્રીના હાથમાં જળની લોટી છે. ભક્ત નરસૈંયો અંતરિક્ષમાં હોઠ માંડે છે. લોટી ઝાલનાર આકૃતિની ધૂમ્રછાયા વાયુમાં ઓગળી જાય છે.

પ્રભાતિયાં બોલીને નરસૈંયે સૌને હાથ જોડી કહ્યું : ‘‘વાલાજીનાં સૌ સ્વરૂપો! આજથી આપણા છેલ્લા ‘જે ગોપાળ’ છે. હવે પાણી પાનારને વારંવાર શ્રમ આપવો નથી, બહુ દૂરથી એને કાયા ધરી મહાકષ્ટે આવવું પડે છે. હવે નરસૈંયો ગાશે નહીં. અહીં રહેશેય નહીં.’’

થોડા દિવસે મહેતાએ જૂનાગઢ છોડી માંગરોળમાં મુકામ કીધો.

26

સુલતાનનો મનસૂબો

સાડા તેર વર્ષના સુલતાનને તખ્ત પર બેઠે સાત વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. બેઉ બાજુ મૂછો નીકળી ચૂકી હતી. સુલતાન 'બીઘરો' બનતો જતો હતો. અને ઉમરાવોના ક્લેશકંકાસ તેમ જ કાવતરાંને સાફ કરી નાખી ઘોડે પલાણ્યો હતો, મુલકો ઘૂમતો હતો.

"આ જાંબુડો કોણે વાવેલ છે?" એમ કહેતે જુવાન સુલતાને રસ્તા પરની એક ઝૂંપડી પાસે ઘોડો રોક્યો. ઝૂંપડીનો વાસી ગરીબ માણસ આવી ઝૂકી ઊભો રહ્યો : "મેં વાવેલ છે, ખાવંદ."

"પાણી ક્યાંથી કાઢો છો?"

"દૂર નદીથી કાવડ ભરી આવું છું."

"એને આંહીં કૂવો ખોદાવી આપો, વજીર, ને વધારે ઝાડ વાવે તો ઇનામ આપો."

સુલતાનની એ વનસ્પતિ પરની પ્રીતિથી જ ગુજરાત ગુલિસ્તાં બનતું હતું. આંબા, દાડમડી, રાયણ, જાંબુ, નારિયેળ, બીલાં ને મહુડાં ગુજરાતની રસાળ ધરતીને ભાવતાં. હર કિસમનાં ફળઝાડ ઉછેરવા રૈયતમાં ઉત્સાહ પ્રગટ્યો. પાંચ કોસ લાંબો-પહોળો ફિરદોસ બાગ અમદાવાદની પૃથ્વીના લીલૂડા કમખા સરીખો પથરાઈ ગયો.

કસબે કસબે જુવાન સુલતાનની સવારી નીકળી. પંથે પંથે એણે ફળફૂલનાં ઝાડનો શોખ વેર્યો, ને જ્યાં જ્યાં એણે ગામની કોઈ દુકાન કે ઘર ખાલી અથવા ઉજ્જડ પડેલું જોયું ત્યાં ત્યાં એનો ઘોડો ઊભો રહ્યો, એની આંગળી ચીંધાઈ, એણે અધિકારીઓને પહેલો પ્રશ્ન હંમેશાં એ જ પૂછ્યો, "આ ઉજ્જડ કે ખાલી બનવાનું કારણ?"

"બાપ મરી ગયેલ છે ; છોકરાં નાનાં છે."

"મદદ આપો. એના ઉંમરવાન સગાને એની સાથે રહી વેપાર કરવા કહો. રાજ મદદ આપે છે."

જ્યાં જ્યાં જુવાન સુલતાન વિચર્યા ત્યાં ત્યાં આવાં વેરાન પડેલાં સ્થાનોનો એણે દિવસ વાળ્યો. એણે કહ્યું : "એક પણ ખાલી મકાન મને ભયંકર ભાસે છે."

ઠેર ઠેર એણે લશ્કરની હાલત તપાસી પૂછ્યું : "સિપાહીઓ કંગાલ કેમ બન્યા છે?"

"કરજવાન બની વ્યાજખાઉઓના સિતમો તળે ચગદાયા છે."

"લશ્કરીઓને ફરમાન સંભળાવો કે ખબરદાર, બહારનું કરજ કરે નહીં. ગુજરાતની મહેસૂલનો એક ભાગ અલાયદો પાડો, ને તેમાંથી લશ્કરીઓને જરૂર પડતાં ધીરો. પાછું તેની જાગીર પરથી વગર વ્યાજે વસૂલ કરો. વ્યાજખોરો તો કુત્તા છે. તેમનાથી છેટા રહે લશ્કરીઓ!"

સુલતાન જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં સૈન્યના સિપાહીઓનાં પત્રકો તપાસ્યાં. અનેકનાં નામ પર જાગીરો રદ થયેલી જોઈ. કારણ પૂછ્યું. ખુલાસો મળ્યો : "એ સિપાહીઓ તો લડાઈમાં કામ આવી ગયા છે અથવા કુદરતી મોતને પામ્યા છે."

"તોપણ તેની જાગીર સરકારદાખલ શા માટે કરો છો?"

"શું કરીએ?"

"તેના છોકરાને નામે કરી આપો."

"ઘણા તો અપુત્ર મૂઆ છે."

"તો અડધો ભાગ તેની દીકરીઓને આપો."

‘‘ઘણા સાવ વાંઝિયા મૂઆ છે, નામદાર!’’

‘‘તો એનાં આશરાવાસીઓ હશે ને! એની ઓરત, ભાણેજ, ભત્રીજી વગેરે વિધવાઓ હશે. એને સૌને યોગ્ય મદદ પહોંચાડો.’’

જુવાન સુલતાનનાં આ ફરમાનોએ ફોજના માણસોમાં ચમક પેદા કરી. પોતાની સાત પેઢી સુધી નજર પહોંચાડનાર ખાશવદને માટે તેઓ પોતાની ચામડી ઉતારી દેવા પણ તૈયાર થયા.

અમલદાર આવીને કહેતો : ‘‘હજૂર, ફલાણો અમીર ગુજરી ગયો છે, પણ તેનો દીકરો તેની પદવીને લાયક નથી.’’

સુલતાન એને જવાબ વાળતા : ‘‘ફિકર નહીં, તેની પદવી જ તેને લાયક બનાવશે. તેની જાગીર કે પદવી ન ખૂંચવશો.’’

આવા ડહાપણથી જુવાન સુલતાને માણસોને માણસાઈ શીખવી. જાગીરદારોને, તેઓ જોરજુલમ ન આચરે ત્યાં સુધી, તેમના હકની રક્ષા બાબત નિર્ભય બનાવ્યા. વેપારીઓને ચોર-લૂંટારાથી સલામત કરી મૂક્યા અને એનો જવાબ ધરતીએ ક્યારનો વાળી દીધો હતો : સરકારના એકેએક ગામડાની ઊપજ વધીને બેવડી બની હતી.

‘બીઘરો’ બનવાની ખુમારીમાં મૂછોને બેઉ બાજુ વળ ચડાવતા જુવાન સુલતાન એક દિવસ કપડવણજ કસબામાં મુકામ નાખીને પડ્યા હતા.

રાતનું ભોજન કરીને એ ઊઠ્યા છે ને બૂમો મારે છે : ‘‘અરે! મરમરા લાવ રે, જલદી મરમરા.’’

પાંચ શેર મરમરાની તાસકો એની સામે મુકાય છે, તેમાંથી એ ફાકડા ભરતાં બોલે છે : ‘‘યા અલ્લાહ! એક ગુજરાતી મણની રસોઈ પણ મારા જઠરનો ખાડો પૂરી શકતી નથી! અરે ભાઈ, આ પાંચ શેર મરમરા તો હમણાં ચટ થઈ જશે. મારી પથારીની બેઉ બાજુ સમૂસા મુકાવેલ છે ને? ભૂલી નથી ગયા ને એ, હેઈ ખાનસામાઓ? ન ભૂલજો, નીકર રાતનાં ઊઠીને હું તમને ખાઈ જઈશ, હાં કે.’’

‘‘જનાબ, બધું જ બરાબર મૂકેલ છે.’’

‘‘પલંગની બેઉ બાજુ, હાં કે! હું જે બાજુ ઊઠી જાઉં તે બાજુ મારો હાથ સમૂસાની તાસક પર જ પડવો જોઈએ, હાં કે! અને સુનો બે ખાનસામા, ચૂક મત કરો બાબા, સવારે નમાજ પછી તુરત મારે માટે મધ ને ઘી કટોરા ભરી ભરીને તૈયાર છે કે? અને સુનેરી કેળાં કેટલાં છે?’’

‘‘દોઢ સો છે, હજૂર.’’

‘‘બરાબર દોઢસોની લૂમ મૂકવી, હાં કે? નહીંતર હું ભૂખે મરી જઈશ. ઓ મારા માલિક! ઓ ખુદા! અમ્મા સાચું જ કહેતી કે ફતિયા, ખાઉધરા, તારું શું થશે? ખુદાતાલાએ મહમૂદને ગુજરાતનો સુલતાન ન બનાવ્યો હોત તો એનું પેટ કોણ ભરત?’’

મરમરા બુકડાવતા બુકડાવતા એ જુવાન સુલતાન આમ બોલ્યે જતા હતા ને રાજી રાજી થતા હતા.

‘‘જહાંપના!’’ મંત્રીએ વરધી દીધી : ‘‘પેલો શખ્સ સોરઠથી આવેલ છે.’’

‘‘એને આંહીં લઈ આવો.’’

આવનાર આદમીએ બે હાથ નીચે સુધી નમાવીને કુરનિસ કરી. એનો લેબાસ અસલ કાઠિયાવાડી હતો : માથે ગુલખારી આંટિયાળી પાઘડી, અંગ પર લાંબો અંગરખો, ઉપર હીરકોરી પિછોડી, લીલી ખૂલતી સુરવાળ, હાથની આંગળીઓમાં હેમનો વેઢ : વૃદ્ધ હોવા છતાં ટાપટીપ કમાલ હતી.

"ક્યાંથી આવો છો?" વાતચીત કરનાર એ બે જ જણ રહ્યા એટલે સુલતાને પૂછ્યું.

"જૂનાગઢથી, જહાંપના."

"નામ?"

"વીશળ કામદાર : રા' માંડળિકનો કારભારી છું."

"શી છૂપી વાત કહેવી છે તમારે?"

"પાદશાહ સલામત! સોરઠની વસ્તીને રક્ષા આપો, હવે જલદી રક્ષા આપો! અમારો રા' ભયંકર બન્યો છે. ન કરવાનાં કાર્યો આદરેલ છે એણે."

"તમે કેમ નિમકહરામ થવા આવ્યા છો? જાણો છો, બનિયા! સુલતાન એક મુસ્લિમ છે. કાફિરોનો કાળ છે મહમૂદશા. ને હિંદુઓની મક્કા-મદીના સરખી સોરઠ માથે જ્યારે એની સમશેર ઊતરશે ત્યારે એકેય દેરું સલામત નહીં રહે, મંદિરે મંદિરે મસ્જિદો બંધાશે. પિછાનો છો મને કાળને?" સુલતાને આંખો ફાડીને ચકળવકળ ડોળા ઘુમાવ્યા.

"હે પાદશાહ! જે કરવું હોય તે કરજો. સોરઠની વસ્તી એ બધું સહી લેશે. નથી સહેવાતા આ અમારા હિંદુ રાજાના અનાચાર!"

"તમને શું નડ્યો રા' માંડળિક, હેં શેઠિયા?" સુલતાન મોં મલકાવતો હતો.

"મારે માથે તો ખુદાવંદ –" એ રડવા જેવો બન્યો, "અવધિ કરી છે. મારી શાદી થઈ –"

"તારી? બુઢ્ઢાની?" સુલતાનના મોંમાં મરમરાનો બૂકડો અટકી રહ્યો.

"હા નામદાર, ત્રીજી વારની શાદી ; છોરુની ખોટે કરવી પડી. મેં મારા ધણીને મારે ઘેર આદરસત્કાર કરવા તેડાવ્યા. તેણે મારી સ્ત્રીને નજરમાં લીધી, ને એક વાર મને ગામતરે મોકલી મારા ઘરમાં રાતે ઘૂસી જઈ, મારી નવીની – મારી મોહિનીની – લાજ લૂંટી ; ઓ બાપ!" રડી પડ્યો.

"અબે બેવકૂફ બનિયા!" સુલતાને કહ્યું, "મારામાં પણ હવસનું જોર ક્યાં કમ છે? હું સોરઠ ઉપર ત્રાટકીશ ત્યારે –"

"આપ માવતર, ઠીક પડે તેમ કરજો. આ તો હિંદુ દેવસ્થાનોના રાજા થઈને વિશ્વાસઘાત કરે છે. ને મારી શેઠાણી મોહિનીનો અવતાર બગાડ્યો, તેને વળતે જ દિવસે એણે અમારા એક દરવેશ નરસૈંયા ઉપર અકેકાર ગુજાર્યો. એ વીફરી ગયો છે. એ હવે શું નહીં કરે તેનું ઠેકાણું નથી. એને કોઈનો ડર નથી રહ્યો. આપને તો એ છોકરું જ માને છે. ને આપની વિરુદ્ધ પ્રજાને ઉશ્કેરી બેઠો છે."

"તે તો મેં પણ સાંભળ્યું છે, કામદાર."

"અન્નદાતા! સોરઠ દેશ તો આજે આપ જેવા સુલતાનની કલગીમાં જ શોભે. આજ એને એક અફીણી, એદી, અભિમાની, લૂંટારો, જારકર્મી જ ભોગવે છે."

"હા, મેં પણ સુણ્યું છે કે ખુદાએ માળવા, ખાનદેશ ને ગુજરાત એ ત્રણનો અર્ક નિચોવીને સોરઠને સરજેલ છે. કુદરતના હાથમાં સોરઠ તો એ ત્રણેય દેશોને કસવાના પથ્થર સમાન છે. સોરઠનાં બંદરો મારી આંખની કીકીઓમાં દિનરાત રમે છે. પણ સાચું કહું છું, બનિયા! મારા પંજા વધુમાં વધુ તો તલસે છે એનાં દેરાં તોડવા માટે. પણ શું કરું? તારા રા'ની કુમકે કુદરતે પહાડો ને જંગલો ખડાં રાખેલ છે. આકાશ સુધી પહોંચતો તમારો ગિરનાર કિલ્લો, સિકંદરના કિલ્લા જેવી જેના કોટની દીવાલો છે તે તમારો અભેદ્ય આસમાની ઉપરકોટ, અને તમારા આંગણામાં જ છુપાયેલી મહબીલાની ખો જેવી બેશુમાર ખોપો – એમાં હું ફોજ કેમ કરી લઈ જાઉં?"

"આપને માર્ગ દેખાડવા તો હું આવેલ છું."

"બનિયા! તું રખે જાસૂસ હો – હું તને હવે આંહીંથી જવા નહીં દઉં. હવે તો હું ચડાઈ લઈ જાઉં ત્યારે જ તું સાથે આવજે."

"ઘણી ખુશીથી ખુદાવંદ! મારે હવે ત્યાં જઈને પણ શું કરવું છે? ઓ મારી મોહિની... ઓહ!" એ રડી પડ્યો ; ને સુલતાન હસ્યા.

"બેવકૂફ! જોતો નથી? હું ખાઉં છું, તો હજમ કરવાની પણ તાકાત ધરાવું છું. તું બુઢ્ઢો ત્રીજી વાર શા માટે તાકાત વગર શાદી કરી આવ્યો? તારી શેઠાણીએ પોતાના ઉપર હુમલો કરનારને ખંજર હુલાવી દેવાનું યા તો પોતે જીભ કરડીને મરી જવાનું કેમ પસંદ ન કર્યું?"

"સાચું કહો છો, માવતર!"

વળતા દિવસના પ્રભાતે મેદાનમાં સુલતાને પોતાની ગંજાવર ફોજની મોખરે ઊભા રહી નમાજ પઢી અને નમાજ પૂરી થયે એણે ઉદ્ગારો કાઢ્યા : "સિપાહીઓ! ખુદાની મહેરબાની હશે તો આવતા વર્ષે આ ખુદાનો સેવક એક નવું નગર વસાવશે."

આ બોલ બોલાતા હતા ત્યારે એનું મોં સોરઠની દિશામાં હતું. ચતુર સાથીઓ સમજી ગયા કે સુલતાનની નજરમાં ગિરનાર રમે છે.

તે પછી પોતે દરબારમાં બેઠા, પહેલી મુલાકાત એણે એક સૈનિકને આપી. સાધારણ દરજ્જાના એ સિપાહીએ સુલતાનની પાસે એક ટોપલી ભેટ ધરી. ટોપલી ઉપર લાલ કપડાનો રૂમાલ ઢાંક્યો હતો.

રૂમાલ ખોલતાં સુલતાને મીઠું હાસ્ય કરી કહ્યું, "આ શી ચીજ છે, સૈનિક?"

"સુલતાન, એ તો મઠની સીંગો છે. તારી રજા લઈને હું મારે વતન ગયો હતો. ત્યાં અમારું ખેતર છે. એમાં આ મઠ ઊગે છે. એ હું તારા ઘોડા માટે લાવેલ છું, કેમ કે એ સરસ છે, દાણાથી ભરપૂર છે. તારો ઘોડો એ ખાઈને તારા જેવો જ તાકાતવાન બનશે. મઠ ખવરાવ્યા વગર તારો ઘોડો તારા જેવા તોશતગ પહાડી આદમીને ઉપાડી ગિરનાર સુધી પહોંચી નહીં શકે, હો સુલતાન!"

"તારી સોગાદ હું હીરામોતી બરોબર માનીને સ્વીકારું છું, સિપાહી!" એમ કહીને સુલતાન પ્રસન્ન ચિત્તે હસ્યા.

પછી એણે ખજાનચીને તેડાવ્યો ને હુકમ કર્યો –

"આજથી જ ગિરનારની ચડાઈને માટે પાંચ કરોડ અવેજના ફક્ત સોનાના જ સિક્કા તૈયાર રાખો."

શ સ્ત્રીધિકારીને બોલાવીને ફરમાન દીધું : "કુરબેગ, ગિરનારની ચડાઈ માટે તૈયાર રાખો – સત્તરસેં મિસરી, મલતાની, મઘરેબી અને ખોરાસાની તલવારો. એ દરેકની મૂઠ ચારથી છ શેર વજન સુધીની શુદ્ધ સોનાની હોવી જોઈએ ; તેત્રીસસો અમદાવાદી તલવારો, જે દરેકની મૂઠ રૂપાની, પાંચથી છ શેર વજનની હોવી જોઈએ. સત્તરસેં ખંજરો ને જમૈયા, જેના દરેકના હાથાનું વજન ગુજરાતી અઢીથી ત્રણ શેર નરદમ સોનાનું હોય."

અશ્વપાળને બોલાવી આજ્ઞા આપી કે, "બે હજાર અરબ્બી અને તુર્કી ઓલાદના સોનેરી સાજવાળા ઘોડા તૈયાર કરો."

બાવીસ વર્ષના જુવાન સુલતાનની આ આજ્ઞાઓ અફર હતી. ફોજમાં આ તૈયારીના ખબર ફેલાયા કે તુરત સિપાહીઓ સોરઠની ધરતી ખૂંદી નાખવા તલસી ઊઠ્યા. તેમની કલ્પના સામે આ ઇનામો હતાં, ને હિંદુ દેવસ્થાનાંના બેહિસ્તે લઈ જનારા વિનાશની તલબ હતી.

કેળાંની લૂમો ઉડાવતા સુલતાનને પણ ઉનાળો બેઠો એટલે તલબ લાગી – સાબરમતીની રેતમાં પાકતાં રાતાંચોળ તરબૂચોની. 'ખરબૂજની મોસમ નથી ચૂકવી' એમ કહીને એણે અમદાવાદ તરફ પડાવ ઉપડાવી મૂક્યો.

જૂનાગઢના વીશળ કામદારે પણ તરબૂચો ખાતાં ખાતાં, એના જેવા જ ગુલાબી રંગની વૈરવાસનાને પોતાના અંતરમાં પકવ્યે રાખી. એણે સુલતાન સાથેની મુલાકાતોમાં ગિરનારનાં ગુપ્ત રહેઠાણો અને ઉપરકોટ ફરતાં અભેદ્ય જંગલોમાંથી સર્પ-શી ચાલી જતી છૂપી કેડીઓની વિગતવાર બાતમી આપ્યા કરી.

27

દોસ્તી તૂટી

મોણિયા ગામ ઉપર ભળકડિયો તારો ઝબૂકતો હતો, અને ચોરાઓમાં, ઉતારાઓમાં, ઘરે-ઘરનાં આંગણાંમાં કાળી, કાબરી ને સફેદ મૂછ-દાઢીઓવાળા, ડોકમાં માળાઓ ને કમરમાં કટારીઓવાળા, ચોખ્ખાફૂલ ચહેરાવાળા ને દૂધમલ દેહવાળા, વંકી ભુજાઓવાળા ને સાવજ-શી કટિવાળા પડછંદ પુરુષોનાં વૃંદેવૃંદ સૂતાં હતાં.

જાગતાં હતાં ફક્ત બે જણાં : એક આઈ નાગબાઈ ને બીજો જુવાન પૌત્ર નાગાજણ.

નાગાજણ ઘોડાના તંગ કસતો હતો. નાગબાઈ ઓસરીની થાંભલી ઝાલી ઊભાં હતાં.

“ત્યારે આઈ, હું જઈ આવું છું.” નાગાજણે નાગબાઈને ટૂંકું વાક્ય કહ્યું.

“કિસે જા છ, બાપ?”

“જૂનેગઢ. રા’ને કસુંબો પાવા.”

“આજ કાંઈ જવાય, દીકરા? આખી ચારણ ન્યાત તુંને પટલાઈની પાઘડી બંધાવવા ઘરને આંગણે આવેલ છે.”

“પણ આઈ, રા’નો કસુંબો કાંઈ મોડો થોડો કરાય છે?”

“રા’ મોટો કે નાત મોટી, હેં બાપ નાગાજણ?” આઈ જાણે મહામહેનતે શાંતિ સાચવીને બોલતાં હતાં.

“આજ આમ કાં બોલો, આઈ?”

“હું સમજી-વિચારીને ભણું છું, ભા! આપણે ધરતીનાં છોરું. આપણી સાચી શોભા ને રક્ષા તો આપણા જાતભાઈઓના જૂથની.”

“ત્યારે શું હું રા’ને અપમાનું?”

“તયેં શું તું નાતને અપમાનીને જાઈશ? સવારે પહેલે પો’રે મૂરત છે. ને મૂરત ચૂક્યે એકેય જણ તારે આંગણે ઊભો નહીં રે’.”

“મને ન્યાતપટેલ કરવાની સાડી સાત વાર ખેવના હોય તો ન્યાતભાઈઓ રોકાય! રા’થી કોઈ મોટો નથી!”

“સૌ પોતપોતાના ઘરનો રા’ છે. ચારણ કોઈ રાજાબાદશાહનો ચાકર નથી. ચારણ દેવ લેખે પૂજાય છે, કારણ કે એણે રાજાબાદશાહના મોહનો અંધાપો અળગો રાખેલ છે.”

“તો આઈ, મને થોડાં વરસ પહેલાં કહેવું’તું ને?”

“તુંને હું શું ભણું, ભા?” આઈની આંખો પૂરેપૂરી તો ત્યારે પહેલી વાર ઊઘડી : “તુંને જે ભણવાનું હૂતું તે તો હરદમ મારા હૈયામાં હૂતું, મારી આંખ્યોમાં ને કાયાના રૂંવાડે રૂંવાડામાં હૂતું. પણ તુંને મારા મનની વાણી વાંચવાની આંખો ક્યાં હૂતી? વિચાર, હજીયે વિચાર ને વિમાસ્ય, નાગાજણ! મારો નાગાજણ જૂનાના રા’નો ખવાસ નો’ય, મારો નાગાજણ તો ચારણોની ન્યાતનો સેવક હોય ઈ જ શોભે. હિંદુ-મુસલમાનનાં વરણ માતર ચારણને નમે છે તે તો એનાં તપ અને તેજને નમે છે.”

“રા’ની મહેરબાની મારા ઉપર ન હોત તો શું ચારણો મને પટલાઈ બંધાવવા આવત, આઈ! રામ રામ કરો! લોકો તો સત્તાને ઓળખે છે, સત્તાને નમે છે, સત્તાની જ શેહમાં દબાય છે.”

“ભૂલ્યો, ભૂલ્યો, ભૂલ્યો મારો પોતરો. અરે, આવડું બધું ભાન શે ભૂલ્યો! નાગાજણ,

દેવીયુંના બાળમાં આ બુદ્ધિ પરગટી એટલે હવે આપણા તકદીરમાં રાજવળાંનાં ગોલાં થવા સરજ્યું લાગે છે.''

''આઈ! મારે મોડું થાય છે. તમે મે'માનોને રોકજો ને રૂડી રસોયું જમાડજો. કસુંબામાં કચાશ રે'વા દેશો નહીં. ને આ એક વખત ક્ષમા કરો. હું હમણાં જ જઈ આવું છું.''

''તારા કસુંબાની લાલચે ચારણો નહીં બેઠા રહે, ઈ તો રા' બેઠો રે'શે. ને બાપ, આજ કટોકટનો અવસર છે. આજ અવતારભરનું ટાણું છે. આજ માણસાઈ ત્રાજવે ચડી છે.''

''આવડું બધું?'' નાગાજણ મશ્કરીમાં ઉડાવતો હતો.

''કેવડું બધું! તું ન કલ્પી શકે એવડું બધું. આજ ગરવાના ટૂક જેવડી ખોટ બેસી જશે, નાગાજણ, મરમ પકડી લે.''

''આઈ! મારો જીવ કાં ખાવ?'' કહી નાગાજણ ચાલવા માંડ્યો.

''નાગાજણ! સાંભળતો જા. મૂં ખદખદી રઈ છું. હરિગુણ ગાતા નરસૈંયાને જે દીથી રા'એ હનડ્યો છે તે દીથી મૂંને કિસેય ગોઠતું નસે. રાજની વિભૂતિ માતર કુંતાદે ભેળી જૂનાણાની બહાર ચાલી ગઈ છે. ને વીશળ કામદારના ઘરનો કાળો કામો...''

આઈ આંખો મીંચી ગયાં. એનાં સફેદ ભવાં રૂપાનાં પતરાં સરીખાં ફરફરતાં હતાં. એની ગઢપણે લબડી પડેલ ચામડીમાં પણ લોહી ચડી ચડી ઊકળતું હતું. એણે પોતાના મોં આડે ભેળિયાનો છેડો ઢાંકી દીધો.

''આઈ, નરસૈંયાની વાત તમે પૂરી જાણતાં નથી. ને શહેર આખું વીફરી ગયું તે ટાણે રાજાએ બીજું શું કરવું? કુંતાદે તો અવળે રસ્તે ચડ્યાં છે. ને વીસળ કામદાર તો મહાતરકટી નીવડ્યો છે. રા'ને દૂણો મા.''

''જોગમાયા તને સમત્ય ધે, દીકરા! નરસૈંયાના પગુંમાં પડી જાય રા' – જો એનો દી ઘેર હોય તો. નરસૈંયો તો ગભરુ ગાય : ગાય પણ ભાંભરડા દિયે : નરસૈંયે શાપ નથી દીધો. અરેરે નાગાજણ, હું બીઉં છું. મને મારી જાતની બીક લાગે છે. નરસૈંયાને માથે થઈ તેવી મારા માથે –''

''બોલો મા, આઈ! રા'ને એવડો નરાતાળ પાપી માનો મા! તમને! તમને તે રા' સંતાપે?''

એમ કહીને હસતો હસતો નાગાજણ ઘોડે ચડ્યો. આઈ એની પાછળ પાછળ જ ગયાં. એણે ઘોડાની વાઘ ઝાલી : ''દીકરા, ન જા. મને બીક...''

''આઈ! તમે તો...'' એમ કહી નાગાજણે ઘોડો હાંક્યો.

આઈ ડેલી સુધી દોડ્યાં : ''ઊભો રે'.''

''અબસાત પાછો આવું છું.''

''એ... તયેં સાંભળતો જા, બાપ!

માયલા વચન વિસારે
જો તું જૂને જીશ!
તો રા'ને ને તોળે રીસ
નાગાજણ! નવી થિશે.

''નાગાજણ, આજ જૂનાગઢમાં તારે ને રા'ને મોટાં રૂસણાં થાશે, મ જા! મ જા!''

નાગાજણનો ઘોડો ઊપડતાંની વારે જ વેગે ચડી ગયો હતો. આજનો ઘોડો નવીન હતો. ન્યાતના ભાઈઓ નાગાજણને માટે દેવાંગી વછેરો લઈ આવ્યા હતા. તે પર તીર માફક છૂટેલા નાગાજણે નાગબાઈનાં આ વેણ બરોબર સરખાં સાંભળ્યાં નહીં.

જૂનાગઢના રાજમહેલમાં તે વખતે કસુંબા વગર તૂટતાં રા'નાં ગાત્રોને ચંપી કરતો હજામ વાતોએ ચડાવી રહ્યો હતો. રા' કહેતા હતા : ''ખરેખર, શું એલા એ નખ બનાવટી નહોતા?''

''ના બાપુ, બાપુને પગે હાથ છે, ને કહું છું કે કાલે સૂરજના તડકામાં તમે નજરોનજર ઓગળી ગયેલા નખ જોયા તે નાગાજણ ગઢવીનાં ઘરવાળાં ચારણ્ય મીણબાઈના જ હાથ-પગના હતા. હું જ બાપુને બતાવવા એ ઉતારીને લઈ આવ્યો હતો.''

''ત્યારે તો અપ્સરાને સાચવીને નાગાજણભાઈ જ બેઠા છે, એમ?''

''હા બાપુ. રૂપ અને ગુણ તો એને એકને ઘેર જ ભગવાને સંઘરેલાં છે.''

રૂપ અને ગુણની વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં રા' ઝોલે ગયા. હજામ ચંપી કરીને બહાર નીકળી ગયો ને નાગાજણ આવી પહોંચ્યો. એ રા'ના જાગવાની રાહ જોતો કસુંબાની પ્યાલીઓ તથા અપ્સરાઓની વાતો તૈયાર રાખીને જ બેઠો હતો.

એકાએક રા' ઝબકીને બેઠા થયા. બેબાકળા એણે બૂમ મારી : ''ખબરદાર, ખબરદાર જો લઈ ગયો છો તો! ખબરદાર, નાગાજણ!''

''અન્નદાતા! ધણી મારા! આ રહ્યો હું આંહીં હાજર જ છું. કોણ, શું લઈ ગયો?'' નાગાજણે રા'ની પાસે જઈ પૂછ્યું.

રા'ના મોં પરથી તે વખતે એક મચ્છરિયું ઊડતું ઊડતું દૂર ચાલ્યું જતું હતું. રા'એ ચકળવકળ આંખો ઘુમાવી. ઘૂમતી દૃષ્ટિ ગિરનારની ડોક ફરતી અધ્ધર તરતી વાદળીઓમાં ભમતી હતી. રા'ના ચહેરા ઉપરથી લોહી, ઓટવેળાના સમુદ્રની પાછી વળી જતી વેળ્યની માફક, નીચે ઊતરી જતું હતું.

''કેમ લઈ ગયા, નાગાજણ?'' રા'એ પૂછ્યું.

''શું બાપુ? કોને લઈ ગયો હું?''

''અપ્સરાને. મારી અપ્સરાને તમે કેમ ઉપાડી ગયા?''

''અન્નદાતા! રા'! ઊંઘમાં છો? જાગો, કસુંબો તૈયાર છે.''

રા'એ કસુંબો લીધો, પણ એની દૃષ્ટિ ઘૂરકતી હતી.

''સોણું હશે?''

''સોણું જ તો, બાપ!''

''પણ આંહીં એ ઊતરી, બેઠી, મને એણે પંપાળ્યો, ત્યાં જ તમે એને ઉપાડીને ચાલ્યા ગયા.''

''માઠી કલ્પનાઓ, મારા ધણી!''

''કલ્પનાઓ – કલ્પનાઓ – કલ્પનાઓ – કલ્પનાઓ સાચી હશે, કે સંસાર જ સાચો હશે? કલ્પનાઓમાં તો ગઢવી, તમે જ મને ખૂબ રમાડ્યો. સત્ય મરી ગયું, ને કલ્પનાઓ જ સાચું જીવતર બની ગઈ. નરસૈંયો કલ્પનામાં જ જીવ્યો, વિહર્યો, માણી ગયો. ના, ના, કલ્પનાનો કીડો તો મને જ રાખી દઈને એક તો નરસૈંયો માણી શક્યો ; ને બીજા તમે માણો છો, નાગાજણ ગઢવી!''

''બાપા!'' નાગાજણને રા'ની લવરી બિવરાવવા લાગી, ''કસૂંબાને મોડું થયું ખરુંને, એટલે આપનો જીવ ચકડોળે ચડી ગયો.''

''ના, ચકડોળ તો કેદુનો ફરે છે. હવે તો ચકડોળ પરથી પડવાનો કાળ આવે છે. એવો પડું, એવો પડું કે ફોદા જ વેરાઈ જાય. એવું કાંઈક કરોને, ભાઈ! ચકડોળ જરા જોરથી ફેરવોને, ગઢવી! આ તો હજી ધીમો ફરે છે. હવે કાંઈક હળવે ફરે તે ગમે ખરું કે?''

એવું એવું તો રા' ઘણું બોલી ગયા. વાસ્તવની ધરતી પરથી એના પગ લસરી ગયા. એણે વારે વારે કહ્યું : ''કુંતાદે અપ્સરા નથી, તમે અપ્સરા કહીને નવી પરણાવેલ ભીમરાજની

દીકરી પણ અપ્સરા નથી. અપ્સરા વીશળ કામદારની વહુ પણ નથી. મને તો એકેય ન મળી, મને મળું મળું થઈ ત્યાં બસ, તમે ઝૂંટવી ગયા!''

''આ શું કહો છો, રા' ગંગાજળિયા?''

''ગંગાજળિયો ગંગાજળિયો કહી મને કાં કૂટી માર્યો? મને તમે સૌએ બસ જોરાવરીથી ગંગાજળિયો બનાવ્યો. મને એકલાને કાં આદર્શોનું પોટકું ઉપડાવો છો? તમે બધા હળવાફૂલ થઈને માણો છો, ને વેઠ મારી પાસે કરાવો છો. આમ નહીં ચાલે.''

''પણ શું નહીં ચાલે, બાપ? સમજાવો તો ખરા!''

''મારે જોઈએ જ – એ પાછી જોઈએ જ – એ તમે છુપાવીને બેઠા છો તે હું નહીં ચાલવા દઉં, હું તમને કહી રાખું છું.''

ઘૂમાઘૂમ કરતા રા'ના ડોળાનો એકેય તાંતણો નાગાજણ ઉકેલી ન શક્યો. પોતે વાળેલા સત્યાનાશની કેડી એને પોતાને જ ન દેખાઈ.

''મને તો જમિયલશા સાંઈએ પણ ત્યજ્યો છે. કાંઈ ફિકર નહીં. મેં એને અપ્સરાઓનું પૂછ્યું તેમાં તો એ બુઢ્ઢો છેડાઈ પડ્યો. તો શું થઈ ગયું? તો હવે મને કંઈક નાનકડા રૂપકડા ફકીરોનો સમાગમ થઈ ચૂક્યો છે, એમણે મને કહ્યું છે –''

''શું કહ્યું છે, ધણી?''

''એ હું તમને શા સારુ કહું? ત્યાંય પાછા તમે ઝૂંટવવા તૈયાર રહો, કાં ને! એ નહીં કહું. એમના ધરમમાં શું શું આશાઓ ને દિલાસાઓ છે, તે હું કોઈને નહીં કહું.'' કહેતે કહેતે રા'નાં નેત્રો ચમકારા કરવા લાગ્યાં. રા'ના મોંમાં અમી છૂટવા માંડ્યું. રા'એ હોઠ ઉપર જીભ ફેરવીને હોઠ પલાળ્યા. રા' પોતાને જડેલું કાંઈક અણમોલું રહસ્ય પોતાના અંતરને વિશે પંપાળવા લાગ્યા.

વેળા ઘણી વીતી ગઈ. પોતાને ઘેર ન્યાત મહેમાન છે એમ કહી નાગાજણે રા'ની રજા લીધી.

નીચે જઈને નાગાજણ જ્યારે ઘોડે ચડ્યો ત્યારે રા' ગોખમાં ઊભા ઊભા જોતા હતા. નાગાજણે રાંગ વાળી કે તુરત જ ઘોડો કંઈક એવા રુમઝુમાટ કરવા લાગ્યો કે રા'એ ઉપરથી હાક મારી : ''એ દેવ, જરી ઊભા રે'જો,'' એમ કહેતા પોતે બે-બે ને ત્રણ-ત્રણ પગથિયાં ઠેકતા નીચે ચોગાનમાં આવ્યા ને ઘોડાની માણેકલટ પંપાળવા લાગ્યા ; પૂછ્યું : ''આ રૂપ ક્યાંથી, હેં દેવ?''

''બાપ, મને ન્યાતે દીધો.''

''આના ઉપર તો મારું દિલ ઠરે છે.''

''દિલ ઠરે એવો જ છે, બાપા. પગે હાલતો નથી પણ પાંખે ઊડે છે એવી એની હાલ્ય છે. આજ જો આ ઘોડો રાંગમાં ન હોત તો આપની પાસે હું આટલો વહેલો પોગત નહીં.''

''પણ હૈયું બહુ ઠરે એવો છે, હો દેવ!''

નાગાજણને હજુય સમજણ ન પડી. એણે કહ્યું ''ત્યારે બાપા, હવે રજા છે ને?''

''થોડીક વાર ઘોડાને પંપાળી લઉં.''

''ખમા! પણ ઘેરે ન્યાત ખોટી થાતી હશે.''

''તો દેવ! મારા દોસ્ત!'' રા'એ નાગાજણનો હાથ ઝાલીને કહ્યું ''આપણી અશ્વશાળામાંથી તમને મરજી પડે તેટલાં ઘોડાં છોડી જાઓ, ને –''

''ને શું, બાપા?''

''આ એક જ વછેરો મને આપો.''

નાગાજણ ખસિયાણો પડ્યો. રા'ની માગવાની રીત એને તુચ્છ લાગી. એણે કહ્યું :

“બાપા! જૂનાના ધણીને જાતવંત ઘોડાની ક્યાં ખોટ છે? મારે ઘરધણીને ચડવાના કોડ પૂરે એવો તો આ માંડ માંડ મળ્યો છે.”

“એટલે કે તમારે એકને જ બધી વાતે માણવું છે, ને મને કલ્પનાઓમાં જ રમતો રાખવો છે, એમ ને? ઠીક, રામ રામ!”

“રામ રામ, બાપા!” નાગાજણ ચાલી નીકળ્યો. રસ્તે એને વિમાસણ થતી જતી હતી –

‘આ તે આવો ભાવઠ કેમ બની ગયો? મેં શું એને જીવતરમાંથી ખેડવી નાખ્યો? મને કેમ સરત જ ન રહી? હું અપ્સરા લઈ ગયો, ને ફકીરો એને કાંઈક આશા-દિલાસા દે છે, તે બધું શું હશે?’ વિચારતો વિચારતો એ એક સૂકા નેરાની તપતી રેતીમાં ઊતર્યો. ત્યારે એને આઘે નેરડામાં એક આદમી બેઠેલો દેખાયો. જબ્બર પુરુષ હતો. ને એની બાજુમાં શું પડ્યું છે? ઘોડી પડી છે : પહાડ જેવડી ઘોડી આમ સૂતી છે કેમ?

નાગાજણે નજીક જતાં જ ઓળખ્યો એ પુરુષને. આ તો રા’ની સામે બહારવટે નીકળેલા સરવા ચોવીશીવાળા વિકાજી સરવૈયા!

“જે સોમનાથ, વિકાજીકાકા!” નાગાજણે શુદ્ધ ભાવે કહ્યું.

“જે સોમનાથ, દેવ!” વિકાજી સરવૈયાના બુઢ્ઢા મોંમાંથી ક્ષીણ પડઘો નીકળ્યો, એને બીક પણ લાગી.

“કેમ આમ અંતરિયાળ, કાકા?”

“બસ દેવ, બા’રવટું આથમી ગયું.”

“પણ શું થયું?”

“ચડવા એક જ ઘોડી હતી. એની પીઠ માથે જ મારા બા’રવટાનો ભાર હતો. એના પ્રતાપે કોક દી પણ રા’ મારું પાર પાડશે એવી આશા હતી. આજ એ મરી ગઈ.”

“હવે?”

“હવે બસ, તમે રા’ને બાતમી પોગાડો ત્યાં લગી આંહીં જ બેઠો છું. મને ને ઘોડીને હારે જ દેન પાડજો, બાપા! એટલું રા’ને કહેજો.”

“નાગાજણ નીચે ઊતર્યો ને બોલ્યો, “ઊઠો, વિકાજીકાકા!”

“કાં બાપ?”

“જોગમાયા તમને ઘોડીને સાટે ઘોડો દિયે છે.”

બહારવટિયાએ નાગાજણની સામે જોયું : “રા’ના ભાઈબંધ! બુઢ્ઢાની ઠેકડી કરો છો! આખરે તો તમે સૌ રજપૂતોના સરખા પૂજનીય છો એ ન ભૂલશો.”

“માટે જ કહું છું, સરવૈયાજી! કે ઊઠો, ને જૂનાગઢ ભાંગો આ ઘોડાની પીઠ પર બેસીને.”

“સાચું કહો છો?” બહારવટિયાની વૃદ્ધ આંખો સહેજ સજળ બની. “રા’ની સાથે તમારે વેર થાય…”

“મારી ફિકર કરો મા, ને ઊઠો. માતાજીએ ઘોડો આપી વાળ્યો.”

s

તે દિવસની સાંજે ગોધૂલિ વેળાએ જૂનાગઢની ઊભી બજાર ચીરતો એક ઘોડેસવાર કોઈને ભાલે પરોવતો, કોઈને ઝબોઝબ મારતો, દુકાનો ખેદાનમેદાન કરતો આરપાર નીકળી ગયો અને રાતના મશાલ ટાણે રા’ને સમાચાર પહોંચ્યા કે એ બહારવટિયા વિકાજીકાકાની રાંગમાં નાગાજણ ગઢવીનો એ જ ઘોડો હતો, કે જે રા’ને આપવાની નાગાજણે તે દિવસે સવારે જ ના પાડી હતી.

નાગાજણ ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે ચારણદાયરો પોતપોતાને ગામ ચાલી નીકળ્યો હતો.

સમાચાર મળ્યા કે ન્યાતભાઈઓ પોતાને તરછોડી જનાર નાગાજણ પ્રત્યે ઊંડું મનદુ :ખ લઈને જતા રહ્યા હતા. એ કાંઈ બોલ્યાચાલ્યા વગર ઘરમાં પેસી ગયો. નાગબાઈએ પણ જીભને સીવી લીધી હતી.

રાતે નાગાજણની વહુ મીણબાઈએ, મૃત્યુલોકની એ વિરલ અપ્સરાએ, નાગાજણને કહ્યું કે, ‘‘કોઈક મોટું અનિષ્ટ થવા બેઠું છે. આઈનો જીવ અંદરથી વલોવાઈ રહ્યો છે. આઈ એકાંતે વારંવાર બોલ્યા કરે છે કે, નરસૈં મે’તા! હરિના હેતાળુ! આટલી આટલી સતાવણી તુંથી શે સંખાઈ! તારા મોંમાંથી શરાપ, અરેરાટી કે હાયકારો, કાંઈ કરતાં કાંઈ કેમ ન નીકળ્યું? નરસૈંયા, મેંથી આવું કાંઈ થાશે તો શે સે’વાશે? મારી મતિ કેમ કરીને ઠેકાણે રે’શે? તું હરિનો ભગત, ને હું તો મેખાસૂરનાં રોડ (રુધિર) પીનાર નવ લાખ વિકરાળ લોબડિયાળીયુંનું છોરુ, મારાં તો ખાનપાનમાં ને શ્વાસેશ્વાસમાં રજોગુણ. તારી સાત્ત્વિક વૃત્તિ મેંથી શે સાચવી જશે? અરે, મને મલક દેવ્ય (દેવી) ભાખે છે. પણ મેંથી ક્યાંઈક ડાકણ થઈ બેસાશે તો કેવો બટ્ટો બેસશે? ને આ રાજા બદલી ગયો, ઊખડેલ થયો, એ કોને નહીં સંતાપે? પણ શું કરું? મારું ઘર જ આ ગોરખધંધાને ન અટકાવી શક્યું!... આવું આવું લવતાં આઈ મારીયે આડાં ઊતરતાં નથી. કોઈ મળવા આવે તો મળતાંય નથી. ચારણ! તમે જાળવજો, હો! મલકનું નખોદ ન નીકળી જાય.’’

નાગાજણ પાસે આશ્વાસનનો એકેય શબ્દ રહ્યો નહોતો.

28

મૂં સંભારીશ, માંડળિક!

જૂનાગઢમાં બનેલા બનાવની વાત નાગાજણે ઘરમાં કરી નહોતી. ને વળતા દિવસે એ રા' પાસે ગયો ત્યાંથી પરબારો જ ગામતરે ચાલ્યો ગયો. ક્યાં ગયો તેની જાણ એણે કરી નહીં. પંદરેક દિવસ વીત્યા.

એક પણ દિવસ જેને આંગણે પરોણાનો અભાવ નથી, મહેમાન વગરનું ઘર જેને મસાણ સરખું લાગે છે, તે બુઢ્ઢી નાગબાઈ આજ મહેમાન વગરની જમી નથી. કોઈ અતિથિ આવ્યું નથી. મહેમાનની વાટ જોઈ જોઈ બપોર ચડ્યા છે. બુઢ્ઢી ડેલીએ ઊભી ઊભી મહેમાનની વાટ જુએ છે. મહેમાન નથી આવતો. બુઢ્ઢી આખરે પોતાના આંગણાના લીંબડા ઉપર ચડીને સીમાડા ખોળે છે. દશે દિશાઓ મહેમાન કે વટેમાર્ગુ વગરની કળાય છે. ક્યાંય મહેમાન આવે? કોઈ વાલાં વટેમાર્ગુ આવે?

એકાએક સીમાડે ખેપટ ઊડે છે. આવે છે કોઈક વટેમાર્ગુ. "જાવ મારા બાપ, મારા ચારણો, વટેમાર્ગુ જે કોઈ હોય તેને આંહીં છાશ્યું પીવા તેડી આણજો!"

થોડી વારે માણસોએ આવી સમાચાર દીધા : "આઈ, વટેમાર્ગુ નથી. રા' માંડળિક પોતે પધાર્યા છે."

"ક્યાં, ક્યાંઈ આગળ જાય છે?"

"ના આઈ, ચાહીને મોણિયે જ પધારેલ છે ; કહે છે કે આઈનાં દર્શને આવ્યો છું. ભેળો રસાલો પણ છે. મોઢું ઝાખું ઝપટ છે."

"અરે બાપડો!" નાગાજણની ને રા'ની વચ્ચે બની ગયેલા બનાવની અણજાણ ચારણીએ ઉદ્ગાર કાઢ્યા, "હરણાંનાં માથાં ફાટે એવા આ કારમા તડકામાં મોદળનો ધણી પંડ્યે આવ્યો! કાંઈક જરૂર પડી હશે. મૂંઝાણો દીસે છે. પસ્તાણો લાગે છે. મીણબાઈ! બેટા! ચા'ય તેમ તોય આપણો ધણી છે. આપણે આંગણે આવેલ છે. નાગાજણ તો ઘેરે નથી. આપણે રા'ને ટિલાવવા જાવું જોવે, બાપ! કંકાવટીયું સાબદી કરો. નકોર લૂગડાં પહેરો. ધોળ-મંગળ ગાતાં ગાતાં જઈને ટિલાવીએ ; ને બીજું તો કાંઈ નહીં, પણ મારું સાંભળશે તો પાસે બેસાડીને હૈયાની બે'ક વાતડિયું ભણીશ. હાલો બાઈયું, હાલો. બુઢ્ઢીયું ને નાનડીયું! હાલો માડી, મોદળના રા'ને ટિલાવવા ઝટ હાલો."

ઝાઝી વાર લાગી નહીં. નાગબાઈનું વેણ એ ચારણના નેસડાના ઘેર ઘેર ફરી વળતાં તો ચારણીઓનાં ઢૂંગેઢૂંગ રાતીચોળ ને કાળી નકોર લોબડીઓના છેડા વડે ધરતીને વારણાં લેતાં, દેવીઓના સોળા ગાતાં ગામપાદરને વડલા-છાંયડે જ્યાં રા' ઊભેલ હતા ત્યાં ચાલ્યાં. મોખરે કંકાવટી લઈને મીણબાઈ ચાલે છે – મીણબાઈ, જેનાં મોં પર માતાજીનાં અર્પેલ અનોખાં અપ્સરારૂપ છે, જેના નખની કણીઓ સૂરજના તાપમાં ઓગળી જાય છે એ વાત સાચી હતી.

'એ જ – એ જ મારા સપનાવાળી.' રા'એ નજીક આવેલી મીણબાઈના મોંને દેખી મનનો ઉદ્ગાર મનમાં શમાવ્યો.

ચારણ્યોના વૃંદની વચ્ચે જેનું મસ્તક સૌથી ચડિયાતું, મંદિરના શૃંગ સમું નીકળે છે તે બુઢ્ઢી નાગબાઈની નજર પણ રા'ના મોં સામે ચોંટી હતી. એને પોતાની ભૂલ સમજાઈ ગઈ. એણે માંડળિકના મોં ઉપરની રેખાઓ ઉકેલી લીધી : એના હૈયામાં ફાળ પડી.

રા'નું મસ્તક એકસામટી ઘણી વાતોથી ખદખદતું હતું : કુંતાદેનું રિસામણું ; ભીલકુમાર માટે દુષ્ટ શંકા ; વીશળ કામદારની સ્ત્રી મોહિની ; નરશસહ મહેતા બાબતનું ભોંઠામણ ;

નાગાજણે શત્રુ વિકાજીને કરેલું ઘોડાનું દાન ; અને પોતાની સ્વપ્નસુંદરીની ચોરી – એ જ આ!

મીણબાઈ વધુ નજીક આવી. રા'ના મોં પર સાપ સળવળ્યા. મીણબાઈના નખને રા'ની નજરે, સમળી સૂડાના બચ્ચાંને ચાંચમાં પકડે તેમ, પકડી લીધા. ને નખ ઉપરથી ચડતી ચડતી એ દૃષ્ટિની નાગણી મીણબાઈની હથેળી, કાંડાં, કોણી, બાહુ ને બગલનાં પગથિયાં ચડતી ચડતી છેક છાતીનાં યૌવન સુધી ચાલી ગઈ. ત્યાંથી લસરી ગઈ. લસરવામાં મજા આવી. વારંવાર ચડી ચડીને દૃષ્ટિ લપટી. 'એ જ એ તો – મારા સ્વપ્નામાંથી નાગાજણે ઉપાડી લીધેલી એ જ એ અપ્સરા.'

એનું ચારણી-રૂપ ઢાકાની મલમલમાં ન ખીલે એટલું ઊનના ધિંગા કાળા ભેળિયામાં ખીલી ઊઠ્યું.

કંકાવટીમાં આંગળી બોળીને મીણબાઈ રા'ની અડોઅડ ટિલાવવા ઊભી રહી, ત્યારે તો રા'ને અપ્સરા-રૂપની સોડમ આવી. એ સુગંધે માંડળિકને સુરાપાન કરાવ્યું, ભાન ભુલાવ્યું. ગંગાજળિયો ગઢપતિ, ઉમાદેનો રસીલો કંથ, રાજપૂતીનો રક્ષણહાર, જ્ઞાની, યોદ્ધો, વિવેકી, તમામ વિવેકને પરવારી જઈ મોં બીજી દિશામાં ફેરવી ઊભો.

"ફુઈ!" મીણબાઈએ નાગબાઈને કહ્યું, "રા' તો ફરતો સે."

"રા' તો જ્ઞાની છે, બાપ! અમથા ન ફરે. મુરત એ દશ્યે હશે. એની કોર ફરીને ટિલાવ, દીકરી!"

રા'નું હૈયુ જાણે મીણબાઈને ધકેલીને દૂર કરવા માગતું હતું. રા'થી મીણબાઈની નિકટતા નહોતી સહેવાતી. રા'ને કોઈક માંહ્યલો જીવ કહેતો હતો : "ભાગી છૂટ, નાસી છૂટ." પણ રા'ને બીજો અવાજ કહેતો હતો : "દૂર ન રાખ. હવે ક્યાં છેટું છે. ભેટી પડ."

કંકુમાં ઝબોળેલી આંગળી રા'ને કપાળે પહોંચે તે પહેલાં તો રા' ત્રીજી દિશામાં ફરી ગયા.

ખસિયાણી પડેલી મીણબાઈની આંગળીએથી કંકુનાં ટીપાં ટપક ટપક ટપકી પડ્યાં. એણે ફરી વાર કહ્યું, "ફુઈ, રા' તો ફરે છે."

"સુજાણ રા' અમથા ન ફરે, બાપ! મુરત એ દૃશ્યે હશે. એ દીમની જઈને ટિલાવ તું તારે."

પછી જ્યારે ચોથી દિશામાં રા'એ મુખ ફેરવી લીધું, રા'ની પીઠ ચારણ્યોના વૃંદ તરફ થઈ ગઈ, સોળાનાં ગીત થંભી ગયાં, ને મીણબાઈએ જ્યારે ત્રીજી વાર કહ્યું કે, 'ફુઈ રા' ફરે છે' ત્યારે નાગબાઈનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો. એણે ન બોલવા મહેનત કરી, પણ એનું ગળું દાબ્યું દબાયું નહીં, એની જીભ ઝાલી રહી નહીં, એણે કહ્યું –

"હાંઉં બેટા! હવે તો રા' નસેં ફરતો, રા'નો દી ફરતો સે."

રા'નાં લમણાંમાં એ શબ્દો સાંભળતાં જ ચસકા નીકળી ગયા. એ નાગબાઈ તરફ ફર્યા.

નાગબાઈએ પોતાની આંખો ધરતી તરફ રાખીને કહ્યું : "પાછો જા, બાપ! પાછો ઝટ જૂને પોગી જા!

ગંગાજળિયા ગઢેચા*,*
*(*તું*)* જૂને પાછો જા *;*
*(*મારું*)* માનને મોદળ રા'*!*
*(*નીકે*)* મૂં સંભારીશ*,* માંડળિક*!*

"પાછો જા, બાપ, વે'લો પાછો જા, મોદળના ધણી, ગરવો લાજે છે."

"મારા મલકમાં કરવેરા ભર્યાં વગર રે'વું છે –" રા'ના મોંમાંથી થૂંક ઊડવા માંડ્યું,

શબ્દોના ચૂંથા નીકળ્યા – ''ને પાછો મિજાજ કરવો છે?''

''હાંઉં! હાંઉં! ગંગાજળિયા!'' નાગબાઈએ આંખો ઊંચક્યા વગર હાથ ઊંચો કર્યો ; ''ઘણી બધી થઈ ; ગંગાજળિયા! વીરા! આવીયું વાતું ન ઘટે –

ગંગાજળિયા ગઢેચા*!*
વાતું ન ઘટે વીર*!*
હીણી નજરું હમીર*,*
નો'ય માવતરુંની*,* માંડળિક*!*

''માવતર! માવતર! પાછો જા. અને ગંગાજળિયા, આ તો નેવાંનાં નીર મોભે ચડ્યાં! –

ગંગાજળિયા ગઢેચા*!*
વાતું ન ઘટે વીર*!*
નેવાં માંયલાં નીર*,*
મોભે ન ચડે*,* માંડળિક*!''*

''ચૂપ થાવ, ડોશી! મને ઓળખો છો? હું માંડળિક : હું મોણિયાનો ટીંબો ખોદી નાખીશ.''

''ઓળખ્યો'તો, બાપ!'' હજુયે નાગબાઈએ ધરતી પરથી નજર નહોતી ઉપાડી. ફક્ત એનો હાથ જ જાણે બોલતો હતો – ''તુંને તો, મારા વીર! મેં રૂડી રીતનો ઓળખ્યો'તો. તારું પંડ પવિતર હતું. અરે, તારે સ્પર્શે તો રગતકોઢ જાતા'તા – કેવો નીતિમાન તું? –

ગંગાજળિયા ગઢેચા*,*
*(*તારું*)* હૂતું પંડ પવિત્ર*,*
વીજાનાં મટિયાં રગત*,*
મૂંને વાળા*,* માંડળિક*!*

''વીજા વાજા સરીખા પાપીનાં તો તેં રક્તપિત્ત કાઢ્યાં હતાં, એને ઠેકાણે આજ તારી હવા અડ્યે મને જાણે કે વાળા-ખીલીઓ નીકળી રહેલ છે. મારે રોમે રોમે શૂળા પરોવાય છે. તું કોણ હતો? કોણ બન્યો?''

બોલતે બોલતે બુઢ્ઢીનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. નાગબાઈના મોમાંથી પ્રત્યેક વેણ કરુણારસભરી કવિતાનું રૂપ ધરી વહેતું હતું. લોકવૃંદ તો પાષાણમાં આલેખાઇ ગયું હોય તેવું ચૂપ ઊભું હતું. રા'ને રૂંવાડે રૂંવાડે ક્રોધ અને બુદ્ધિભ્રમ બટકાં ભરી રહ્યાં હતાં. એના વિષય-ધ્યાનમાંથી કામ જન્મ્યો ; કામની અતૃપ્તિમાંથી ક્રોધ પ્રગટ્યો ; ક્રોધે એને સંમોહ ઉપજાવ્યો ; ને સંમોહે સ્મૃતિમતિમાં વિભ્રમ પેદા કર્યો. એણે મોં બગાડી નાખ્યું. લાલસા અને મદનું મિશ્રણ હાંસી અને તુચ્છકાર સાથે ભળી એના ચહેરા પર ભયંકર વિકૃતિ કરતું હતું. એ બોલ્યો : ''નીકર તું શું કરી નાખવાની હતી? નરસૈંયો મને શું કરી શક્યો?''

''રે'વા દે, વીર! રે'વા દે. નરસૈંયાની યાદ દેવી મને રે'વા દે. હું નરસૈંયાના પદની રજ પણ ન થઈ શકું. એનું વેર મારા હૈયામાં મ જગાડ. મોદળના ધણી! મને ડાકણી કરવી રે'વા દે. જન્મારાની બળેલ-જળેલ, મને શા સારું ડાકણ કરછ!''

''ડાકણ જ છો તું, ડોશી! તને ડાકણ કરવા જેવું શું હતું? તું મને શરાપવા માગછ ને! શરાપી લે.''

“હાય હાય, ગંગાજળિયા! મારી જીભ ખેંચીને બોલાવ છ? અરે, હજી ચેત ચેત, હું શરાપતી નથી, હું તો જે જોઉં છું ઈ કહું છું.”

“તું શું જુએ છે?”

“હું જોઈ રહી છું બાપ, કે –

જાશે જૂનાની પ્રોળ,
(તું) દામો કંડ દેખીશ નૈ,
રતન જાશે રોળ,
(તે દી) મૂં સંભારીશ, માંડળિક!

“તે દી મને તું સંભારીશ, માંડળિક, જે દી –

નૈ વાગે નિશાણ
નકીબ હૂકળશે નહીં,
ઊમટશે અસરાણ
(આંહીં) મામદશાનાં, માંડળિક!

“તારાં ડંકાનિશાન પર પડતાં ચોઘડિયાંના ધ્રોંસા બંધ થશે, તારી નેકીના પોકાર બંધ થાશે, ને આંહીં સુલતાન મામદશાના માણસો એલી એલી કરશે.”

“હાં, બીજું બુઢ્ઢી? બીજું શું જુઅછ? બોલી દે બધું.”

“જોઉં છું બાપ, કે –

પોથાં ને પુરાણ
ભાગવતે ભળશો નહીં,
કલમા પઢે કુરાણ
(તે દી) મૂં સંભારીશ, માંડળિક!

“આ તારી ધરમની પોથીઓ, વેદ, ભાગવત ને પુરાણો વંચાતાં ને લાખોની મેદનીને સંભળાતાં બંધ થશે. આંહીં તો મુસ્લિમો કલમા ને કુરાનના પાઠ કરશે.”

“તારી એકેએક વાત ખોટી ઠરાવીને તારી જીભ ખેંચી નાખીશ, બુઢ્ઢી! ટાબરિયો મામદશા મારા ગઢને માથે હાથ નાખી રિયો.”

“ગર્વ મ કર, મદનાં વેણ મ બોલ, માંડળિક, તું મને સંભારીશ તે દી, જે દી –

જાશે રા’ની રીત,
રા’પણુંય રે’શે નહીં,
ભમતો માગીશ ભીખ,
(તે દી) મૂં સંભારીશ, માંડળિક!

“અને માંડળિક! ગંગાજળિયા!

(તારી) રાણીયું રીત પખે
જાઈ બજારે બીસશે,
ઓઝળ આળસશે
(તે દી) મૂં સંભારીશ, માંડળિક!

“અરે બાપ, તારા રાજની રાણીઓને લાજ-મરજાદ મૂકીને બજારે બેસવું પડશે. એવા દીની આ એંધાણીયું છે.”

“બસ, શરાપી લીધો?”

“શરાપ્યો નથી. હું શરાપું નહીં. પણ હું તને ભવિષ્ય ભાખું છું. આવતા દીનાં બધાંય એંધાણ હું નજરે નરખીને બોલું છું. તેં મામદશાને માટે રાંધીને તૈયાર રાખ્યું છે.”

“તું તેડી આવને!”

“હું નહીં, બાપ, તારો કાળ તેડી આવશે. તેડાં તો થઈ ચૂકેલ છે. તારા સીમાડા સંભાળ હજી. હજીય હિંદવાણાને હાકલ દે! હજીય નરસૈંયાના પગમાં પડી જા! હજીય કુંતાદેનાં કહ્યાં કર! નીકર, ગંગાજળિયા! હું તો તારી ગતિ ક્યાં જઈ ઊભી રે'શે એ જ વિચારું છું. તારું ખોળિયું...” ડોશી અટકી ગયાં. ડોશીએ માંડળિકના દેહ ઉપર નજર ફેરવી. ગાય જાણે વાછરુને ચાટી રહી. “ગંગાજળિયા! તારું આ ખોળિયું...”

“ખોળિયું તો દુશ્મનોની છાતી માથે ઢળશે, બુઢ્ઢી!” રા'એ છાતી થાબડી.

“ના, ના, ના, ઊજળાં મોત રેઢાં ને રસ્તામાં નથી પડ્યાં, બાપ. હવે જા, વધુ બોલાવ મા. તારા આ ખોળિયાની શી દશા થશે તેની કલ્પના મને વલોવી નાખે છે. તું રણભોમમાં મરીશ તો તો જીતી જઈશ. પણ રેઢાં નથી, રણભોમનાં રૂડાં મોત રેઢાં નથી. મને એ જ વેદના વાઢી રહી છે ; હવે તું જા આંહીંથી, બાપ.”

“જાઉં છું, ને છ મહિને તારી જીભ ધગધગતી સાણસીએ ખેંચવા આવું છું.”

“તારે એટલીય મહેનત નઈ લેવી પડે.” ઘોડે ચડેલા રા' માંડળિક તરફ હવે પૂરેપૂરી નજર માંડીને બુઢ્ઢી બોલ્યાં : “હવે મારે તો દેહ વટલાઈ ગયો. મારા મોંમાંથી આજ એંશી વરસની અવસ્થાએ કાળવાણી નીકળી પડી છે. હું દેવ્ય ટળી ડાકણ થઈ ચૂકી. માંડળિક! હવે તો છેલ્લા જુવાર.”

“ક્યાં, તારો દીકરો પહોંચ્યો છે ત્યાં – અમદાવાદ ને?” ઘોડો હાંકી મૂકતાં રા'એ પછવાડે નજર કરીને મોં મલકાવી કહ્યું.

“ના. ઈથી થોડુંક ઓલી કોર.”

ડોશીના છેલ્લા બોલ રા'ને સમજાયા નહીં.

29

‘હું શૂદ્ર છું’

મોણિયાથી પાછા ફરતા રા’એ પરબારો ઘોડો ગીરમાં દોંણગઢડા પર હાંક્યો. એના મનની અણફળી લાલસાઓ ‘મારું! કાપું!’ કરતી હતી. પોતાની જ વ્યાકુળતાના પડછાયા એને માર્ગે પડતા ગયા, ને ગીરમાં જઈ, કુંતાદે અને હમીરજીના ભીલબાળકની ચેષ્ટા જોતાં વાર જ ગીરને સળગાવી મૂકવી, એવો મનસૂબો એનામાં ઊઠતો ગયો. સૂર્ય ઊંચામાં ઊંચી આભ-ટોચે ચડીને ઊતરતો જાય છે તેના પ્રત્યે એનું ધ્યાન નહોતું. બળબળતી ગુજરાતમાં ફક્ત પોતાને આંગણે જ ખળખળતાં ઝરણાં ; વેરાન ગુજરાતમાં કેવળ જૂનાગઢને જ ઘેરે નીલાછમ બગીચા, લચકતી કેરીઓ, ઝળૂંબતાં ગીર-ઝાડવાં, કોઈ કરતાં કોઈ તરફ એ જોતો નહોતો. રોષની રક્તજ્વાલા એની કેડી પાડતી આગળ ચાલતી હતી.

એનો રસાલો દ્રોણેશ્વરની ઝાડીના ઉંબરામાં આવ્યો કે ડમરુ ને ડાકના ઘોષ કાને પડ્યા. ઢોલ ને પંપૂડાં વનરાઈને ગજવી રહ્યાં છે.

“શું છે આ બધું?” એણે ભીલોને પૂછ્યું.

“અમારો મુખી પરણ્યો છે. એને પરણાવવા જૂનાગઢથી રાજમાતા આવેલ છે. અમારા મુખીનાં બોન આવેલ છે.” ભીલો વગર ઓળખાણે એને વટેમાર્ગુ રાજપુરુષ જાણી મધમાં પાણી મેળવીને શરબત પાવા લાગ્યા. “પીઓ, પીઓ, અમારો મુખી પરણ્યો છે. પીઓ!”

“કોને પરણ્યો?”

“ભીલ વળી કોને પરણે? ભીલડીને જ તો!” એક છોકરીએ મરડાઈને કહ્યું : “ઘણોય અમારો આગેવાન રા’નો સાળો થવા ગ્યો’તો, તે ભૂંઠો પડીને પાછો ભાગી આવ્યો. ભીલ તો ભીલને જ પરણે, ભીલ શા સાટુ રાજકુંવરીને પરણે? કેદી થવા સાટુ? બાયડી ને ભાયડા વચ્ચે વહેમ ને વેરના ઝાટકા ઉડાડવા સારુ?”

“બોલકી થા મા, બોલકી.” મધના પાણીના ઘડા લઈ ઊભેલા એ છોકરીના વડીલોએ એને ટપારી.

“ખોટું કહું છું?” છોકરી જુવાન હતી એટલે તોરમાં ને તોરમાં બોલી ગઈ : “આપણા મુખીનાં બોન મુખીને નોતાં કે’તાં? – ભીલડીને પરણજે ; રાજકુંવરી સામેથી વરમાળા રોપવા આવે તોય ના કહેજે.”

ઘોડેસવારો આગળ નીકળી ગયા. ને પાછળ ભીલડાં અવાજ મોકળા મૂકી મૂકીને વાતોએ ચડ્યાં. એ વાતો ઠંડી વનરાઈમાં દૂર દૂર સુધી પથરાતી હતી.

“રાણીબોન હવે જૂનેગઢ જવાનાં નથી.”

“કેમ?”

“એનો ધણી છે ને રા’, એમાંથી ધરમ જાતો રિયો છે. રાણીબોનને માથે વે’માય છે.”

“આપણે તો વે’માયીં કે તરત કડકડતા તેલના કડામાં હાથ બોળાવીયેં. બોળાવેને રાણીબોનનો હાથ.”

“તો પેલો રા’ જ બોળે ને!”

“એથી તો ન પોસાય તો નોખાં જ નો પડી જાય? આપણે કેમ નોખાં પડીને પોતપોતાના મારગ લઈ લઈયેં છયેં.”

“રાજવળામાં એમ ન થાય. ઈ તો માંઈ ને માંઈ થાળીમાં ઝેર ખવરાવીને મારે ; કાં ભોંમાં ભંડારી ધે.”

માંડળિકના કાન આ વાતોને ઝીલતા ગયા. આજે ન ઓળખાય તેવા ઊતરી ગયેલા રા’ છેક ભીલકુમારના રહેઠાણ પર પહોંચી ગયા.

ભીલકુમારે બહાર નીકળીને રા’ને વંદન કર્યું.

“ક્યાં છે કુંતાદે?” રાએ પૂછ્યું.

“જૂનાગઢ ચાલ્યાં ગયાં છે. હું પણ આવવાનો જ હતો.”

“ચાલો.”

“ના. હવે તો જે વાત કહી દેવા ત્યાં આવતો હતો તે આંહીં જ કહી દઉં, રા’ માંડળિક, કે હું શૂદ્ર છું. હું ક્ષત્રિય નથી, રાજપૂત નથી, હું શૂદ્ર છું, ભીલ છું.”

બોલતી વખત ભીલ જુવાનનાં નેત્રોમાં રાતા હીરના દોરિયા ફૂટતા હતા.

“હું રાજનો બાળ નથી. મારો બાપ હમીરજી જ્યારે મોતને પંથે હતો ત્યારે એ રાજકુમાર મટી ગયો હતો, ક્ષત્રિય મટી ગયો હતો, આંહીં આવીને શૂદ્ર બની રહ્યો હતો. હું પણ શૂદ્ર છું. ને દેવ દોણેશ્વર પાસે મેં માગી લીધું છે, કે મારી ઓલાદ જંગલોમાં મધ પાડીને પેટ ભરજો, પહોડામાંથી લાકડાં વાઢજો, ને ધરતી પેટ ન પૂરે ત્યારે દરિયાને શરણે જઈ માછલાં ઉપર જીવજો! પણ વેળાસર વીસરી જજો કે એના કોઈ વડવાનું કુળ રાજવળું હતું.”

“કેમ?”

“મેં ધરાઈ ધરાઈને રાજવળાનું સગપણ માણ્યું છે. ગંગાજળિયા રા’, રાજવળામાં થાળીમાં જ ઝેર અપાય છે એમ નથી ; હેતપ્રીતની લાગણીમાંય હળાહળ રેડાય છે.”

“ઠીક. મારો મુલક એક મહિનામાં છોડી જાજો હવે.”

“તમે ઊભા રહો, મહારાજ!” એમ કહી એણે પોતાના ઝૂંપડાના ચોગાનમાં ઝાડને થડે જે મોટો ઢોલ બાંધેલો તે પર દાંડી પીટી ને રા’ને કહ્યું : “બીક રાખશો મા, હો રાજા! તમે શૂદ્રને ઘેર પરોણા છો, માટે સલામત છો.”

એમ વાત કહે છે ત્યાં તો જાણે ગીરમાં ઉપરાઉપરી સેંકડો ઢોલ વગડ્યા. ઢોલના ઢબૂકાર આઘે આઘે ચાલ્યા ગયા ને ભીલની વસ્તીની કતાર પર કતાર ઊભરાઈ. સૌને એણે સંભળાવ્યું :

“ગીર ખાલી કરો. કશું લેવા ન રોકાજો. દીવ-કોડીનાર તરફ.”

એટલા શબ્દ સાથે તો કતાર પછી કતાર એમ ને એમ ગીરની બહાર ચાલતી થઈ. તેઓ નાગાંપૂગાં નીકળ્યાં. પુરુષો સ્ત્રીઓને ખબર દેવા ન રોકાયા. સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકો આડાંઅવળાં ગયાં હતાં તેની શોધ કરવા ન થંભી. સૌ જે હાથમાં આવ્યું તે લેતાં લેતાં નીકળ્યાં. તેમણે લીધાં હતાં ફક્ત તીર ને કામઠાં. તેમની નજર, પાછળ સૂનાં પડતાં ઘરની સામે પણ ઠરતી નહોતી. તેઓ ફક્ત સન્મુખ જોતાં જ શીખ્યાં હતાં.

ભીલકુમાર ચુપચાપ ઊભો હતો. ઊભાં ઊભાં એના હાથ સૌને દિશા દેખાડતા હતા. આગળ ગયેલાં માબાપોનાં પાછળ રહેનારાં બાળકોને પણ પાછળ આવનારા ઉપાડતા જતા હતા.

ગીરનું ભીલ-રહેઠાણ જોતજોતામાં ઉજ્જડ બન્યું અને છેલ્લે ચાલ્યા આવતા એક નાના બાળકને ખંધોલે ઊંચકીને ભીલકુમારે રા’ની સામે સીનો બતાવ્યો. એણે જરીક નીચે ઝૂકીને કહ્યું, “જે સોમનાથ! જૂનાના ધણી, શૂદ્ર છું, ને શૂદ્ર જ રહીશ. પણ તમે ગંગાજળિયા, તમે લડથડીને કોણ જાણે કઈ ખીણમાં જઈ પડશો!”

તમામ હિજરતીઓની હરોળમાં એ ચાલી નીકળ્યો. એના માથાનાં મોરપિચ્છનો ગુચ્છ

ઝૂલતો જાય છે. બરડા ઉપર બાંધેલ ભાથાનાં તીરનાં ફળાં (લોઢાની અણીઓ) આથમતા સૂરજની રતાશ પી રહ્યાં છે. પારકું ભીલબાળક એના ખંધોલા ઉપર ઢળીને નીંદરમાં પડે છે.

"તૈયારી કરીને બેઠાં હશે!" એમ કહેતે રા'એ ઝૂંપડાં તપાસ્યાં : કોઈ ઠેકાણે સૂપડામાં અધસોયેલા દાણા પડ્યા હતા ; કોઈ ઠેકાણે ચૂલા પર આંધણની હાંડી ઊકળતી હતી ; કોઈ ઠેકાણે ચૂલો પેટાવવાની તૈયારી હતી ; કોઈ ઠેકાણે ઘંટીના થાળામાં લોટ પણ પડ્યો હતો. અને એક ઠેકાણે એક છીપર પર અધવાટેલી મેંદીનો લોંદો પડ્યો હતો. પૂર્વતૈયારીનું ત્યાં કોઈ ચિહ્ન નહોતું.

"અરે આ તો હજુ ગીરમાંથી લોક હાલ્યું જ જાય છે." જૂનાગઢ તરફ ઘોડા હંકારતા રા'ની નજરમાં માણસો માતાં નહોતાં. એને દેખીને લોકો દૂર ચાલતાં હતાં. ને આખી વાટે ગામડે ગામડે એને નીકળતો જોઈ સ્ત્રીઓ મોં ફેરવી જતી હતી. મોણિયાવાળો બનાવ પાંખો કરીને મુલકને ઘેર ઘેર કહી આવ્યો હતો. નાગબાઈની ધા ગામેગામ સંભળાઈ હતી. આઈ નાગબાઈ હેમાળો ગળવા હાલ્યાં છે તેને બની શકે તો રોકવા, તેને પગે પડવા, તેની આશિષ લેવા, મુલક ઊમટીને મોણિયા તરફ જાય છે. ચાલ્યા જતાં આ માનવીઓ બોલે છે : "ગંગાજળિયો આપણો રા' ગોઝારો બન્યો. એણે આઈને પણ દૂભવ્યાં. એણે કોઈને ન છોડ્યાં."

30

ઓ ગિરનાર! ઓ કુંતા!

ના ગાજણ ગઢવીની હલકી સોબતમાંથી સ્વામીને ન છોડાવી શકેલાં રાણી કુંતાદે હતાશ બનીને જૂનાગઢની બહાર ચાલ્યાં ગયેલાં. દોંણ-ગઢડામાં પોતાના ભાઈ ભીલકુમારને પરણાવતાં પરણાવતાં એને કાને રા'નાં એક પછી એક દુષ્કૃત્યની વાતો આવી. વીશળ કામદારની નવી વહુ મોહિની સાથે વ્યભિચારની, નરશસહ મહેતાને આપેલ આકરી કસણીની, નાગાજણની સાથે શત્રુતાની અને છેલ્લી આઈ નાગબાઈને દૂભવ્યાની વાત.

કુંતાદેએ ઘર છોડતી વેળા, આવી તો દુર્ગતિ સ્વપ્નમાં પણ કલ્પી નહોતી. અંત :પુરના વિશ્વાસુ અનુચરે આવીને કુંતાદેને કહ્યું કે, ઉપલી બાબતો બની તે અરસામાં રોજ એક કરતાં વધુ વાર રા' પૃચ્છા કરાવતા હતા કે કુંતાદે પાછાં આવ્યાં છે? કુંતાદેનું મારે જરૂરી કામ છે. રાણીને કોઈ ઝટ જઈ તેડી આવોને! કોઈ કોઈ વાર તો પોતે રાણીવાસમાં આવતા અને બેસતા. બેસી જ રહેતા ; માણસોને કહેતા કે દેવીને તેડી આવો ; એ આવે ત્યાં સુધી હું આંહીં બેઠો છું. લમણાં પર હાથ જોરથી દબાવી રાખીને બેસતા, ને પછી પહોર અધપહોર વીત્યા પછી રોષ કરી કહી દેતા કે, "હવે કોઈ તેને તેડવા જશો નહીં. ભલે રઝળે. મારું ચા'ય તે થાય! જાઉં છું."

કુંતાદેએ વિમાસણ કરી. પોતે હાજર હોત તો રા'ને આવા અત્યાચારો કરતા રોકી શકી હોત – કદાચ પોતાની જાત પરથી કાબૂ ખોઈ બેસવાને કારણે જ રા' મારી પાસે આવતા હશે ને પોતાની જાતને મારા કાબૂમાં મુકાવવા માગતા હશે. શિવ! શિવ! હું રૂસણું લઈ શીદ નીકળી ગઈ? હવે તો જઈ પહોંચું. જતાં જતાં રસ્તામાં એ બે કોચવાયેલ સંતોને – મહેતાજી અને નાગબાઈને – મળતી જાઉં.

ઊપડતે પગલે કુંતાદે પ્રથમ માંગરોળ ગયાં. નરશસહ મહેતાને પગે પડ્યાં. દડ દડ દડ પોતાનાં નેત્રોમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં. મહેતાના સ્મિતભર્યા હોઠમાંથી તત્કાળ શબ્દો નીકળ્યા : "મા મારી, રોવાનું કારણ નથી. મારા નાથની પ્રીતિ મુજસું છે કે નહીં તેની આ તો પરીક્ષા થઈ. છબીલોજી મને છોડી નથી ગયા એ પરખાયું. ને મારોયે મદ ભાંગ્યો, મા! કલ્પાંત શીદ કરો છો?"

"તમારું હૃદય કોચવવાથી અમ માથે વિપદ ઊતરશે."

"ના રે, મારી માતા! નરસૈંયો તે શું ડાકણ્યો છે? મારે તો સર્વમાં છબીલાજીનું જ દર્શન છે, માતા! તમમાંય એને દેખું છું, મહારાજમાંયે મને એનાં જ દર્શન થાય છે. છબીલો તો છબીલોજી જ છે ના! એ તો રીઝે ને ખીજે, હેત કરે ને બિવરાવે, વધુ હેત આવે તો આ ખોળિયું ખાલી કરાવી પોતાને હૈયે પણ લઈ લ્યે. જાવ મા, મહારાજને રાધેકૃષ્ણ કહેજો."

કુંતાદેએ માંગરોળથી ઘોડવહેલ મોણિયા તરફ હંકારી. ત્યાં પહોંચ્યા પછી ખબર પડી કે આઈ નાગબાઈ તો ગયાં.

"ક્યાં ગયાં?"

"હેમાળો ગળવા."

"કેમ?"

"રા' માંડળિકને પોતાનાથી શરાપાઈ ગયું, એ પ્રાછત લાગ્યાં તેથી કરીને."

"કેટલુંક થયું?"

"સાડા ત્રણ દી થઈ ગયાં."

"અરેરે! ભેટો ન થયો!"

"વલોપાત તો બૌ કરતાં'તાં આઈ : રાતે બોલતાં જ રે'તાં કે અરે ગંગાજળિયા! મને દેવી ટાળીને ડાકણ કરી?"

"નાગાજણ ગઢવી ક્યાં છે?"

"એ તો અમદાવાદથી આવેલ જ નથી પાછા. એનાં પાપે પણ આઈ હેમાળે દોડેલ છે."

"શાં પાપ?"

"અમદાવાદના પાદશાનાં કટક આંહીં નોતરી લાવે છે."

"કોણ? નાગાજણ ગઢવી?" કુંતાદે દિગ્મૂઢ બન્યાં.

"હા. નાગાજણ અને વીશળ કામદાર, બેઈ. કટક ગાજતાં આવે છે."

કુંતાદે પલનો પણ વિસામો લીધા વગર મોણિયેથી પાછાં વળ્યાં. માર્ગે એણે જે જોયું તે ભયાનક હતું. નેસડા ને ગામડાં ખાલી થતાં હતાં. લોકો લેવાય તેટલી ઘરવખરી લઈને અને બાકીની રહેવા દઈને નીકળી પડતાં હતાં. કુંતાદેને ઓળખ્યા વગર, એનાં અલૌકિક રૂપ દેખી બુઢ્ઢા-બુઢ્ઢીઓ બોલતાં હતાં રસ્તે, કે "એ બાઈ! બેટી! તું આમ સામી ક્યાં ચાલી? સામે તો કાળ હાલ્યો આવે છે. તારાં રૂપને રોળનારા, ગાયોના ભક્ષનાર ચાલ્યા આવે છે. બાઈ! તારે માથે તે કોઈ મરદ છે કે નહીં?"

"આહાહા!" કુંતાદે નિ :શ્વાસ નાખતાં હતાં. માથે મરદ તો છે મૂછોનો ધણી ; પણ શા ખપનો? આ વસ્તી ચાલી જાય છે, આ મર્દોનાં ટોળાં નાઠાં જાય છે, તેની રા'ને ખબર નહીં હોય શું? આ ભાગતાંને પડકારી પડમાં ઉભાડનારો રા' ક્યાં ગયો? આંહીં ગામડાં સુધી ગભરાટ ફેલાયો છે, તો જૂનાગઢમાં શું હશે? કે સૌ સૂતાં હશે? નાગાજણ! નાગાજણ! તેં તો ખરી કરી!

"ઘોડવેલના પડદા ઊંચા ચડાવી દો!" એમ કહીને ઉઘાડી ગાડીમાં રાણી કુંતાદે ઊભાં થઈ ગયાં. માર્ગે મળતાં હજારો પ્રજાજનોને પોતે હાકલ દીધી : "ક્યાં નાઠાં જાઓ છો, મારાં પેટ! મારા વીરાઓ! પાછા વળો. તમને જોધારોને ભાગવું શોભે નહીં. તમે આ ધરતીનાં ધાન ને પાણી આરોગ્યાં છે. આ પૃથ્વીને કણે કણે તમારી કાયાઓ બંધાઈ છે. તમારો રાજા બદલ્યો હોય ભલે, પણ આપણી માતા ધરતી તો નથી બદલી. એને રોળાવા દેશો? હું કુંતાદે, ગઢજૂનાની રાણી, આજ વીરપહલી માગું છું, હું રાણી મટી ભિખારણ બનું છું. પાછા વળો. હાલો જૂનેગઢ, હું હમીરજી ગોહિલની ભત્રીજી ભીખ માગું છું."

"ના રે બાપુ!" નાસતાં લોકો બોલતાં હતાં, "નાગબાઈનો શરાપેલ ગઢજૂનો હવે જાવા બેઠો છે. રાજપાલટો થયા વિના રહે જ નહીં. નાગબાઈ કોપી છે."

ગામોગામ ભમતી ને ભીખતી કરુણામૂર્તિકુંતાદે આખરે એકલ પંડે જૂનાગઢમાં દાખલ થઈ ; ઉપરકોટમાં પ્રવેશી ગઈ ; ઊંચા ગઢ પરથી જોતી રહી : કીડિયારું વેરાય તેમ જૂનાગઢનું લોક ચાલ્યું જાય છે ચોમેર. અને તે વખતે રા' માંડળિક પોતાના સેનાનાયકોને કહી રહ્યા છે : "આવવા ધો સુલતાનને. મારા ખાંટ યોદ્ધાઓ એને ગિરનારની ઝાડીમાં જ ઠાર રાખશે. એના ઘોડા નથી હાલી શકવાના. ઉપરકોટનું સમારકામ કરાવી લો."

"પણ મહારાજ, ખાંટો મહાબીલાની ખોમાં ભાગી ગયા છે. ઝાડી ઉજ્જડ થાતી જાય છે. વનરાઈને આગ લાગતી આવે છે."

"આવવા ધો." રા' ઉપરકોટની રાંગ ઉપર ઊભા ઊભા પાછળની ભમ્મર ઊંડી ખાઈ જોઈ બોલ્યા : "કોઠારમાં બાર વરસ ચાલે એટલું અનાજ છે. પાંચ હજાર વર્ષનો જુગેશ્વર ને દેવતાઈ મારો કોટ છે. મને સુલતાન નહીં પહોંચી શકે. પણ કુંતાદે ક્યાં મૂઈ છે?"

"મહારાજ! સુલતાન આવી પહોંચ્યો. કિલ્લો ઘેરી લીધો છે, રાજા કોઈ મદદે આવ્યો

નથી. પ્રજામાંથી કાંટિયાં વર્ણો તો નાગબાઈના કોપથી બી જઈને દૂર બેઠાં છે.''

''જરૂર નથી કોઈની, મારો કિલ્લો જ મારું બખ્તર છે, પણ ઓલી અભાગણી કુંતાને તો કોઈ લાવો. એને હું કાંઈક પૂછી જોઉં.''

''મહારાજ, ચાર જ દિવસ થયા છે, ત્યાં તો કિલ્લો તૂટ્યો નહીં એટલે સુલતાન પાંચ કરોડ સોનોમહોરો, ઘોડા, ને સોનાની મૂઠવાળાં ખંજરો ને તલવારો સિપાઈઓને ઇનામમાં લૂંટાવી રહ્યો છે.''

''લૂંટાવવા ધો. અરે, પણ કુંતા ક્યાં છે? કે એ પણ સુલતાનને તેડવા ગઈ છે?''

''મહારાજ, સુલતાનના સિપાહીઓની સુસ્તી ઊડી ગઈ છે. ફોજની ટુકડીઓ મુલકને ઉજ્જડ કરી ત્રાસ વર્તાવવા મોકલી આપી છે. લૂંટાલૂંટ ચાલી છે.''

''ચાલવા ધો, હું શું કરીશ? કુંતાદેને જે કરવું હતું તે કર્યું.''

ઉઘાડા પ્રદેશની વસ્તી પર કેર વર્તતો હતો. રાત વખતે આગમાં સળગતાં ગામડાં દેખાતાં હતાં. પણ રા' ઉપરકોટમાંથી ઊતરતા નહોતા ; જોગીઓ ગિરનાર પરથી ઊતરતા ન હતા ; રજપૂતો છુપાઈ ગયા હતા.

રા' એ અગ્નિઝાળો જોઈ જોઈ હસતા હતા.

રાત હતી. માંડળિકના મહેલમાં કોઈ નહોતું. એકાએક એણે સાંભળ્યું : ''આવવા રજા છે?''

''કોણ એ?''

''હું કુંતાદે.'' અબોલા લઈને એ પોતાને મહેલે બેસી ગઈ હતી તેને ઘણાં વર્ષો થઈ ગયાં. અવાજ જાણે ઊંડા પૃથ્વી-પડમાંથી ઊઠ્યો : ''આવું ને?''

''શા માટે આજ?'' રા' એને જોઈ રહ્યા.

''આ ઝાળો જુઓ છો? ગંગાજળિયા ગઢપતિ! અહીં બેઠે બેઠે બધું શેં જોવાય છે?''

''વીશળ કામદાર ને નાગાજણ ગઢવી માથે મારું વેર વળી રહ્યું છે. મારી છાતી ઠરે છે.''

''અરે, ભૂલા પડેલા રા'! અટાણેય કમત્ય છોડતી નથી? ઉપરકોટ તૂટી રહ્યો છે.''

''તૂટ્યાં તૂટ્યાં હવે. તમે પણ ઠીક આવ્યાં. શીદ આવ્યાં? અહીં શું કામ હતું?''

''એ પછી કહીશ. પણ ઉપરકોટ તૂટે છે.''

''હેં! ઉપરકોટ તૂટે? આ દેવતાઈ ગઢ – આ પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેનો ઉગ્રસેન જાદવનો ગઢ તૂટે?''

''તૂટે છે, મહારાજ! કાન માંડી જુઓ, આ તૂટે.''

''કોણ તોડે છે?''

''જેનો ધણી સોનાં ને રૂપાં વેરી રહ્યો હોય એના તુરક ફોજીઓ.''

કડડડ! દરવાજાનાં લાકડાં બોલતાં હતાં. શિલાઓ પડતી હતી.

''આંહીં આવશે?'' રા' બીકમાં બોલ્યા.

''આંહીં આવશે ને તમારા દેખતાં મારી લાજ લૂંટશે.''

''અરરર!''

''અટાણે અરરર હોય, રાજ? મારી લાજ લૂંટાય ને તમે નજરે નિહાળો – હસો, ગુલતાન કરો!''

''હેં–હેં–એ!''

''હા, વસ્તીની લાજ લૂંટાય છે ત્યારે તમારું વેર વળતું લાગે છે ને! મારા માથેય વેર –''

"ના–ના–ના–"

કડડ ધબ્બાંગ – અવાજો આવે છે.

"ના–ના–ના, ત્યારે તો એને જોઈએ તેટલું ધન આપો! સુલતાન કહે તે શર્તો સ્વીકારવા મારા વિષ્ટિકારોને મોકલો!"

"હું એમ નથી કહેતી, હું તો રાજ, તમને બખ્તરની કડીઓ ભીડી દેવા આવી છું. આજ રાત મારી પાસે મહાભારત સાંભળો, સવારે હું રણસાજ સજાવીશ."

"ના રાણી, મારે એ નથી કરવું. વસ્તી રિબાશે. એ જેમ કહે એમ કબૂલ કરી એને વિદાય દેવાને જ હું કહેણ મોકલીશ."

"ઓ સોમનાથ!" ઉચ્ચારતાં કુંતાદે જોઈ રહ્યાં અને રા'એ પોતાના વિષ્ટિકારો દોડાવ્યા.

માંડળિક પાસે ખંડિયાપણું કબુલાવી, ખંડણી નક્કી કરી, ભારી દંડ વસૂલ કરી સુલતાન પાછો ગયો.

s

અમદાવાદમાં બેઠાં બેઠાં સુલતાનને નાગાજણ ચારણે થોડેક દિવસે ખબર દીધા કે "રા' તો માનતો જ નથી કે એ આપનો ખંડિયો છે."

"કેમ?"

"એ તો હજીયે દેવાલયોમાં પૂજા કરવા જાય છે ત્યારે ભેગાં રાજછત્ર ને છડી લઈ જાય છે ; સોનેરી પોશાક પહેરીને જાય છે. કંઠમાં રત્નજડિત ગંઠો પહેરે છે."

એ બડાઈને ઠેકાણે લાવવા ફરી વાર ફોજ ઊતરી. અને કુંતાદે ફરી વાર રા' પાસે આવ્યાં : "મારા રા'! હજુય શું જીવવું મીઠું લાગે છે?"

"કુંતાદે! કુંતાદે! તમે સાચું કહેતા'તાં હો!" રા'એ કુંતાદેને કહ્યું : "તમે મને આ ઠાઠમાઠ રાખવાની ના પાડતાં હતાં, તે હવે હું એ બધું સુલતાનને જ મોકલી આપું છું. ફોજને આંહીં આવવાપણું જ ન રહે. ઠીક ને? ઠાલી લપ શું રાખવી? છત્રછડી ન હોય તો શું ને હોય તોય શું?

કુંતાદેનું શિર શરમમાં ઝૂક્યું. છત્ર ને છડી, રાજલેબાસ અને જરજવાહર સુલતાનની હજૂરમાં અમદાવાદ ચાલ્યાં ; અને સુલતાને એ મંદીલ, એ છત્ર, એ છડી, એ દ્રવ્ય, એ જવાહીર, એ સોરઠ રાજની ભેટો પોતાની ખિદમત કરતા ગવૈયાઓને એનાયત કરી.

'બળ્યાં છત્ર ને છડી! બળ્યાં જર ને જવાહીર! સુખે રહો, ચમન કરો. ભલેને સુલતાન સોરઠમાં મસ્જિદો બાંધતો ; ભલેને એના દરવેશો થાણાં નાખતા, ભલેને એમની વટાળ-પ્રવૃત્તિ ચાલતી. આપણે શી નિસ્બત! આપણે આપણું કરો. આપણે આપણાં ધર્મકાર્ય સાચવો. આપણું રોજેરોજનું ગંગાજળ-સ્નાન ન ગુમાવો. નિરાંત કરીને રહો. બાકી બધું જ આળપંપાળ છે. સ્વપ્ન છે, સનેપાત છે.' રા'ની એ વિચારધારા વહ્યા કરતી. ગંગાજળિયો ગઢપતિ અફીણ, દારૂ, નાટારંભ અને ગંગાજળનું પ્રાત :સ્નાન ચૂકતો નહોતો.

s

એક દિવસ પાછો અમદાવાદથી કાગળ ઊતર્યો : સુલતાન ફરી પાછો ફોજ હંકારીને ગિરનાર પર ત્રાટકે છે.

"અરે રામ!" રા' ઉચ્ચારી ઊઠ્યા : "પણ મારો ગુનો શો છે હવે? હું તો સુલતાનનો ચાકર થઈને ડાહ્યોડમરો બેઠો છું. હું હવે છત્ર-છડી તો નથી રાખતો, પણ અમસ્તોય દેવદર્શને નીકળતો નથી. કુંતા, હું જઈને સુલતાનને સામો મળું. નીકર નાહકની એ આપણી વસ્તીને પીંખશે."

"ન જાઓ, રાજ! હવે તો બસ કરો. હવે કોણ જાણે શીયે થવાની બાકી હશે!"

કુંતાએ રાજપોશાક ઉતારી નાખીને કાળાં શોકવસ્ત્રો ધારણ કરી લીધાં હતાં.

“ના કુંતા, સામો જ પહોચું.”

“આ સાથે લઈ જશો, રા’?” એક વીંટી બતાવીને કુંતાદેએ કહ્યું.

“શું છે?” રા’એ વીંટીના માણેકમાં અંગાર સળગતો જોતા હતા.

“મારા રા’! જીવતરની છેલ્લી અધોગતિમાંથી બચાવી લેનાર એ હીરાકણી છે – ચૂસો એટલી જ વાર.”

“ના, ના, એની જરૂર નહીં પડે. હા, હા, પણ એની જરૂર તમારે કદાચ...”

“મારી સગવડ કર્યા વગર તમને આપું કાંઈ?”

“એમ? ઠીક લાવો ત્યારે, લઈ જાઉં.”

ચૂસવાની સાથે જ જેનું ઝેર રગે રગે ચડે એવી એ હીરાકણીવાળી વીંટી રા’એ હાથમાં પહેરી.

“મારા રા’!” કુંતાદે માંડળિકને ચરણે ઢળીને બોલ્યાં : “જીવતરનું પ્રભાત થયું ત્યારે તમે કહેતા’તા ને, કે મારા કાકા ગોહિલ હમીરજીના જેવું માનભર્યું મોત મળે તો સંસાર જીતી જવાય!”

“કુંતા! એ દિવસોને યાદ ન કરો.” રા’નું હૈયું નબળું પડતું હતું.

“ના, હું એમ કહું છું કે ખરાખરીનું ટાણું આવે તો, જે રાતે તમે સતાર બજાવીને મને મારા કાકાની વાત કહેલી તે રાતને – સોહાગની ને સુખની, નિર્મળી, નમણી, નેહભીની એ રાતને – યાદ તો કરજો.”

“હો કુંતા!” કહેતા રા’ ભાગ્યા. સુલતાનને સોરઠના સીમાડા ઉપર મળ્યા. એણે હાથ જોડીને કહ્યું :

“પણ મારો શું ગુનો થયો છે? સુલતાન તરફ હવે મારી કઈ બેઅદબી થઈ છે કે મારું ખેદાનમેદાન કરવા આવ્યા છો?”

“તારો દોષ! તારો ગુનો! તારી બેઅદબી!” હસી હસીને મેવાના ફાકડા ભરતા છવ્વીસ વર્ષના સુલતાને પોતાની લાંબી મૂછોની અણીઓને વળ ચડાવતાં કહ્યું : “તું હિંદુ છે એ જ મહાન ગુનો છે. એ કરતાં મોટો ગુનો બીજો કયો હોઈ શકે? તારી મૂર્તિપૂજા એ કાંઈ જેવી તેવી બેઅદબી છે? તું સુખ ચાહે છે, માંડળિક?”

“બસ – બસ – હું સુખ જ ચાહું છું, સુલતાન.”

“તો ચલ મારી સાથ અમદાવાદ, પાક ઇસ્લામ ધર્મની દીક્ષા સ્વીકાર...”

સાંભળતાં જ રા’ને જાણે વીંછી ડસ્યો. એની દૃષ્ટિ કુંતાદેએ દીધેલ હીરાકણીની વીંટી પર પડી. સુલતાનનો ગુપ્ત મનસૂબો આટલી હદે ચાલતો હશે એની રા’ને ઊંડામાં ઊંડી પણ શંકા નહોતી આવી.

“ભલે, નામવર! વિચાર કરી જોઉં. કાલે પ્રભાતે ખબર દઈશ.”

રાતોરાત એ નાઠા. મોત કરતાંય વધુ વિકરાળ કોઈ મારણ તત્ત્વ એની પાછળ પડ્યું હતું. એ મારતે ઘોડે ઉપરકોટ પહોંચ્યા.

એણે કુંતાદેને કહ્યું : “ચાલો જલદી, ચાલો ઊંચા ગિરનારના ગઢમાં. મને સુલતાન વટલાવવા આવે છે. મને સ્વપ્નેય ધારણા નહોતી.”

ઉપરકોટથી નાસી ગિરનાર માથેના ઉપરકોટમાં રા’ ને રાણી પેસી ગયાં. અને “અમારા રા’ને મુસલમાન કરે છે!” એટલી વાત જાણીને વસ્તી જાગી ગઈ. રા’ના બધા જ અપરાધ વસ્તીએ વિસારી દીધા. તલવારો ઝાલી, મરણિયાપણાનો તોર ધર્યો અને દામા કુંડથી તળેટી સુધી, તળેટીથી છેક ગઢગિરનાર (ઉપરકોટ) સુધી પરબે પરબે હિંદુ સૈન્યની કતારો લાગી પડી.

બે જ દિવસમાં તો ગીર, નાઘેર અને બીજાં પરગણાં સળવળ્યાં. સૈન્યનાં કીડિયારાં ઊભરાયાં. પહાડોનાં ટૂકમાંથી તાપ પડ્યે ઝરણાં ફૂટે તેમ સુલતાનના બદઇરાદાનો તાપ પડતાં પહાડે પહાડ પરથી લોક ઊભરાયાં. ભરતવન, શેષાવન, બોરદેવી ને બીજા ગાળેગાળા સજીવન બન્યા.

સુલતાનનાં બેશુમાર કટક ઊતરી પડ્યાં. બે દિવસની ઝપાઝપીમાં અમદાવાદી ફોજ પરબો પછી પરબો વટાવી ઉપર ચડવા લાગી.

રા' ને કુંતાદે બેઉ ઉપર બેઠાં બેઠાં જુદ્ધ જોતાં હતાં. કતલ દેખાતી હતી, ઘોર કતલ ચાલતી હતી. રા'નું કટક કામ આવી રહ્યું હતું. પણ ગિરનારના કોટ ઉપર પહોંચતાં સુલાનનાં કટકો ઉપર એક જુદી જ દિશામાંથી કોણ જાણે કોનાં તીરના મેહુલા વરસતા હતા. તીરંદાજો દેખાતા નહોતા. તીરધારીઓએ રંગ રાખ્યો હતો. ત્રણ દિવસ સુધી રા'ને ઉગાર્યા હતા. ચોથા દિવસે તીરના હલ્લા ક્ષીણ બન્યા. પણ તીરંદાજો ઉપર ને ઉપર મોરચા બાંધ્યે આવતા હતા. જેટલા કતલ થતા તેટલા ગબડીને નીચેની કંદરાઓમાં જતા હતા. બાકી રહેનારાઓ ઉપર ને ઉપર પહાડની શિલાઓ પર ઠેકતા, વાંદરા જેમ ચડતા, સ્થિર પગલે મોરચા બદલતા, વંકામાં વંકી પગદંડીઓ પરથી તીર ચલાવતા હતા.

એક પછી એક પડતા ગયા. બાકી રહ્યો એક. એ છેક ગઢની નીચે સુધી આવી ગયો હતો. કુંતાએ નિહાળીને જોયો : એના શિર પર મોરપિચ્છનો ગુચ્છો હતો. એના કાનની કડીઓ લળકી ઊઠી. એની ભુજાઓમાંથી રુધિરનાં ઝરણાં વહેતાં હતાં. એની છાતી પર એક માદળિયું ઝૂલતું હતું.

“એ મારો ભાઈ!” એટલા જ કુંતામુખના ઉદ્ગાર : એ સાથે જ તીરંદાજનું પછવાડે ગરદન ફેરવી ઊંચે જોવું ; ને એ જ ક્ષણે શત્રુની એક બંદૂકગોળીએ એને આંટ્યો, વીંધ્યો, પછાડ્યો, ઊંડી ખોપમાં ગબડાવી મૂક્યો, ને કુંતાદેએ ચીસ પાડી : “મારા રા', તમારા ધરમ માટે મારો ભાઈ મૂઓ ; રાજ, હવે ધરમ સંભાળો! કિલ્લાનાં દ્વાર તૂટે છે.”

“હેં–હેં–શું કરું, કુંતા?”

“ધર્મ સંભાળો. મોત ઉજાળો. જીવતરનું ખાલી પીંજરું છોડી ધો, રા'! જુઓ, હું પણ તમારી જોડે જ છું.” કહીને કુંતાદેએ પોતાની પાસેની હીરાકણી, આંગળીએ પહેરેલી વીંટીમાં સળગતી હતી તે બતાવી.

“હેં–હેં–હેં!” રા' માંડળિક ફાટી નજરે પોતાની આંગળી પરની વીંટીમાં મઢેલી હીરાકણીને નિહાળી રહ્યા ને બોલ્યા : “ત્યારે કુંતા, પહેલી તું ચૂસ, તો મને હિંમત રહે.”

“લ્યોને, રાજ!” કહેતાંક કુંતાદેએ ઝેરી હીરાકણીને ચૂસી લીધી. પછી એ પતિની સામે જોતાં બેઠાં. રા' તો સ્ત્રીની સામે જોઈ સડક બની ગયા : “આ તમે શું કર્યું, દેવડી!”

“હાં! હાં! મારા રા'! મને ફરી ફરી દેવડી કહો – દેવડી શબ્દને તમારા હોઠ ઉપર રમાડો – ફરી રમાડો – મીઠું મી...ઠું...”

કુંતાદેના ડોળા, એ બોલતાં બોલતાં ઘૂમવા લાગ્યા. એનું મોં લાલચોળ બની ગયું. એની જીભ ઝલાઈ ગઈ.

કડડડડડડ! – દરવાજા તૂટવાના અવાજો.

તરફડતી કુંતાદે હાથની ઇશારતે રા'ને હિંમત આપે છે. રા' કડાકા સાંભળી વધુ ગાભરા બને છે ; વીંટીના હીરા સામે જુએ છે ; દોડીને કુંતાદેને ખોળે લેવા મથે છે ; કુંતાદે ઇશારતે ના કહે છે ; તાકીદ રાખવાની સાન બતાવે છે, પણ રા'નો જીવ હાલતો નથી. એ તો 'હેં-હેં-હેં!' જ કરે છે.

કુંતાદે ઢળી પડ્યાં એટલે રા' તુરત દોડ્યા. કિલ્લાના બુરજ પરથી એણે સફેદ પતાકા ફરકાવી. થોડી વારે સંહાર અટક્યો. રા' કિલ્લો ઉઘાડી બહાર નીકળ્યા, નીચે ઊતર્યા, બંદીવાન

બનીને સુલતાન મહમદ બેગડા સાથે અમદાવાદ આવ્યા.

s

અમદાવાદનું એ રસૂલાબાદ નામે પરું હતું. મુસ્લિમ સંત શાહઆલમની જગ્યા હતી. આ સંતની સન્મુખ એક મોટી ઉંમરનો શિષ્ય અદબ કરીને રોજ પ્રભાતે, બપોરે ને સંધ્યાકાળે બેસતો. સંત એ નવા દરવેશને સૌમ્ય શબ્દોમાં ઇસ્લામ ધર્મની કિતાબો શીખવતા.

"સમજ પડે છે, ખાનજહાં?" મુર્શદ શાહઆલમના મોંમાંથી વારે વારે એ બોલ ટપકતો. અને એ પ્રત્યેક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શિષ્ય શિર ઝુકાવી કહેતો કે, "બરાબર, બાબાજી! બરાબર છે."

દરવેશોના સમૂહની સાથે ખાનજહાં બેસતો હતો, અને ઇસ્લામ ધર્મની તત્ત્વાલોચનામાં ભાગ લેતો. વૈષ્ણવ ધર્મ, શૈવ ધર્મ વગેરેના સિદ્ધાંતોની સરખામણી પણ એ ટાંકતો. દરવેશો એની કાબેલિયત પર વાહ વાહ બોલતા.

થોડો કાળ તો આ વાહ વાહ અને વૃદ્ધ મુર્શદની દિલસોજી એને એનો ભૂતકાળ ભુલાવવામાં સફળ બની. 'બધું ફાની છે!' એણે મનને મનાવ્યું. 'હું એ નહોતો, એ નથી, એ નહીં હોઉં,' એવા શબ્દો વડે ખાનજહાં કશુંક ભૂંસ્યા કરતો, અને વચ્ચે વચ્ચે હસી પણ પડતો ; મનને ચૂપ કરવા માટે કદી મોટે અવાજે પણ બોલતો : "એ સઘળું જૂઠ હતું, એ તો સપનું હતું. એને શીદ વળગી રહ્યો છે હજી?"

એમ વર્ષો વીત્યાં. નિત્યની પાંચ નમાજો, ને વર્ષોવર્ષ રોજા, ઈદ, મોહરમ, એ સર્વનું ખાનજહાં અચૂક પાલન કરતો, ને કોઈ કોઈ વાર જરાતરા ક્ષુબ્ધ બનતાં રુદાને રૂંધતો રૂંધતો ઠપકો દેતો : 'બેઉ વાતો કાં બગાડે છે?'

વર્ષો ગયાં. માનેલું કે કાળનું કરવત ભૂત અને વર્તમાનને એકબીજાથી છેદી નાખી અલગ પાડી દેશે, ને હું છૂટો થઈ જઈશ. એવી રાહ જોવી નિરર્થક નીવડી. સમૂહની વચ્ચે બેસતાં ખાનજહાં બેચેન બનવા લાગ્યો, ને ખાનજહાંની ખોજે નીકળવું જગ્યામાં જરૂરી બનવા લાગ્યું.

એકાંતે બેસીને એક દિવસ એ અંતરનું સમાધાન કરવા મથતો હતો. રાત હતી. અંધકાર હતો. વચ્ચે વચ્ચે તારા ઝળહળતા હતા. એકાએક એને લાગ્યું કે પોતાના ખોળિયામાં અંદરથી કોઈક માનવી બહાર નીકળે છે, ઝાલ્યું ઝલાતું નથી, વછોડાવીને નાસી રહ્યું છે – નાસે છે નૈઋત્ય કોણની દિશે, પોતે જાણે એકસામટા હજારો સાંઈ અને ફકીરોનું ટોળું લઈને એની પાછળ દોટ દે છે, અલ્લાની આણ આપે છે, ધોકા બતાવે છે, હૂલો અને લાંબા સોયા ભોંકવાનો ડર દેખાડે છે, કિકિયાટા કરે છે, 'દીન દીન' પુકારે છે, તે છતાં પેલું નાસી રહેલું મન-માનવી નથી થોભતું. જાણે કે એક નિસરણીનો એને આધાર મળી જાય છે, ને એ આરોહણ કરે છે. પગથિયે પગથિયે એ પગ ઠેરવતું જાય છે. પહેલે પગથિયે એને માટે એક કાવડ ઊભી છે. એ કાવડના ગંગાજળે પોતે સ્નાન કરે છે.

બીજે પગથિયે એક સ્ત્રી બખ્તર, ઢાલ ને તલવાર ધરી ખડી છે. એના કંકુઆળા કંકણવંતા બે કર પોતાને સર્વ આયુધો સજાવી આપે છે.

ત્રીજે પગથિયે : કંકાવટી લઈને એ કોણ ઊભું છે? ચારણ્ય મીણબાઈ! હા હા! લ્યો આઈ, જનેતા, ટિલાવો મને. હવે નહીં ફરું.

ચોથે પગથિયે : અશ્વ ઊભો છે. પોતે છલંગ મારી પલાણે છે. હણહણાટી થાય છે, તે સાથે તો દમંગળ હિન્દવી ફોજના 'હર! હર!' રણઘોષ ગાજી ઊઠે છે, ને ગગનમંડળમાં એક વિરાટ છાયામૂર્તિછવાય છે : કોણ તમે? હા રે હા! પ્રીછ્યા દેવ! કાકાજી હમીર ગોહિલ! આશિષો આપો!

પાંચમે પગથિયે તૂરી, ભેરી ને રણશશગાના મહાનાદ : શંખ બજાવે છે – સોમૈયા દેવનું પૂજારીવૃંદ. પોતે ધન્યવાદ ઉચ્ચારે છે. "ધન્ય પુરોહિતો, મેં ધાર્યું નહોતું."

"અમે ભૂલ્યા હતા. વિભ્રમ ગયો." સામો જવાબ સંભળાય છે.

"મારીયે કમત્ય ગઈ." કહેતો એક મહાનર મસાણેથી ઊઠે છે – શસ્ત્રસજ્જ સોરઠિયાનું દળકટક લઈને.

"કોણ? દુદાજી બાપુ? હાથીલાનો નૂતન જન્મ? વાહ વાહ!"

બોલીને એ મન-માનવી છઠ્ઠે પગથિયે ચડે છે. રણસ્થલના વિશાળ પટ પર, અસરાણ ફોજ પર મીટ માંડે છે, તે ભેળી તો ક્ષિતિજ પર આગ લાગે છે, ભડકા ઊઠે છે, અસરાણ ફોજના નેજા સળગે છે, નાસેડું લેતાં એ પરદેશી કટકની વાટ રૂંધી આ કોણ મહાકાય નારી ખડી છે?

"મા! આઈ નાગબાઈ! તમે છો શું?"

"હા બાપ. હેમાળેથી પાછી વળી. હવે બીશ મા." એમ કહેતે કહેતે નાગબાઈ અઝાઝૂડ ભેકુંડ રૂપ પ્રકાશે છે, ઊભી ઊભી માંડે છે અસરાણને મોંમાં ઓરવા. કચડ કચડ કચડ : લાખોના બૂકડા કરી જાય છે.

સોરઠના સીમાડાની બહાર અસરાણને તગડી મૂકીને એ મન-માનવ ખુલ્લી કૃપાણે પાછો વળે છે ; ગામગામને પાદરે જનતા વૃંદે વળી હોય છે ; વિજેતાને ગળે જયમાળાનો પાર રહેતો નથી ; વિશાલ ભાલ પર મંગળ અક્ષત-કંકુના થર ચડે છે ; જૂનાગઢ પહોંચીને એ ગિરનાર દરવાજે એક ચોરામાં દાખલ થાય છે, ત્યાં શબ્દ સુણે છે : "વાહ રે છબીલાજી!"

"કોણ એ? મહેતાજી! તમો છો? ગાઓ, સદાકાળ ગાયે જજો."

"લ્યો રાજન! જળ લ્યો, તરસ્યા ને થાકેલા છો!" એ બોલ ઉચ્ચારતી એક નારી દેખાય છે. હાથમાં પાણીએ ભરેલી ટબૂડી છે.

મન-માનવ મોં ખોલે છે : "સ્વહસ્તે મનેય પાશો શું, રતનમામી?"

"હા રાજન! સાચાં સહુને પાઈશ."

મન-માનવ ઉપરકોટને દ્વારે આવે છે ; ને પડખે એક મોરપિચ્છનો ઝુંડો લહેરાય છે. એક મસ્તક ઊંચું થાય છે. શામળું, સુંદર, કાને કડી લળકાવતું એક મોં દેખાય છે ને કહે છે : "હવે મને રજા છે, રાજન?"

"ઓહોહો! ભીલકુમાર? તમે શું મારી પાછળ પાછળ રક્ષા કરતા ઘૂમતા હતા? તમે મારી કુંતાદેનાં મહિયર નથી, તમે શૂદ્ર નથી, હું ક્ષત્રિય નથી, મહેતાજી નાગર નથી, સર્વે માનવો છીએ. આવો, સોરઠના દુર્ગપાલ બનો."

ને પછી રાત્રિએ મન-માનવ ઊંચા મહોલે ચડે છે, ઝરૂખે જઈ બેસે છે. વાદળિયા ગિરનારનો ધૂંધળો મહાદેહ દેખાય છે. કોઈક આવીને સિતાર મેલી જાય છે. પોતે સિતારને ખોળે લઈ તાર મિલાવે છે. મિલાવટ બરાબર થઈ રહ્યે મહેલમાંથી એક ગાન ઊઠે છે :

તમસું લાલા*!* તમસું લાલા*!*
તમસું લાગી તાળી રે*!*

સિતાર પર સહસા એ ઢાળના ઝંકાર જાગે છે. અને ગાનારું વેગળા એક ખંડમાંથી અગાશી પર ચાલ્યું આવે છે. નૃત્ય કરતું, ચણિયાના સાગર-ઘેરને ઝોલે ચડાવતું, ચૂંદડીના છેડાને છોળો લેવરાવતું, છૂટા ચોટલાના વાસુકી-ગુચ્છની લહેરો લેવરાવતું, આવે છે ને સિતારના બજવૈયાને બાહુપાશે લપેટી લે છે.

"કુંતા! દેવડી! અહો! બહુ દમી તને! ક્ષમા –"

વાક્ય અધૂરું રહે છે બોલતા હોઠ પર એક ચુંબન ચંપાય છે.

"અલ્લા-હો-અકબર..."

ઊંચા મિનાર પરથી એક બાંગ પડી, ને દરવેશ ખાનજહાં કલ્પનાની સીડીને છેક ટોચ પગથિયેથી પટકાઈ પડ્યો. નિસરણી ઊથલી ગઈ.

આંખોમાંથી અશ્રુની ધારા દડી પડી. એ ઊઠ્યો, મસ્જિદમાં પ્રવેશ્યો, ઝૂક્યો. રોશનીમાં એની નેત્રધારા નિહાળી શકનારાઓએ કલ્પના કરી : "ઇસ્લામમાં કેવો ગળી ગયો છે!"

એક દિવસ ખાનજહાંનો દેહ પડ્યો. એને માનપાનથી અમદાવાદમાં લાવી, અહમદશાના રોજા અને રાણીના હજીરા નજીક દફનાવવામાં આવ્યો.

આજે ત્યાં કંદોઈ પોળમાં એક નાનકડી હાટડી છે. એ હાટડીમાં એક નજીવી કબર છે. એ છે ખાનજહાં નામધારી રા' મંડળિકની મૃત્યુસમાધિ!

* * *